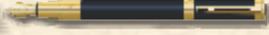

ISSN : 2395-1273

ਸੰਵਾਦ

ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2021
14 ਵਾਂ ਅੰਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

- ◆ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਗਰਦਾਵਰੀ': ਮਨੋ-ਸਮਾਜਕ ਪੜ੍ਹਤ
- ◆ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ
- ◆ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
- ◆ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ: ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਰਵੇਖਣ
- ◆ ਪੰਜਾਬ-ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ
- ◆ ਜਗਤਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ
- ◆ ਪੰਜਾਬੀ ਖਸਲਤ: ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ
- ◆ ਅਨੁਮਾਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ : ਚਿਹਨਾਤਮਕ-ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ
- ◆ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰੰਪਰਾ
- ◆ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾਗਤ ਸਰੂਪ
- ◆ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ : ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ
- ◆ ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ : ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ
- ◆ ਪਾਠ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ
- ◆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ
- ◆ ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
- ◆ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ
- ◆ ਪੁਸਤਕ ਗੀਵਿਊ

ESTD. 1892

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

www.sanvad.org

SANVAD RESEARCH JOURNAL

ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਵੈੱਬ ਸਾਈਟ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੰਨਾ

ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਲਿਕ ਕਰੋ
www.sanvad.org

ISSN: 2395 1273

ਸਮੇਂ ਲਗੂ ਦੁਨੀਆਂ ਚਹੀਏਂ ਨਾਲਕੇ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਏਂ ਕਿਛੁ ਕਹੀਏਂ ॥

As long as we are in this world, O Nanak, we should listen something, say something ॥

[Register](#)
[Sign In](#)

[f](#)
[t](#)
[g+](#)

Select Language ▾

- Home
- About Us
- Issues
- For Authors
- Editorial Board
- Submit Research Paper
- Purchase/ Membership
- Call For Papers
- Contact Us

ESTD. 1892

ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

SANVAD

Punjabi Refereed Research Journal

Current Issue

Volume 14, July-December 2021

ISSN : 2395 1273

Editors

Editor-In-Chief
Dr. Mehal Singh

Managing Editor
Dr. Atam Singh Randhawa

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫਰੀਡ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ
A Peer Reviewed Punjabi Research Journal
ਛਿਆਹੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

(ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਦੀ 'ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਥਾ' ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਖੋਜ-ਜਰਨਲ)

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

ESTD. 1892

ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002

Sanvad

(Dialogic)

PUNJABI REFEREED RESEARCH JOURNAL

Bi- Annual

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal of the Post-Graduate Department of
Punjabi Studies, Khalsa College, Amritsar.

(UGC-CARE APPROVED JOURNAL)

Email : sanvadpunjabi@gmail.com, www.sanvad.org

Patron & Chief Editor:

Dr. Mehal Singh

+91-85288-28200

ISSN : 2395-1273

Editor:

Dr. Atam Singh Randhawa

+9198722-17273

July-December 2021

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ (ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ)

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਯੋਗਰਾਜ ਅੰਗਰਿਸ਼

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ

ਡਾ. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, (ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ)

ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ

ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, (ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ)

ਲਾਇਲਪੁਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ

ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਹਿਯੋਗ : ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸਟਾਫ਼

ਨੋਟ: ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

khalsacollegeamritsar@yahoo.com

www.khalsacollege.edu.in

ਚੰਦਾ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ : ₹ 3000

ਪੰਜ ਸਾਲਾ : ₹ 1500

ਇਹ ਅੰਕ : ₹ 200

© Principal, Khalsa College Amritsar

‘ਸੰਵਾਦ’ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਫ਼ੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸੰਵਾਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫਰੀਡ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

ਛਿਮਾਹੀ

ਸਾਲ - 7ਵਾਂ, ਅੰਕ - 14ਵਾਂ || ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2021

ਤਤਕਰਾ

□ ਸੰਪਾਦਕੀ	5-6
□ ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	7-12
<i>ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਗਰਦਾਵਰੀ': ਮਨੋ-ਸਮਾਜਕ ਪੜ੍ਹਤ</i>	
□ ਡਾ. ਜਗਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ	13-25
<i>ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ</i>	
□ ਡਾ. ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ	26-32
<i>ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ</i>	
□ ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	33-43
<i>ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ: ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਰਵੇਖਣ</i>	
□ ਡਾ. ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ	44-54
<i>ਪੰਜਾਬ-ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ</i>	
□ ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	55-61
<i>ਜਗਤਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ</i>	
□ ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ	62-76
<i>ਪੰਜਾਬੀ ਖਸਲਤ: ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ</i>	
□ ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	77-88
<i>ਅਨੁਮਾਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ : ਚਿਹਨਾਤਮਕ-ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ</i>	
□ ਰਾਜਨ ਸ਼ਰਮਾ	89-98
<i>ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰੰਪਰਾ</i>	
□ ਡਾ. ਰਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ	99-103
<i>ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾਗਤ ਸਰੂਪ</i>	

□ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ	104-107
<i>ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ : ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ</i>	
□ ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	108-116
<i>ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ : ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ</i>	
□ ਕੰਵਲਦੀਪ ਕੌਰ	117-122
<i>ਪਾਠ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ</i>	
□ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ	123-134
<i>ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ</i>	
□ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	135-145
<i>ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ</i>	
□ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਬੁੱਟਰ	146-157
<i>ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ</i>	
□ ਪੁਸਤਕ ਗੀਵਿਊ	
• ਮਿੱਟੀ ਬੋਲ ਪਈ/ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ	158-159
• ਕਵਣੁ ਦੇਸ ਹੈ ਮੇਰਾ/ਨਛੱਤਰ	160-161
• ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜਕਾਰ/ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ	162-164
• ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਫਸਲ/ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ	165-168
• ਨੂਰੀ/ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ	169-171
• ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ/ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ	172-175
• ਉਰਫ ਰੋਸ਼ੀ ਜੱਲਾਦ/ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ	176-179

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ 'ਤੇ ਸੁਆਲ ਉੱਠਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਸੰਜੀਦਾ ਖੋਜ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਉੱਪਰ ਦੁਰਰਾਜ ਜਾਂ ਸਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋਣ ਦੇ ਆਰੋਪ ਲੱਗਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਫਾਰਮੈਂਸ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕਿ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸੰਜੀਦਗੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਦਾਰਿਆਂ/ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਤੇ ਖੋਜ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਚੌਦਵੇਂ ਅੰਕ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਨੇ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਮਾਣ-ਮੱਤਾ ਸ਼ਰਭ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਵਾਦ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਇਸ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉੱਚ-ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਸੰਜੀਦਾ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸੰਜੀਦਾ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਤਾਰੀਕ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਕੋਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸੰਜੀਦਾ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਹੈ।

ਸੰਵਾਦ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਿਰਜਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਾਲਿਸੀ 'ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕ ਵੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ 'ਗਰਦਾਵਰੀ' ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹਤ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਕੰਨਸੋਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ
ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ
sanvadpunjabi
@gmail.com

ਦੂਜਾ ਪੇਪਰ ਡਾ. ਜਗਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ’ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜੋ ਲਗਭਗ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਰਵੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ‘ਪਰਵਾਸ ਬਨਾਮ ਉਜਾੜੇ’ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ‘ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ’ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਪਰੀਤ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਸਲ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ’, ਡਾ. ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਪੰਜਾਬ-ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ’, ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਜਗਤਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਕਾਰੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ’, ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਖ਼ਸਲਤ: ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ’, ਖੋਜਾਰਥਣ ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਤੇ ਡਾ. ਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ‘ਅਨੁਮਾਨੀ ਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ’, ਰਾਜਨ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ‘ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰੰਪਰਾ’, ਡਾ. ਰਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾਗਤ ਸਰੂਪ’, ਡਾ. ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ’, ਖੋਜਾਰਥੀ ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ: ਸਰਵੇਖਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ’, ਖੋਜਾਰਥਣ ਕੰਵਲਦੀਪ ਕੌਰ ਦਾ ‘ਪਾਠ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ’, ਖੋਜਾਰਥੀ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ’, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ’ ਅਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਬੁੱਟਰ ਦਾ ‘ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ’ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। **ਸੰਵਾਦ** ਦੇ ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿਪੀ, ਪੜ੍ਹਤ-ਵਿਧੀਆਂ, ਡਿਜੀਟਲ ਗਿਆਨ, ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ‘ਕਵਣੁ ਦੇਸ ਹੈ ਮੇਰਾ’, ‘ਮਿੱਟੀ ਬੋਲ ਪਈ’, ‘ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜਕਾਰ’, ‘ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਫੁਲ’, ‘ਨੂਰੀ’, ‘ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ’ ਅਤੇ ‘ਉਰਫ ਰੋਸ਼ੀ ਜੱਲਾਦ’ ਦੇ ਗੀਵਿਊ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਗੰਭੀਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ।

ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਈ ਦਰਜਨਾਂ ਪੇਪਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ-ਬਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀ ਇਸ ਵਿਚ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਛਪਵਾਉਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹਨ। ਜਰਨਲ ਦਾ ਰੈਡਰੀਡ ਪੈਨਲ ਆਪਣੀ ਮਿਆਰੀ ਪਾਲਿਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਪੇਪਰ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮੈਰਿਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ‘ਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਮਿਆਰੀ ਪੇਪਰ ਵੀ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਡੀ ਇਸ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰੰਤਰ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਭੇਜਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। **ਸੰਵਾਦ** ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ, ਨਵੀਂ ਬਹਿਸ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦੇ ਹਰੇਕ ਪੇਪਰ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਹੈ।

-ਸੰਪਾਦਕ

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਗਰਦਾਵਰੀ’:

ਮਨੋ-ਸਮਾਜਕ ਪੜ੍ਹਤ

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਮਰ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸੁਰਤ ਤੇ ਕਲਮ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸ਼ਬਦ ਮੈਗਜ਼ੀਨ (ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ 2020, ਅੰਕ 89) ਵਿਚ ਛਪੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਗਰਦਾਵਰੀ’ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਾਂ ਕਾਰਣ ਬੁਣਤਰ ਦੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਬਨਾਉਣ ਤੇ ਸਜਾਉਣ ਦੀ ਬਾਪੂਬੀ ਜਾਚ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਾਰੀਗਰ ਨਹੀਂ, ਸੂਖਮ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਕਾਰੀਗਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇਹੇ ਕੰਮ ਦੀ ਦਿੱਖ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਲਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕਾਰੀਗਰੀ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਤਰਖਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਾਣੀਆ ਵੀ ਹੈ। ਬਾਣੀਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਸੌਦਾ-ਪੱਤਾ ਸਜਾਉਣਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੇਚਣਾ ਵੀ। ਅਜੇਹਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਤਰੀ ਕਿੱਤੇ ਨੇ ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੇ ਵੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਜ਼ਿਕਰ ਆਵੇਗਾ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਬਾਣੀਏ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਟਿੱਚ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

‘ਗਰਦਾਵਰੀ’ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਸਵੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਟਵਾਰੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ-ਸਥਾਨ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਖੁਦ ਅਵਲੰਭੀ ਅਰਥਾਤ ‘ਮੈਂ’ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖ, ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਜੁਗਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਏ-ਬੀਤੇ ਤੱਥ-ਸੱਚ ਹਨ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਬੀਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਇਹੋ-ਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
98722-66667
khhalsacollegeamristar@
yahoo.com

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਤਾਏ ਪਾਸ ਪਲਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੇ ਨਿੱਘ ਜਾਂ ਸੰਗ-ਸਾਥ ਦੀ ਖੁੱਝ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਣ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉਲਾਰਤਾ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੀਪੀ ਭਾਬੀ ਦੇ ਵਾਲ ਤੇ ਜਿਸਮ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਅਵਲੰਭੀ ਨੂੰ ਸੋਹਣੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।¹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਪੀ ਵਿਚੋਂ ਮਾਂ ਦੀ

ਸੁਗੰਧ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਜਿਸਮ ਭਰਵਾਂ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਇਹ ਔਰਤ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਖਿੱਚ ਵਿਚ ਮਾਂ ਤੇ ਔਰਤ-ਦੇਹ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਰਲੇ-ਮਿਲੇ ਕਾਰਣ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਦੁਵੱਲੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਸਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਤੇ ਮਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਦੇਹ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖਿੱਚ ਵਿਚ ਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਵ ਦਾ ਸੱਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਬਹਾਨਾ ਵੀ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦਾ ਔਰਤ ਵੱਲ ਉੱਲਰ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਚਨਾ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਸਾਂਝੇ ਸੂਤਰ ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉਲਾਰਤਾ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੁੱਖ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ।

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਦਸਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਟਵਾਰੀ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸੌਖੇ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਧਨੌਲੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਿੰਡ ਉਸਮਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਟ੍ਰਿਕ/ਬਾਰੂਵੀਂ ਪਾਸ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰੀ ਤੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰੀ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਬੀਤੇ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਆਏ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ ਵਾਂਗ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੇਹਾ ਵੇਰਵਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਫ਼ੇਸ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਹਾਣੀ ਕਈ ਹੋਰ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਸੈਰਗਾਹ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਉਸਮਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਪਟਵਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੇਸ਼ਗੋਈ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਟਵਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਗਰਦਾਵਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸੱਚ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜਚਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ। ਅਜੇਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵੀ ਗੁੱਝੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਟਵਾਰੀ ਤੇ ਬਾਣੇਦਾਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਲ੍ਹਾ ਤੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤੂਤੀ ਬੋਲਦੀ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਹ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਹਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪਟਵਾਰੀ ਦੀ ਖੂਬ ਆਓ-ਭਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਭ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਹਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਰਾਹੂ-ਕੇਤੂ' ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਲਈ ਇਹ 'ਰਾਹੂ-ਕੇਤੂ' ਸਭ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣੇ ਸਨ। ਅੱਗੇ ਫਿਰ ਕਈ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

'ਗਰਦਾਵਰੀ' ਕਹਾਣੀ ਕੇਵਲ ਪੈਲੀ ਜਾਂ ਖੇਤੀ ਦੀ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਔਰਤ ਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਲਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਕਈ ਝਰੋਖੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਾ ਨਹੀਂ, ਬੁਣਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਥੀਮ ਦੀ ਸੇਧ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਲ ਹੋਰ ਤੰਦਾਂ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ। ਗਰਦਾਵਰੀ ਦੇ ਦਿਨ ਪਟਵਾਰੀ ਲਈ ਕਮਾਈ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਖਵਾਇਆ-ਪਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਵਾਰੀ ਲਈ ਘੋੜੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਦੇਹ ਦੇ ਰੱਜ ਲਈ ਔਰਤ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਜੇਹਾ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਜਗਤ-ਵਤੀਰੇ ਵਾਂਗ ਮਾਣਦਾ ਤੇ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ 'ਹੀਰ' ਵਾਂਗ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਸੰਕੋਚਵੀ ਭੰਡੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਾਤਾਂ ਵਾਂਗ 'ਦੇਸੀ ਬੰਦੇ' ਆਖਦਾ ਹੈ।² ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੁਤਾਬਕ ਕਈ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ 'ਜੱਟਾਂ' 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੱਟ' ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ।³ ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਖੱਤਰੀ ਮੂਰਖਾਂ (ਜੱਟਾਂ) ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੂਰਖ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਇਸ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਂਜ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ। (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਜਹਾਨੋਂ ਤੁਰ ਗਏ ਹਨ।) ਪਰ ਇਕ ਖੱਚਰ ਬਾਣੀਏ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਵਿਅੰਗਭਾਵੀ ਜਾਤੀ ਛਿੱਲ ਲਾਉਣੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੁੱਝ ਵੀ ਨਾ ਮਾਰਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਹਲਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅਵਲੰਭੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੱਤਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਗੁੱਝਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਵੇਰਵੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀਗਤ ਸੋਚ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਹਿਜ ਵਰਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜਚਾਰੇ ਦੇ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਲ ਸਹਿੰਦੀ-ਸਹਿੰਦੀ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰ ਵੀ ਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ

ਵਿਚ ਚੋਭ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਜੇਹੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦੀ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਹੈ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਨਰ ਵੀ। ਅਜੇਹਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਰਜੀਹ ਵੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਜੱਟਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸੁਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਵੇਂ 'ਬੰਗਲਾ', 'ਗੋਈ' ਅਤੇ 'ਘਰ' ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ। 'ਬੰਗਲਾ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਸੋਨੀਆ ਨੂੰ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੋਂ ਚਿੜ੍ਹ ਹੈ। ਸੋਨੀਆ ਦਾ ਗੈਰ ਜੱਟ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ। ਪਰ ਜੱਟ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੋਨੀਆ ਨੂੰ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਗੋਈ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਅਰੋੜਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੀ ਬਲਵਿੰਦਰ ਵੀ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ 'ਉੱਜੜ ਕਲਚਰ' ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਜੱਟਾਂ ਵਾਂਗ ਘਰ ਵਿਚ 'ਗੋਈ' ਅਰਥਾਤ ਗੁੜ ਦਾ ਪੇਤਲਾ ਕੜਾਹ ਜਾਂ ਸ਼ੀਰਾ ਖਾਣਾ ਤੇ ਬਨਾਉਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਘਰ' ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਐਸ.ਡੀ.ਓ. ਭੁੱਲਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗੀਟਾ ਕੌਸ਼ਲ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਅਸਹਿਣਮਈ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਿਤਾ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ 'ਨਿਮਨ ਵੈਸ਼' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ 'ਕੁੱਲ ਦੇ ਕਲੰਕਿਤ' ਹੋ ਜਾਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜੱਟ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੱਟ ਪਤੀ ਅਕਸਰ ਹੀ ਪਤਨੀ ਵੱਲੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੇ ਤੇ ਮਜ਼ਲਸੀ (ਮਜ਼ਲਸਾਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ) ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਜੇਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਅਰੋੜਾ ਬਿਰਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਘੋਰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮੀ-ਕਮੀਨ ਹੀ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੇਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਰਜੀਹ ਵੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੱਟਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜੇਹੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਵੱਜੋਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਕਿਤੇ ਉੱਤਮ ਤੇ ਕਿਤੇ ਅੰਨਯ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੁਗਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਟ ਵਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਹੱਲਾ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੇਹੀ ਸੁਰ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਚੇਤ-ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਕਾਇਮ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮਰੱਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਬਣਤਰਾਂ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਮਨੋ-ਸਮਾਜਕ ਵਤੀਰਾ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉਬਾਲੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਲਈ ਵੀ ਅਕਸਰ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਾਰਸ਼ਤਾਨੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਜ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਸਰ ਹੀ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿਆਰ, ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਉਲਾਰਤਾ ਕੁਝ ਵਧ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਪੇਪਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

'ਗਰਦਾਵਰੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਦੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਪੀਂਦੀ ਤੇ ਵੇਚਦੀ ਵੀ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਧੰਦੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਰਸਮੀ ਸਮਝੌਤਾ ਸੀ। ਅਜੇਹਾ ਚਲਣ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਾ-ਦਸਤੂਰ ਚਾਲੂ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਤੇ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਲਈ ਥਾਣੇਦਾਰ ਤੇ ਪਟਵਾਰੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਕਤਲ ਆਮ ਵਤੀਰਾ ਤੇ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਲਈ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਘੋੜੀਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਖੇਤੀ ਦਾਰੂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਖੁਦ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਫਸਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮੁਤਾਬਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣੀ ਜਾਂ ਵੇਚਣੀ ਇਕ ਕਿੱਤਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੇਸਣ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਮੱਖਣ ਤੇ ਖੱਟੀ ਲੱਸੀ ਹੀ ਉੱਤਮ-ਖਾਣਾ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਖਾਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਟਵਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਪਟਵਾਰੀ ਅਵਲੰਭੀ ਨੂੰ ਗਰਦਾਵਰੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਲਾਣੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਸਮਝਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਚਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਝਾਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਵੀ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸਦਾ ਤੋਂ ਜਾਤਾਂ-ਗੋਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਮੁਫ਼ਤ ਸਹੂਲਤ ਕਾਰਣ ਲਿਹਾਜ਼ਦਾਰੀ ਵੀ ਪਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਊ ਸਮਝੌਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਵਾਇਤ ਵਾਂਗ ਸਨ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਾਰ ਹੀ ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚੁਬਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪੁੱਜਤ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਸ਼ਬਾਬ ਦਾ ਸੁਆਦ ਤੇ ਠਰਕ ਪੂਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ 'ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ' ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਟਵਾਰੀ ਲਈ ਇਕ ਗਾਈਡ, ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਵੱਡੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਨ। ਆਮ ਕਰਕੇ 'ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ' ਖਲਨਾਇਕ ਕਿਰਦਾਰ ਵਾਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਮਾਹਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਚੋਲਾ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਨਵੇਂ ਆਏ ਪਟਵਾਰੀ ਲਈ ਰੱਬ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਘਰੋਂ ਤਕੜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਟੌਹਰ ਲਈ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਮਾਹਲਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਮੀਨ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਪੰਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਅਜੇਹਾ ਦਸਤੂਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਚਾਲੂ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਰਦ-ਹੀਣ ਤੇ ਔਲਾਦ-ਹੀਣ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਫ਼ਰ ਜਾਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਘੁੱਦੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਤੇ ਬਚਨੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਮਿਸਾਲ ਸਨ। ਘੁੱਦਾ ਆਪ ਭਗੌੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੈਲੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਕੰਮ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਬਚਨੀ ਔਲਾਦ ਦੀ ਚਾਹਤ ਕਾਰਣ 'ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ' ਤੇ ਪਟਵਾਰੀ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਵਿਚੋਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਂ ਰੂਪੀ ਝਾਉਲੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਜਵਾਨ ਜਨਾਨੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਰਾਹ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਾਂ ਜਾਂ ਔਰਤ ਦੀ ਬੁੱਝੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਾਂ ਗੰਢ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਬੁੱਝ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਿਸਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਂ ਵਾਲੀ ਜੱਫ਼ੀ ਨੂੰ ਤਰਸਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਜੱਫ਼ੀ ਵੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਲਈ ਵਾਹ ਭਲਾ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸਬੱਬ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਚਨੀ ਦੇ ਸੰਗ-ਸਾਥ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਲੁੱਚੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਟੁੱਟਾ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ "ਇਹ ਤਾਂ ਗੋਦੀ ਹਰੀ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਮਾਰੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦੀ ਫਿਰਦੀ ਏ ਵਿਚਾਰੀ।"⁴ ਅਜੇਹੀ ਲੋੜ ਵਜੋਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਚਨੀ ਦੀ ਗਰਜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵੀ। ਇਸ ਨੇ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲੇ ਪਟਵਾਰੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਵਧੀਕੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗ-ਸਾਥ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਆ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤਸੱਲੀ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਤੀਰਾ ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਰੋਧੀ-ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਸਾਂਝ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਅਜੇਹੀ ਸਾਂਝ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਾਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਡਾ ਮੌਜੂਦਾ ਮਨੋ-ਸਮਾਜਕ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਖਮ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਪੁਰੀ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਮੁਤਾਬਕ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨਸੀਬ ਕੌਰ (ਘੁੱਦੇ ਦੀ ਮਾਂ) ਦੀ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ' ਦੀ ਦਾਰੀ ਜੋੜੀ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਬਚਾ ਲੈਣ ਦੀ ਬਾਣੀਆਂ ਬੁੱਧ ਸੀ।

ਥਾਣੇਦਾਰ ਪੁਰੀ ਨਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਾਂਝ ਸੀ ਤੇ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਖਿੱਚ ਕਰਕੇ ਵੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਪੁਰੀ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਖਾਣੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਓਤੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਲਾਕਾਈ ਸਾਂਝ ਵੀ ਸੀ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਪੁਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਖੰਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵੀ ਨਿਕਲ ਆਈ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮੁਤਾਬਕ "ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਸੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਕੀਰੀ ਸੀ।"⁵ ਅਜੇਹੀਆਂ ਸਾਝਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਅਵਲੰਭੀ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਣਸ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀਆ ਭਰਾ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਥਾਣੇਦਾਰ ਪੁਰੀ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਰਹਿਨੁਮਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਬਦਲ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੈਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੱਠਮਾਰਾਂ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਤਾਰੀਖ ਦਿੱਤੇ ਕੁਝ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਾਰਣ ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਝੱਟ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਹੈ। ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਭੂਆ "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਘਰ, ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਆਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਢੇਰੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਥਾਂ ਅਲਾਟ ਕਰਾਉਣ" ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।⁶ ਦੇਸ਼

ਵੱਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸੀਤਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਗੋਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਬਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਮੰਗਲ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਏਧਰਲੇ ਕਰਾੜ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣਾ 'ਖੱਤਰੀ ਭਾਈ' ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਤਾ ਰੂਪੀ ਸਮਝ ਵਾਲਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਵੀ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਆਮ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣਾ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕ-ਬਣਤਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਜਾਤਾਂ-ਗੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖੱਟੀ ਹੀ ਸਾਡੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਰਹਿਬਰ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇਦਾਰ (ਪਟਵਾਰੀ ਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ) ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਵੱਲ ਨਰਮ ਵਤੀਰਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਬਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਧੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖੇਤੀ ਵਰਗਾ ਪਛੜਿਆ ਕਿੱਤਾ ਛੱਡ ਦੋਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧੀ-ਪੈਂਟੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਖੇਤੀ ਇਕ ਨਿਖਿੱਧ ਧੰਦਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਸਦਾ ਤੋਂ ਉਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ ਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਜੱਟਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੋਣੀ ਮਨੋ-ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਗੁੱਝੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਟਵਾਰੀ ਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹਵੇਲੀ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਟਵਾਰੀ ਦੇ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗਰੂਰ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਲਈ ਪਟਵਾਰੀ ਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਹੀ ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਰ ਕਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਜੇ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਵੀ ਗੜ੍ਹਚ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਅਵਲੰਭੀ ਦਾ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਲੂਲ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਨੀ ਦੀ ਤੱਕਣੀ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯਾਦ ਰਾਤ ਭਰ ਸਤਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੁਣ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਤੋਰਾ-ਫੇਰਾ ਤੇ ਮਿਲਣ-ਮਿਲਾਣ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਪੁੱਜਤ ਵੀ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਔਰਤ ਦੇਹੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਖਿੱਚ ਤਾਂ ਸਦਾ ਜੀਵੰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਸੁੱਖ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਨੇੜਤਾ ਭਾਵੇਂ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅੱਗ ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਝ ਜਾਵੇ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿੰਗ-ਭੁੱਖ ਦੀ ਲਾਟ ਤਾਂ ਮੱਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਜਾਂ ਅਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਦੀ 'ਫੈਸਲਾ' ਤੇ 'ਕਾਨੀ' ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਔਰਤ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ ਰੱਖ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਮੋਟਿਫ 'ਗਰਦਵਾਰੀ' ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦੀ ਸਾਣ ਉੱਤੇ ਚੜਾਉਣ ਦੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਜਾਚ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਪੂਰੀ ਨੇਕ-ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਰਿਆ ਹੁੱਕ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਜੋਂ ਪੋਟਲੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਟਵਾਰੀ ਲਈ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀ-ਮੋਟੀ ਛੋਟ ਦੇਣਾ ਇਕ ਸਹਿਜ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਜ ਵਜੋਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਵਿਹਾਰੀ ਰਵਾਇਤ ਸੀ। ਅਜੇਹੀ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਗਰਦਵਾਰੀ ਖੇਤਾਂ ਜਾਂ ਫਸਲ ਦੀ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿਤੇ ਲੋੜਵੰਦ ਤੇ ਮੁਫਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਔਰਤ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਗਰਦਵਾਰੀ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਵਲੰਭੀ ਵਿਹਾਰੀ ਬੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਕੰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਡਲ ਦੇ ਰੱਬੀ

ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ੰਗ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ ਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਇਕੋ-ਜਗੇ ਹਨ/ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਐਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਂਗ ਨਸ਼ਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਹਨ। ਗੌਰਤਲਬ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੱਚ-ਤੱਥ ਹੀ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤਵੱਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੇਖੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸਾਫ਼ਗੋਈ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ ਰਸ਼ਕ ਭਰਪੂਰ ਵੀ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਪਟਵਾਰੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪਿੰਡ ਆਪਣਾ ਤੇ ਚੰਗਾ-ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬੀਬੀ (ਇੰਦਰ ਕੌਰ) ਕਦੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਧੜਾ ਤੇ ਕਦੀ ਦੂਜਾ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕਰਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਲੇਖਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਪੁਰੀ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਇਸ ਦਾ ਦਿਲ 'ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੇ ਇਕ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।' ਪਟਵਾਰੀ ਦੇ ਬਿਆਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਝੱਟ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਦੇਖਭਾਲ ਤੇ ਮਿਜਾਜ਼ਪੋਸ਼ੀ ਲਈ ਬੀਬੀ, ਭੂਆ ਤੇ ਬੰਤੋ ਵੀ ਸਨ। ਅਜੇਹੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰਚਾਰੇ ਨੇ ਅਵਲੰਭੀ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕਠੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਸਬੱਬ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਔਖ-ਸੌਖ ਵੇਲੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕੰਮ ਆਵੇ। ਅਜੇਹੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਅੰਤ 'ਤੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗੁੰਝਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਜੀਵੰਤ ਪਾਤਰ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਮਿਸਾਲ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿਤਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਭਾਵੇਂ ਜਟਿਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸੰਘਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਤੰਦਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ, ਕਿੱਤਿਆਂ, ਸਮਾਜਚਾਰੇ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ, ਨਾ ਬੰਦ। ਨਾ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਭਾਵੀ ਹੈ, ਨਾ ਸੁਖਾਂਤ ਰੂਪ। ਇਹ ਯਾਦ ਭਾਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ, ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਸੁਆਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਜੇਹੇ ਜੀਵਨ-ਟੋਟੇ ਦਾ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀਕਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਮੂਹਭਾਵੀ ਸੱਚ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੰਮ-ਧੰਦਿਆਂ ਤੇ ਰਹਿਣੀ-ਸਹਿਣੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਪਾਤਰ ਪੇਂਡੂ ਰਹਿਤਲ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਛਾਪ ਛੱਡਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਮਗਰਲੀ ਜਾਂ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬੀਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਖਿੱਚ ਉੱਠਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਰੂਪ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਝੁਕਾਅ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਰਕ-ਪੱਧਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਦੀ ਚੁਬਾਰੇ, ਘੋੜੀ, ਹਵੇਲੀ ਤੇ ਪਟਵਾਰੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਨਿਆਮਤ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਸੇ ਝੱਥ ਮਾਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੀਤੇ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰਵਾ ਤੇ ਕੁਝ ਝੋਰਾ ਵੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. ਸ਼ਬਦ ਮੈਗਜ਼ੀਨ (ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 2020, ਅੰਕ-89), ਪੰਨਾ 66
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 89
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 94
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 94
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 95

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ

ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਵਾਸ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸਵੈਇੱਛਕ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਵੈਇੱਛਕ। ਇਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਘਟਣਾ ਜਾਂ ਵੱਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਹਿਤ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ, ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਵੱਧਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ, ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਬੁਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਝਣਾ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਜਟਿਲਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਗਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸੇਰੋ
ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ
ਵਿਭਾਗ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
jagroopssekhon
@gmail.com
9417075563

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਂ, ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਮਿਕਦਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਵੈਇੱਛਕ, ਗੈਰ-ਸਵੈਇੱਛਕ, ਪੂਰੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਾਂ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਹਿੱਸੇ, ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਕੋਨੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਆਰਜ਼ੀ ਜਾਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੈਇੱਛਕ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਵੈਇੱਛਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੈਇੱਛਕ ਪਰਵਾਸ ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਬਾਅ ਜਾਂ ਤੰਗੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੈਰ-ਸਵੈਇੱਛਕ ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਆਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੇ ਦਬਾਅ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਡਰ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਖੌਫ਼, ਰਾਜਨੀਤਕ

ਅਸਿਥਰਤਾ, ਦੰਗੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਖਾਸ ਫਿਰਕਿਆਂ ਤੇ ਤਸੱਦਦ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਜਿਹੜੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ, ਖੌਫ਼ ਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੇਪਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਗੈਰ-ਸਵੈਇਛਕ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਗ ਤੀਸਰਾ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਗ ਚੌਥਾ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਥੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰਲਾ ਭਾਗ ਇਸਦਾ ਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਧੀ: ਇਹ ਲੇਖ ਦੋ ਵੱਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਜੈਕਟਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ 2011 ਤੇ 2019 ਵਿਚ ਮੁੰਕਮਲ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੌਲਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਵਿਚ ਪੈਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ 279 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 25 ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੇ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਵੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ : ਸਰਹੱਦੀ ਲੋਕ ਤੇ ਪਰਵਾਸ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਲੰਬਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਇਕ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਖਿੱਤੇ (ਸਰਹੱਦੀ) ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਰਾਸਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜ ਲੱਖ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵੇਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਚੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਿਜਰਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਵਾਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖਦਾਈ ਤੇ ਨਾਂ ਭੁੱਲਣਯੋਗ ਘਟਨਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਤਿਹੱਤਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕੁਝ ਤਣ ਤੇ ਕੁਝ ਅਣਸੁਲਝੇ ਮਸਲੇ, ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਖੁੱਲੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੀ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੋ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੰਡੇ ਤੇ ਵਸੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਗੋਲੀਬਾਰੀ, ਤਸਕਰੀ ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ

ਲਗਾਤਾਰ ਸਿਰਦਰਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਆਰਜ਼ੀ ਜਾਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਹਨਾਂ 17 ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਹੱਦ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਚਾਰ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ (ਹੁਣ ਛੇ) ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਿਲ੍ਹੇ ਪਠਾਨਕੋਟ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿਫ਼ਰ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੈਲਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਵਿਚ ਹੈ ਤਿੰਨ ਜਿਲ੍ਹਾਂ ਹੈਡ-ਕੁਆਰਟਰ, 1838 ਪਿੰਡ, ਦਸ ਕਸਬੇ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ 25 ਲੱਖ ਆਬਾਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਗਦੀ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 553 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤਰਕਹੀਣ, ਮਨਮਾਨੀ ਤੇ ਜਲਦੀ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ, ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਘਰਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੰਡ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਹ ਸਰਹੱਦ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਮਸਲੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।

ਏਥੇ ਦੱਸਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਰਾਬਤਾ ਤੇ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਪਾਰ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ, ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਹੈੱਡ ਕੁਆਰਟਰ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਜਾਂਚੇ ਲਾਂਘੇ ਉੱਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਪਈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਰਹੱਦ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੈਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਇਸ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨ ਤੇ ਕਰੜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਹੱਦ ਸ਼ਾਇਦ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖਤਰਨਾਕ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਮਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੱਖੋਂ ਉਗਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੁਝ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਇੱਥੋਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਰਾਹੀਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1998 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ 0-9 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਵਾਲੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਨੂੰ 0-16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਅਸਲੀ ਹੱਕਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਵੱਸੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਦੇ ਅਸਲੀ ਹੱਕਦਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਗਏ।

1 ਦਸੰਬਰ 1965 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਆਰਮਡ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੁਆਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆਂ 73 ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਵੰਡ ਦੀ ਇਹ ਤਰਾਸਦੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭੈਅ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਮਰ੍ਹਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਵਾ ਵਿਚ

ਹੀ ਲਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਿਬਰਤਾ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਾਵਾਂ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ ਹਨ। ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ, ਝੜਪਾਂ, ਤਸਕਰੀ, ਅੱਤਵਾਦ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਘਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

Table 1: District Wise Description of the Border-belt

Sr.no.	District	Total Villages	Villages in border-belt	Village on Zero-line
1.	Gurdaspur	1659	733	64
2.	Amritsar	737	286	38
3.	Tarn Taran*	579	191	116
4.	Ferozepur	1072	628	61
Total		4047	1838	279

(Source : Information collected from Revenue Department in the Border Districts)

(* Tarn Taran tehsil was upgraded as District in 2006 by the then Congress Government in Punjab. Earlier, it was part of Amritsar district.)

ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਜਿਲ੍ਹੇਵਾਰ ਵੇਰਵੇ ਮੁਤਾਬਕ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੂਸਰੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਰਨ-ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਪਿੰਡ ਹਨ ਜੋ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ 500 ਮੀਟਰ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਾਲ ਮਹਿਕਮੇ ਅਨੁਸਾਰ 279 ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ 221 ਪਿੰਡ ਹੀ ਬਚੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਦੀ ਮੂੰਹੋਂ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੇ-ਚਰਾਗ ਪਿੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਹੱਦੀ-ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਅਣਗੌਲੇ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚਲੇ ਅੰਕੜੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਸੂਚਕਾਂਕ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲ, ਡਿਸਪੈਂਸਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹਨ ਜਾਂ ਨਪੁੰਸਕ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੋਈ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਏ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਹੱਦ-ਪੱਟੀ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਬਮਿਆਲ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਉਝ ਦਰਿਆ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਾਖਾ (ਰਾਵੀ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ) ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮੋਹਰ ਜਸਮੇਰ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਕੁੱਲ ਰਕਬੇ ਭਾਵ 50365 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅਠਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ

ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਰਤਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ ਵਿਚ ਜ਼ੀਰੋ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਕਸਬੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਜ਼ੀਰੋ-ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਸੋਲਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ, ਕਸਬੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ ਵਿਚ 279 ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਪਰ ਦੁਖਦਾਈ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਸਿਰਫ ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਰਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੱਡਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਗ ਦੂਜਾ: ਗੈਰ ਸਵੈ-ਇੱਛਕ ਪਰਵਾਸ :

Migration Due to Parititon of the country

ਪਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵੰਡ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਇਹਨਾਂ 25 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਮੁਤਾਬਕ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

Table 2: Migration n 1947 (Parititon of the Country)

Sr. No.	Nature of Migration	Gurdaspur	Amritsar	Tarn Taran	Ferozepur	Total
1.	All Migrated	1	-	-	2	3
2.	Some Migrated	3	3	4	3	13
3.	Few Migrated	1	4	3	1	9
4.	No Migrated	-	-	-	-	-
Total		5	7	7	6	25

Source: Field Work

ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੀ 1941 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਏਥੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਹੋਇਆ। ਵੰਡ ਦੀ ਨਿਯਮਾਂਵਲੀ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦ ਲਈ ਬਣੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਘਣੀਏ ਕੇ ਬਾਂਗਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਬਾਦੀ ਉੱਥੇ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਪਿਛਾਂਹ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਵਜੀਰਪੁਰ ਤੇ ਹਸਨਪੁਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਬਕੇ ਦੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਵੀ ਪਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪਿੰਡ ਘਣੀਏ ਬੇਟ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਪਰ 1962 ਵਿਚ ਇਹ ਫਿਰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੁਲ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿਜ਼ਰਤ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਭਿੰਡੀ ਔਲਖ, ਕੱਕੜ, ਓਡਰ, ਰੋੜਾਂ ਵਾਲਾ, ਧਨੋਆ, ਦਾਉਕੇ ਤੇ ਮੁਹਾਵਾ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਜਿਮੀਦਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਵੇਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੰਸਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਮੌਜੂਦਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਡੱਲ, ਨਾਰਲੀ, ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਢਾਲਾ, ਖਾਲੜਾ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਦੇਸ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਆਬਾਦੀ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਹੀ ਸਨ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦੀ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਰਾਜਾ ਰਾਏ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸਦਾ ਪੂਰਬ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਮੋਹਰ ਜਸਮੇਰ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 1962 ਵਿਚ

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪਿੰਡ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਤੋਂ 14-15 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਤੇ ਬਣਿਆ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜੰਗ (1965) ਤੇ ਪਰਵਾਸ

ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ 1965 ਦੇ ਯੁੱਧ ਨੇ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਰਡਰ ਦੀ ਪੱਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਜਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਲੋਕ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੇਘਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਕੀਤੇ 25 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ 22 ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਸਨੀਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ ਤੇ ਮਾਲ ਭੰਡਾਰ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਸਥਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ।

Table 3: Migration n 1965 (Indo-Pak War)

Sr. No.	Nature of Migration	Gurdaspur	Amritsar	Tarn Taran	Ferozepur	Total
1.	All Migrated	5	7	5	5	22
2.	Some Migrated	-	-	2	1	3
3.	Few Migrated	-	-	-	-	0
4.	No Migrated	-	-	-	-	-
Total		5	7	7	6	25

(Source : Field Work)

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਖੇਮਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਈਆਂ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਇਸਦੇ ਕਾਫੀ ਪਿੰਡ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਗਾ, ਮਿਰਗਾ, ਮੋਥੋਕੇ, ਰਾਮਪੁਰ, ਗਾਵਾਡੀ, ਜਮਨ ਆਦਿ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਕਾਰਨ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮੋਹਰ ਜਸਮੇਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਕਾਫੀ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਤੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜੰਗ (1971) ਤੇ ਪਰਵਾਸ

Table 4 Migration in 1971 (Indo-Pak War)

Sr. No.	Nature of Migration	Gurdaspur	Amritsar	Tarn Taran	Ferozepur	Total
1.	All Migrated	5	7	7	6	25
2.	Some Migrated	-	-	-	-	0
3.	Few Migrated	-	-	-	-	0
4.	No Migrated	-	-	-	-	0
Total		5	7	7	6	25

Source: Field Work

(In the 1971 War the following villages came under Paikstain control:)

1971 ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬਣਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦੇਸ਼ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੋਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵੇਖਣ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ 25 ਪਿੰਡਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਤਰਨ-ਤਾਰਨ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲੈ ਲਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਲੁਟਮਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨੁਸ਼ਹਿਰਾਂ ਢਾਲਾਂ, ਨਾਰਲੀ, ਖਾਲੜਾ, ਛੀਨਾ ਬਿੱਧੀ ਚੰਦ, ਡੱਲ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕਾਬਜ਼ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕੀਤੀ। ਮੂਲਾਕੋਟ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਛੱਤ ਵੀ ਕਾਬਜ਼ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਈ ਤੇ ਓਡਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਡੱਟੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਵੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਉੱਥੋਂ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਵੀ ਕਾਫੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਆਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਵੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰਾਜਾ ਰਾਏ ਦੀ ਬਾਰਡਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਦੀ ਚੌਕੀ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ, ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਵੀ ਸੀ।

ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਕੀਤੀ। ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਲੜਾਈ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚੱਲੇ ਗਏ।

Table 5: Migration in 1999 (Kargil War)

Sr. No.	Nature of Migration	Gurdaspur	Amritsar	Tarn Taran	Ferozepur	Total
1.	All Migrated	1	5	7	1	12
2.	Some Migrated	-	-	-	-	0
3.	Few Migrated	-	-	-	-	0
4.	No Migrated	4	2	-	5	13
Total		5	7	7	6	25

Source: Field Work

ਕਾਰਗਿਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਲੜਾਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ 300-400 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਉਤਰ ਵਲ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਤੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫੌਜ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਜਿਲਿਆਂ ਦੇ 12 ਪਿੰਡਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾ ਲਏ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਨ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਹਮਲਾ (2001) ਤੇ ਪਰਵਾਸ

2001 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹਮਲਾਵਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਸੰਸਦ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਹਮਲਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਨੋਟਿਸ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਤੈਨਾਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਤੈਨਾਤੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਫੌਜ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

Table 6: ‘Migrations Due to Terrorists’ Attack on Inidan Parilamenti on 2001

Sr. No.	Nature of Migration	Gurdaspur	Amritsar	Tarn Taran	Ferozepur	Total
1.	All Migrated	1	3	7	4	15
2.	Some Migrated	-	3	-	-	3
3.	Few Migrated	3	1	-	2	6
4.	No Migrated	1	-	-	-	1
Total		5	7	7	6	25

(Source: Field Work)

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਦ ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਸਥਿਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜੰਗ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 25 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿਜਰਤ ਹੋਈ। ਪੰਦਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹੇ ਸਾਰੇ ਭਾਵ ਸੱਤ ਪਿੰਡ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਏ।

ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਫੌਜ ਡੇਢ ਸਾਲ ਤੱਕ ਤੈਨਾਤ ਰਹੀ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵਢਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਣਕ ਦੀ ਫਸਲ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਮੁਆਵਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਏਕੜ 11000/- ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਗਲੇ ਪੂਰੇ ਸਾਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਾਲੀ ਰੱਖਣ ਤੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਮੁਆਵਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿੱਛਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਈ ਹਾਦਸਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣੀਆਂ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਦੂਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਭਾਗ ਤੀਜਾ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਰਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਢਾਚਾਂਗਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖਰਤਨਾਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਕਾ ‘ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਘਰੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਡਿਕਟੇਟਰ ਜਨਰਲ ਜੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਜਲਫਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤ ਪਲਟ ਕੇ ਜੁਲਾਈ 1977 ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ 1979 ਦੇ ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਤੇ ਪਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉੱਠ ਰਹੇ ਅੱਤਵਾਦ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਧੇ

ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ, ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਪਨਾਹ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਘੁੱਸਪੈਠ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਾਲ 1986 ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤਿੰਨੇ ਬਾਰਡਰ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜ ਸੌ ਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਤਾਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਲਾਤ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 5 ਮਈ 1987 ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਵਿਗੜਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਤਾਰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਤਾਰ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦ ਦੇ 279 ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਵਾਹੀਯੋਗ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਅੱਤਵਾਦ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਰੂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਰੋਕ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਤੇ ਸਹਿਮ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਦਾ ਕੰਮ 1988 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ 1991 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੰਗ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਆਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਡਿਗਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਰਾਸਦੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਇਆ।

ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਘਟਨਾ ਭਾਵ ਤਸਕਰੀ, ਗੋਲੀਬਾਰੀ, ਗੈਰ-ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਲਾਂਘਾ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆ ਨਾਲ ਮੁਠਭੇੜ, ਮੀਂਹ, ਧੁੰਦ, ਹੜਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੰਗੀ ਉੱਪਜ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੰਡਿਆਲੀ ਵਾੜ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਮਾਰੂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਈਆਂ। ਤਾਰ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਪੈਂਦੇ 279 ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਸਾਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਏ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

1. ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਛੋਟੇ ਤੇ ਸੀਮਾਂਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਤੇ ਪਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲੀਅਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ 9-10 ਵਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ 4.00 ਵਜੇ ਤੱਕ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

2. ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਾਂਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਡੱਬੇ, ਖਾਦ, ਬੀਜ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਸਦਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂਚ

ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਗੇਟ ਤੇ ਰੱਖੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3. ਤਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਪੈਂਡਾ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 553 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪੱਟੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਵੜਨ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ 294 ਗੇਟ ਹਨ ਪਰ ਕੇਵਲ 273 ਗੇਟ ਹੀ ਚਾਲੂ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਰੋਂ ਪਾਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਰੇ ਗੇਟ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਵਕਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਖੁਲਦੇ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲਣ ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਦੋ-ਢਾਈ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਂਡਾ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਜਾਣ ਤੇ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਖੇਤੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੁਆਰਾ ਡੀਜ਼ਲ ਦੀ ਵਾਧੂ ਖਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉੱਪਜ ਲਾਗਤ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਾਟੇ ਦਾ ਸੌਦਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

4. ਵਾੜ ਦੇ ਪਾਰ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਖੇਤੀ ਕੇਵਲ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿਸਾਨ ਛੋਟੇ ਤੇ ਸੀਮਾਂਤ ਕਿਸਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਖੇਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਟਰੈਕਟਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤੀ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮੇ ਕਰਮ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾੜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਲਈ ਖੇਤੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਵਾੜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਬਾਰਡਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਾੜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

5. ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਫਸਲਾਂ ਨਹੀਂ ਉੱਗਾ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਫਸਲੀ ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਫਸਲ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਉਚਾਈ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬੀਜ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨ ਕਣਕ ਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਫਸਲ ਹੀ ਬੀਜਦੇ ਹਨ। ਲੰਮੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਘੁਸਪੈਠੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਗਲਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਝਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਫਸਲੀ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਉੱਪਜ ਤੇ ਉਲਟਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਤੇ ਸੀਮਾਂਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ।

6. ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾੜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਵਾੜ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ 2016 ਤੱਕ ਕੋਈ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੇਤੀ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾਅ ਦੇ ਡੀਜ਼ਲ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਖਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਕਿਸਾਨਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤਾਰ ਦੇ ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਪਾਈਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਤਾਰ ਪਾਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ। ਪਰ ਤਸਕਰੀ ਦੀਆਂ ਵੱਧੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਜਗ੍ਹਾ ਇਹ ਸਹੂਲਤ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਟਿਊਬਲਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਪਲਾਈ ਨਾਂ ਆਉਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਔਰਤ ਖੇਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਵਾੜ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਨਾਂ ਮੁਮਕਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵਾੜ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

7. ਵਾੜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਸਦਾ ਪਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਸੀਨ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਗਵਾ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੀਮਾਂਤ ਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੁਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਤੇ ਠੇਕੇ ਤੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਮੱਧਮ ਤੇ ਤਗੜੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮੇ ਕਰਮ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਾੜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਠੇਕਾ, ਵਾੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਠੇਕੇ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਹੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕੋਈ ਖਰੀਦਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਕੀਮਤ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਸ ਬੈਂਕ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆੜਤੀਆਂ ਤੇ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਗੁਣਾ ਮਹਿੰਗੇ ਕਰਜ਼ੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

8. ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਸਰਹੱਦੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਦੱਸਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਹੋਈ ਜਾ ਜੰਗ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਪਾਸ ਪੈਂਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿੱਛਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣੇ ਰੋਕਣ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਦੱਬੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਦਸਿਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। 2001 ਦੇ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਵੇਲੇ ਮੁਹਾਵੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਠਾਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਫੌਜੀ ਟਰੱਕ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

9. ਵਾੜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਏਕੜ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਜੰਗਲਾਤ, ਸਾਮਲਾਟ ਤੇ ਹੋਰ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਕਾਸਤਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਾਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪੱਟੇ ਤੇ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਵਾੜ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਕਾਸਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅਜਨਾਲਾ ਸਬ-ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡ ਗਣੀਆਂ, ਕੱਕੜ ਤੇ ਬਡਰੂ ਦੇ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਕਾਸਤਕਾਰ 1970 ਤੋਂ ਜੀਰੋ ਲਾਈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਏਕੜ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭਾਵ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ (1700 ਏਕੜ), ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ (600 ਏਕੜ), ਜੰਗਲਾਤ ਵਿਭਾਗ (600 ਏਕੜ) ਤੇ ਸਾਮਲਾਟ (36 ਏਕੜ) ਆਦਿ ਦੀ ਹੈ। ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ 1990 ਵਿਚ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ. ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਭਾਵ ਇਕ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਜ਼ਬੀ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਾੜ ਨੇ ਨਾਂ ਸਿਰਫ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਗ ਚੌਥਾ: ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖ

ਇਸ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੂਸਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ, ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਖੱਬੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਚੋਣਾਂ (1952 ਅਤੇ 1957) ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੇਤੂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਦੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਲੜ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਪਰ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਇਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿਰਫ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਪਿੰਡ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ? ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਤਰਨ-ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉੱਥੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮਸਲੇ ਦੂਸਰੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਹਨ। ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਤੇ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਛੜੇਪਣ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦੀ ਦਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। 2011 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਤਕਰੀਬਨ 76 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਜਦ ਕਿ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 55-56 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਤਰਨ-ਤਾਰਨ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ ਸੱਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਹਾਲ ਰਾਵੀ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਲਤ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਓਹੀ ਲੋਕ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿੱਧਰੇ ਵੀ ਜਾਣ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ ਹਨ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਜਨਸੰਖਿਕ ਢਾਂਚਾ (Demographic Structure) ਗੈਰ ਸਰਹੱਦ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਇਹ ਲੋਕ ਲਗਾਤਾਰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵੱਲ ਧੱਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਏਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ, ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਰੁਤਬੇ ਨਾਲ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਤੋਂ ਪਰੇ ਧੱਕਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਖਤਰਨਾਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਮੌਜੂਦਗੀ, ਸਰਹੱਦੀ ਚੌਕੀਆਂ, ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ, ਮਾੜਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ, ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਜਾ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਖਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਫੀਆ ਤੰਤਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੇ ਟਿਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਅੜਕਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਤੇ ਆਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਨਕ ਨਿਵਾਸੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਡਰ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਸਾਫ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਡਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਸਲੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਜਾਂ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਬੁਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਗਲਰ, ਸਮੈਕੀਆਂ, ਵਿਹਲੜ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਤਾਰਾ ਨਕਾਰਤਮਕ ਹੈ।

ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤੀ ਹੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ। ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਸੋਨੇ, ਅਫੀਮ, ਹੀਰੋਇਨ, ਨਕਲੀ ਕਰੰਸੀ ਆਦਿ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਮੱਗਲਰ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵੱਚਿਤ ਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਸਕਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਸਕਰੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਏ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਹੀਰੋਇਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਪੈਕਟ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੱਸੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਧੰਦੇ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਗਲਰਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਕਹੇ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਮਗਲਰਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਜੋਂ ਕਲੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਪਰਾਧ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਫੀਆ ਏਂਜਲੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਏਂਜਲੀ ਦੁਆਰਾ ਚੈਕਿੰਗ ਦੌਰਾਨ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਖਾਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੇ ਦੋਹਰਾ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਹਾਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਸਲੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬੇਸਹਾਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਜਾਂ ਲੋਕ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਕਠੋਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਮਦ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਮੀਨ ਹੈ ਮਿਲੀਭਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਸਮੇਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖੋਪ, ਨਕਲੀ ਪੈਸੇ, ਹਥਿਆਰ ਆਦਿ ਲਿਆਉਂਦੇ ਫੜੇ ਗਏ। ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ. ਦੇ ਜਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕਿਸਾਨ ਦੇਰ ਨਾਲ ਖੇਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੇਟ ਖੋਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੰਸ਼ : ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੋ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ ਤਰਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਕਾਬਜ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਰਾਪੀ ਹੋਈ ਜਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੜਾਈ ਵਰਗੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਕੀਮਾਂ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਸਕੀਮਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੀ ਹਨ। ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੈਲਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਾਇਦਾ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪਰੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਿੱਛਲੇ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਟਾਰੀ ਬਾਰਡਰ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਪਾਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਰੀ ਮਾਰ ਪਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਪਾਰ ਕਾਰਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਚੰਗੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਦੋਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠ ਕੇ ਮਸਲੇ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਹੱਲ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂਕਿ ਸਰਹੱਦਾਂ ਸਾਂਤ ਹੋ ਸਕਣ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਣ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ*

ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਅਦਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮੁਤਫਿਕ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਜ਼ਬਾਨ ਓ ਅਦਬ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਯਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਈ ਮਿਲਦਾ ਏ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਸ਼ੇਰਸ਼ੈਨੀ, ਪਸਾਚੀ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਛੇਵੀਂ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਈ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਢਾਂਚਾ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਖੋਜਕਾਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਏ:

ਜਿਵੇਂ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਹੋਵਣ ਲਈ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਤਿਵੇਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਆਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਛੇ ਕੋ ਸਦੀਆਂ ਲੱਗ ਜਾਣੀਆਂ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪੇਟ ਵਿਚਲੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਦੱਸਣ ਵਾਂਗ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਏ।¹

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

“ਅਲ ਬੈਰੂਨੀ ਨੇ ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਏ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ ਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਏ ਕਿ ਇਹ ਸਿਧ ਮਾਤਰਕਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੀ ਨਾਗਰ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀ ਏ ਤੇ ਇਹ ਭਾਟੀ ਦੇਸ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਟਾਖਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਰਾਣਾ ਏ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੀ ਏ। ਈ.ਪੀ. ਨਿਊਟਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੂਜਬ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 21 ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ (ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ) ਵਿਚ ਵਜੂਦ ਮਿਲਦਾ ਏ। ਇਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਏ।”²

ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰਦਾ, ਟਾਕਰੀ ਤੇ ਲੰਡੇ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਬਣਾਈ ਏ? ਜਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਰਮੀ ਬੋਲੀ ਏ? ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਲਿਪੀ ਆਖਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਏ ਕਿ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲੀ ਨਿਕਲਦੀ ਏ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ

ਡਾ. ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ)
prince_nns@yahoo.com
+92-333-4318055

* ਇਹ ਪੇਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੱਟੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਜੋ “ਬਾਣੀ” ਉਚਾਰੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਬੱਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸੋਚ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਮਹਿਦੂਦ ਕਰਕੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸੋਚ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨੀਕਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਈ ਇਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰਹੀ। ਇਸ ਵਜ੍ਹਾ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਤ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਮਨਤਿਕ, ਫਲਕੀਆਤ ਤੇ ਇਲਮ ਨਜ਼ੂਮ ਵਰਗੇ ਡੂੰਘੇ ਇਲਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਿਹਰਾ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਹਿਤਲ, ਇਖ਼ਲਾਕੀਆਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਅਪੜਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਨਸਾਨ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ (ਕਲਾਮ) ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਉਹ ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ ਨੀਚ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਈ ਰਹਿਤਲ ਅਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀਆਤ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸੋਬ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਕੀਤੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ। ਮਗਰਿਬ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਜੀ ਡਬਲੀਯੂ ਲਾਈਟਨਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇੰਜ ਬਿਆਨਿਆ ਏ :

The Punjab is classic ground. Not merely the celebrated country between the Sutlaj and the Jumna, but also the whole province teems with noble recollections. The history of its culture will tell us of a simple worship which long with stood the superstitions of the priests and warriors whom it had itself sent to conquer the south.³

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਮਦਦ ਰਹਿਤਲ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਜਿਸਮ ਇਕ ਰੂਹ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਮਲਾਵਰ ਆਏ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜ਼ੀਮ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਗੱਭਰੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਫੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਇਆ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਣ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕੁਝ ਫ਼ੈਸਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਓ ਅਦਬ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਵਣ ਲੱਗ ਪਏ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਾਇਮੇ ਯੂ.ਪੀ., ਸੀ.ਪੀ. ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਸੜਵਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਰਹਿਤਲ ਭੁੱਲ ਜਾਵਣ। ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਏ:

ਅੰਗਰੇਜ਼ (ਪੰਜਾਬ) ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕੋਂ ਇਸ ਲੀਏ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤੇ ਥੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਜ਼ੀ ਕਰੀਬ ਕੇ ਹੁਕਮਰਾਨੋਂ ਕੋਂ ਤਕਵੀਤ ਪਹੁੰਚਣੇ ਕਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਥਾ।⁴

ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾਏ ਉਰਦੂ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦਾਲ ਹੱਕ ਨੇ ਸਿਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ।

ਪੰਜਾਬ ਉਰਦੂ ਕਾ ਗੜ੍ਹ ਹੈ ਔਰ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਸੇ ਮੁਸਲਮਲ ਉਰਦੂ ਕੀ ਕਾਬਲ ਕਦਰ ਖ਼ਿਦਮਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਔਰ ਉਸ ਹਕੂਮਤ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੇ ਸਭ ਸ਼ੋਬੋਂ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਅਗਰ ਵਹਾਂ ਉਰਦੂ ਕੀ ਹੈਸੀਅਤ ਮੈਂ ਫਰਕ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬ ਕੋ ਬਲਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕਾ ਮੁਕਾਮੀ ਉਰਦੂ ਦਾਨ ਤਬਕਾ ਕੇ ਜੋ ਮੁਲਕ

ਮੈਂ ਬੜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਤਾ ਹੈ। ਕੋ ਦਿੱਲੀ ਸਦਮਾ ਪਹੁੰਚੇਗਾ ਔਰ ਹਰ ਸੂਬਾ ਮੈਂ ਉਸ ਕੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸ਼ੌਰਿਸ਼ ਬਰਪਾ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਯੂੰ ਤੋਂ ਹਮ ਮੇਂ ਸੈਂਕੜੋਂ ਇਖ਼ਤਲਾਫ਼ ਹੈਂ। ਯਹਾਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬ ਭੀ ਇਸ ਸੇ ਨਹੀਂ ਬਚਾ। ਲੇਕਿਨ ਉਰਦੂ ਕੇ ਮਾਮਲੇ ਮੈਂ ਹਮ ਸਭ ਇਕ ਹੈਂ ਖ਼ਾਹ ਕਿਸੀ ਖ਼ਿਆਲ ਵ ਮਜ਼ਹਬ ਕੇ ਹੈਂ।⁵

ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਰੇਲਵੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ :
ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਾਮਲੇ ਮੇਂ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਹੈ ਔਰ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੇ ਤੌਰ ਪਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿਨਾ ਥਾ। ਨਤੀਜਾ ਯੇ ਮੀਰਾ ਕਿ ਮਾਲਮੀ ਕੇ ਪੇਸ਼ਾ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਕਾ ਖੋੜਾ ਵੱਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਔਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਕੇ ਸਹਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਕਾ ਕੌਮੀ ਰੂਹਾਨੀ ਜਜ਼ਬਾ ਭੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਿਹਾ।⁶

ਡਾਕਟਰ ਨਵੀਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਲਿਸਾਨੀ ਮਿਜ਼ਾਜ” ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਏ :

ਯੇ ਕਹਿਨੇ ਕੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਿ 1856 ਈ. ਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਕੀ ਜਾਨਿਬ ਸੇ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਮਹਿਕਮਾ ਈ. ਤਾਲੀਮ ਕੇ ਕਿਆਮ ਕੇ ਸਾਬ ਸਾਬ ਇਕ ਬਦੇਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੂਸਰੀ ਬਦੇਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਨਫ਼ਾਜ਼ ਸਿਆਸੀ ਬੁਨਿਆਦ ਪਰ ਕੀਆ ਥਾ।⁷

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕੈਪਟਨ ਮੀਕਵੀਲ ਜਿਹੜੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਡੀ.ਸੀ. ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ :

1. ਯੇ ਕੋਈ ਜ਼ਬਾਨ (ਪੰਜਾਬੀ) ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬੋਲੀ ਹੈ।
2. ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੋਗੀਰਾ ਮੇਂ ਉਸ ਕੀ ਕਚਹਿਰੀ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਨਾ ਦੇਣਾ ਐਸਾ ਹੀ ਹੈ ਜੈਸੇ ਸੋਮਰ ਸੀਟ ਕੀ ਦਿਹਾਤੀ ਬੋਲੀ ਕੋ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਕੀ ਕਚਹਿਰੀ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦੀਆ ਜਾਏ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਮਤਲਬ ਕੇ ਬਾਰੀਕ ਫ਼ਰਕ ਔਰ ਮੁਨਤਕੀ ਖ਼ਿਆਲਾਤ ਕੇ ਸਿਹਤ ਕੇ ਸ਼ੋਬੇ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤੀ, ਜਿਸ ਕੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈਉਂ ਮੈਂ ਅਸ਼ਦ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।
4. ਚੂੰਕਿ ਲੋਗ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਬਾਬੂਬੀ ਸਮਝ ਸਕਤੇ ਹੈਂ। ਇਸ ਲੀਏ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੋ ਇਸਤਮਾਲ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਕੋਈ ਇਕ ਮਿਆਰ ਔਰ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਦਰੀਆਏ ਰਾਵੀ ਔਰ ਸਤਲੁਜ ਕੇ ਕੁਰਬ ਓ ਜਵਾਰ ਕੀ ਬੋਲੀਉਂ ਮੈਂ ਬੜਾ ਨੁਮਾਇਆਂ ਫ਼ਰਕ ਹੈ।
6. ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹਰੂਫ਼ ਮੇਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਤੀ ਔਰ ਉਸ ਕੋ ਨਾਗਰੀ ਮੇਂ ਲਿਖਣੇ ਸੇ ਬਹੁਤ ਸੇ ਆਤਰਾਜ਼ਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋਤੇ ਹੈਂ।⁸

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਸੋਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਈ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਖੌਫ਼ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਓ ਅਦਬ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ 90 ਫੀਸੱਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਚਲਾਈਆਂ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ:

ਉਰਦੂ ਮੁਲਕ ਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੋਂ ਕੇ ਸਾਬ ਆਈ। ਉਸ ਸੇ ਕਬਲ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਥੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੋਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੋ ਉਰਦੂ ਸੇ ਬਦਲਾ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਸੇ ਮੁਲਕ ਮੈਂ ਮੁਸਤਮਿਲ ਥੀ ਔਰ ਉਰਦੂ ਸੇ ਕਹੀਂ ਅਸਾਨ ਥੀ। ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ਼ ਉਰਦੂ ਇਸ ਕਦਰ ਕਾਰਆਮਦ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜੈਸੀ ਕਿ ਤਵੱਕੋ ਥੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਜ਼ਬਾਨ ਲੰਡੇ ਹਰੂਫ਼ ਮੈਂ ਇਸਤਮਾਲ ਕਰਤੇ ਥੇ। ਬਹੁਤ ਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ (ਰਸਮ-ਉਲ-ਖ਼ਤ) ਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਤੇ ਥੇ। ਪੰਡਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਔਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਸਮ-ਉਲ-ਖ਼ਤ।⁹

ਇਹ ਲੜਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਲਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲੜਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਏ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ

ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਵਾਦ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੀ, ਹਿੰਦੂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਵਾਲਤਾ ਭੰਗ ਹੋਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਰਦੂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਅਰੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਲੋਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਾਲਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਜਾਗ ਫ਼ਰੀਦਾ ਸੂਤਿਆ, ਝਾੜੂ ਦੇ ਮਸੀਤ
ਤੂੰ ਸੋਏ ਰੱਬ ਜਾਗੇ ਤੇਰੀ ਡਾਹਡੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ।¹⁰

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉ ਅਦਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ “ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਭਾਲ” ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਇਕ ਸਲੋਕ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੇ ਨੀਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਗੀਤਿ
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ¹¹

ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਰਦੂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਜ਼ਬਾਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਾਲਾਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਜਾਂ ਖੋਜਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲੂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ, ਹਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੰਡਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਉਹ ਸਲੂਕ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਮਾਰਚ 1951 ਈ. ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋਰਾਂ ਮਹੀਨਾ ਵਾਰ “ਪੰਜਾਬੀ” ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਉਰਦੂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਪਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਆਏ।

ਡਾਕਟਰ ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋਰਾਂ ਲਿਖਿਆ ਏ:

ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਕੇ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਏਨੀ ਚਾਹਤ ਮਿਲੀ ਏ,
ਜਿੰਨੀ ਡਾਕਟਰ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਜਿਹੇ ਬੇ ਨਜ਼ੀਰ ਲਿਆਕਤ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਰ
ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।¹²

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ 1948 ਈ. ਤੋਂ ਈ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੰਗਾਲੀ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਾਇਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਚੱਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਖ਼ੀਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਨੂੰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ।

7, ਮਈ 1954 ਈ. ਕੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਸਤੂਰ ਸਾਜ਼ ਅਸੈਂਬਲੀ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਕੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੀ ਦੂਜਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦੀਆ।¹³

ਬੰਗਾਲੀ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਲਾਕਾਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਇਲਾਕਾਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਚੇਚਾ ਮੁਕਾਮ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਕਰਾਦਾਦਾਂ ਪਾਸ ਹੋਈਆਂ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1961 ਕੋ ਲਾਹੌਰ ਮੇਂ ਇਲਾਕਾਈ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਕੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਮੁਨਅਕਿਦ ਹੋਈ। ਪਹਿਲੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਕੋ ਖ਼ਿਤਾਬ ਕਰਤੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਮੀਆਂ ਅੱਫ਼ਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਕਹਾ ਕੇ ਕਈ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਕੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀ ਪਾਲਿਸੀ ਮੇਂ ਹਮਾਰੇ ਕੌਮੀ, ਸਕਾਫ਼ਤੀ ਔਰ ਆਲਮੀ ਤਕਾਜ਼ੋਂ ਕੋ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਤੀ ਹੈ। ਸਦਾਰਤੀ ਖ਼ੁਤਬਾ ਮੇਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪਸ਼ਤੋ ਅਕੈਡਮੀ, ਸਦਰ ਸੁਅਬਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਲਾਨਾ ਅਬਦਾਲ ਕਾਦਰ ਨੇ ਕਹਾ ਕੇ ਇਲਾਕਾਈ ਔਰ ਮਿਲੀ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਕੇ ਮਾਥੈਨ ਤਾਆਵਨ ਵਸਾਇਲ ਕੀ ਤਲਾਸ਼ ਵ ਤਜਸਸ ਕੇ ਲੀਏ ਹਕੂਮਤ ਕੋ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਮੇਂ ਬਲੋਚੀ ਅਕੈਡਮੀ, ਪਸ਼ਤੋ ਅਕੈਡਮੀ, ਬਰੋਹੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਸਿੰਧੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਰਾਈਟਰਜ਼,

ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਅਕੈਡਮੀ ਕੋ 32 ਮਨਦੋਬੀਨ ਕੇ ਇਲਾਵਾ ਈਰਾਨ ਔਰ ਤੁਰਕੀ ਕੇ ਬਾਅਦ ਲਿਸਾਨੀ ਇਦਾਰੋਂ ਕੇ ਸਾਤ ਨਮਾਇਨਦੋਂ ਨੇ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀ।”¹⁴

ਮਾਰਚ 1965 ਈ. ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੱਈਅਦ ਅਖਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖਤਰ ਤੇ ਸੱਈਅਦ ਸਿਬਤ ਅਲਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ ਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਹੋਰਾ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਡਾਕਟਰ ਸੱਈਅਦ ਅਖਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖਤਰ ਬਣੇ ਤੇ ਉਹ ਰਸਾਲਾ ਹੁਣ ਵੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਨਾਲ ਇਲਾਕਾਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀ ਤਹਕੀਕ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰੋਕ ਲੱਗੀ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਤਹਿਰੀਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅਖੀਰ “6 ਜੁਲਾਈ 1972 ਈ. ਕੋ ਸਿੰਧ ਅਸੈਂਬਲੀ ਸੇ ਪਾਸ ਹੋਣੇ ਵਾਲਾ ਲਾਸਾਨੀ ਬਿੱਲ ਔਰ ਉਸ ਬਿੱਲ ਪਰ ਉਰਦੂ ਹਾਮੀਆਂ ਕੀ ਹੰਗਾਮਾ ਆਰਾਈ ਕੇ ਨਤੀਜੇ ਮੈਂ ਸਦਰਿ ਮਮਲਕਤ ਜ਼ੁਲਫਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਕੀ ਜਾਨਿਬ ਸੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਕਾ ਨਫਾਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਰਦੂ ਔਰ ਸਿੰਧੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੋ ਸੂਬਾ ਸਿੰਧ ਮੈਂ ਯਕਸਾਂ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਦੀ ਗਈ।”¹⁵

ਇਸ ਬਿੱਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਾਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਘੱਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉ ਅਦਬ ਦੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਕੋ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਧੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ ਖਾਂ, ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਈਅਦ, ਸੱਈਅਦ ਸਿਬਤ ਅਲਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ ਸ਼ਾਹ, ਐਨ ਅਲਹਕ ਫ਼ਰੀਕ ਕੋਟੀ, ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸੂਫੀ, ਸ਼ਫਕਤ ਤਨਵੀਰ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਅਲੀ ਅੰਬਾਸ ਜਲਾਲਪੁਰੀ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ, ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ, ਕੰਵਲ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੇ ਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ।

1980 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲੇ ਨਿਕਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਜਿਹੜੇ 90 ਤੱਕ ਕੁਝ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕੁਝ ਬੰਦ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਸਾਲਾ **ਲਿਖਾਰੀ**, ‘ਰਵੇਲ’ ਤੇ ‘ਸਵੇਰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ’ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਲਿਪੀ ਅੰਤਰ ਕਰ ਕੇ ਮਵਾਦ ਵੀ ਛਾਪ ਦੇ ਰਹੇ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰਸਾਲੇ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੇ ਨਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ ਖਾਂ, ਸੱਈਅਦ ਸਿਬਤ ਅਲਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ, ਜਮੀਲ ਅਹਿਮਦ ਪਾਲ, ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ, ਇਕਬਾਲ ਕੈਸਰ, ਗੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਬਿਸਮਿਲ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਪ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਗੋਂ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਆਉਂਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ, ਪਾਰਖੂ ਤੇ ਖੋਜਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ ਮਲਿਕ ਜਿਹਨਾਂ 1981 ਈ. ਵਿਚ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵੇਸ਼ਕਾ ਕੋਰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਹਿਲਾ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”¹⁶

1990 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਐਮ.ਫਿਲ. ਤੇ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਣਾ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

1990 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਬਾਹਰ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਤੇ ਲੈਂਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1992 ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾਕਟਰ ਜਮੀਲ ਅਹਿਮਦ ਪਾਲ, ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ, ਇਕਬਾਲ ਕੈਸਰ ਹੋਰਾਂ ਇਕ ਹਫਤਾ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲਾ ਰਵੇਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕਬਾਲ ਕੈਸਰ, ਅੱਫਜ਼ਲ ਸਾਹਿਰ, ਨੂਰ-ਉਲ-ਐਨ ਸਾਦੀਆ ਤੇ ਅਬਦਾਲਹਫੀਜ਼ ਇਹਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ। ਰਵੇਲ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਖੀ ਦੀ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਦਾ ਅਦਾਰਾ **ਸੁਲੇਖ** ਵੀ ਬਣਾਇਆ (ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ) ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਦਾਰਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੋਸਤਾ ਇਕ “ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਇੰਸ ਬੋਰਡ” ਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੋਰਡ ਬਣਾਇਆ ਜਿਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਅਦਾਰੇ ਦਾ ਮੋਟੋ ਸੀ “ਜਹਾਨ ਦੇ ਕੁੱਲ ਇਲਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ” ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ

ਛਾਪੀਆਂ ਵੀ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲ ਅਦਬ ਲਈ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਵਾਰ ਰਸਾਲਾ ਮੀਟੀ ਵਿਚ ਕੱਢਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਲ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲਥਾ ਕਰਕੇ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਹ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਕਲਮ ਇਕੱਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ ਅਦਬ ਦਾ ਰਸਾਲਾ ਸੀ।

1996 ਈ. ਵਿਚ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਸੁਹੇਲ ਹੋਰਾਂ ਪਖੇਰੂ ਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ ਅਦਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਸਾਲਾ ਕੱਢਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਲ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲ ਅਦਬ ਦੀਆਂ ‘ਮਨੀ ਨਜ਼ਮ’ ਸਤੰਬਰ 1994 ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਾਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਜੁਲਾਈ 1996 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਨਾਵਲ ਚਕ ਨੰਬਰ 36 ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਉਲਥਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। 1999 ਈ. ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਖੇਰੂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

2002 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰੈਗੂਲਰ ਐਮ.ਏ. ਤੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੇ ਸਮੈਸਟਰ ਸਿਸਟਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕੋਰਸ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਾਜ਼ਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦੇ ਮਕਾਲੀਆਂ ਲਈ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਦਬ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮੌਜੂਦ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਅਦਬ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲੀ।

ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਅਬਾਦ ਨਬੀਲ ਸ਼ਾਦ ਦਾ ਮਕਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਪ ਬੀਤੀ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਤੇ ਅਰਸ਼ਦ ਇਕਬਾਲ ਅਰਸ਼ਦ ਦਾ ਮਕਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੇ ਤਜਜ਼ੀਆ, ਨਗਹਤ ਖ਼ੁਰਸ਼ੀਦ, ਜ਼ਹਿਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਫੀਕ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸਲੀਮ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਲੇ ਇੰਡੀਆ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਵਧੇਰੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ।

ਇਕ ਫ਼ਰਵਰੀ 2004 ਈ. ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਵੇਜ਼ ਇਲਾਹੀ ਨੂੰ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਓ ਅਦਬ ਵਿਚ ਲਿਖਾਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਤਾਲੀਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਕੈਪਟਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹ ਹੀ ਵਾਲਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਜਿਹੜਾ 100 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਸਰ ਚੀਟਰ ਜੀ ਨੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ :

ਪੰਜਾਬ ਉਰਦੂ ਕੀ ਬਜਾਏ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਂ ਜ਼ਰੀਆ ਤਾਲੀਮ ਬਨਾਇਆ ਜਾਏ। ਉਸ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਮੇਂ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਕਾ ਇਕ ਤੂਫ਼ਾਨ ਉਠ ਖੜਾ ਹੋਵਾ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਦਾਰੀਉਂ ਔਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਜ਼ਮੀਨ ਮੇਂ ਉਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀ “ਸਗਵੀਤ” ਕੋ ਨੁਮਾਇਆ ਕਰਤੇ ਹੋਏ ਉਸੇ ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬੀ ਔਰ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਕੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਘਿਨਾਉਣੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਰ ਦੀਆ ਥਾ।¹⁷

ਮਾਰਚ 2004 ਈ. ਵਿਚ ਸੱਈਅਦ ਸਿਬਤ ਅਲ ਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੱਈਅਦ ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖ਼ਤਰ ਹੋਰਾ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ 4 ਸਫ਼ੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਲਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾਸ (ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ) ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਡਾਕਟਰ ਸੱਈਅਦ ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖ਼ਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਸ਼ਿਕ ਰਹੀਲ ਸਾਹਿਬ ਹੋਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚੈੱਕ ਕਰਵਾ ਕੇ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ 3 ਸਾਲ ਤੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਸਫ਼ੇ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾਕਟਰ ਸੱਈਅਦ ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖ਼ਤਰ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਵੇਜ਼ ਇਲਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਨ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਲਈ ਇਕ ਇੰਸਟੀਟਿਊਟ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ “ਪੰਜਾਬ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਲੈਂਗੂਏਜ਼, ਆਰਟ ਐਂਡ ਕਲਚਰ” ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕੋਰਸ ਦੀਆ ਕਲਾਸਾਂ 2009 ਈ. ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਹੁਣ ਤੱਕ 4 ਕਲਾਸਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਤਿੰਨ ਕਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਡਾਕਟਰ ਜਮੀਲ ਅਹਿਮਦ ਪਾਲ ਹੋਰਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਇਸ ਕਲਾਸ ਲਈ ਦਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ “ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ, ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵੀਮਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ” ਵੱਲੋਂ ਐਮ.ਫ਼ਿਲ ਤੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਵਿਚ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਪਰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ 2013 ਈ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ. ਆਨਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਏ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਐਮ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਾ ਇਕ ਸਮੈਸਟਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਕਾਇਦੇ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਓ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੀਖੇ (ਡਾਕਟਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ), ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਾਈ ਪੜ੍ਹਾਈ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾਕਟਰ ਨਬੀਲਾ ਰਹਿਮਨ) ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਉਸਤਾਦ (ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ) ਮੌਢੀ ਕਾਇਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਇਦਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਘਰ ਬੈਠੇ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਹ ਕਾਇਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਓ ਅਦਬ ਵੱਲ ਪਰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆਰਾਂ ਦੀ ਖਵਾਹਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲੈਣ ਇਸ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਅਦਬ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਸ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂ ਜੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਏ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਨਾ 157, ਜਨਵਰੀ 1954 ਈ.।
2. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਨਾ 81, ਸਨ।
3. Leitner, G.W. (1882). **History of Indigenous education in the Punjab, Lahore, Pakistan** : Republican Books. P 1.
4. ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ, “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੈਂ ਉਰਦੂ” ਮਰਤਬੀਨ: ਸਈਅਦ ਸਰਦਾਰ ਪੀਰ ਜ਼ਾਦਾ, ਤਜਮਲ ਸ਼ਾਹ, ਜਿਲਦ 4, ਪੰਨਾ 688
5. ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ, ਪੰਨਾ 665
6. ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ, ਪੰਨਾ 671
7. ਨਵੀਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ, ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਲਿਸਾਨੀ ਮਿਜ਼ਾਜ, ਲਾਹੌਰ: ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਪੰਨਾ 25, 2018 ਈ.।
8. ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ, ਪੰਨਾ 671
9. ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ, ਪੰਨਾ 682
10. ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ, ਪੰਨਾ 772
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 1381
12. ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ, ਡਾਕਟਰ, ਸੰਗੀ ਮੁਰੱਤਬ: ਜੁਨੈਦ ਅਕਰਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਲਾਹੌਰ: ਪੰਨਾ 7, 2018 ਈ.।
13. ਨਵੀਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ, ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਲਿਸਾਨੀ ਮਿਜ਼ਾਜ ਲਾਹੌਰ: ਡਾਕਟਰ ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ ਰਿਸਰਚ ਚੇਅਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ, ਸ 195, 2018 ਈ.।
14. ਜ਼ਾਹਿਦ ਹੁਸੈਨ ਅੰਜੁਮ, ਅਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਵਾਕਾਅਤਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਾਹੌਰ: ਨਜ਼ੀਰ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਿਲਦ ਅਵੱਲ, ਪੰਨਾ 680, 2010 ਈ.।
15. ਨਵੀਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ, ਪੰਨਾ 195
16. ਸ਼ਹਿਤਾਬ ਮੁਲਕ, ਡਾਕਟਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਰਵੀਲਾ ਅਕੀਡਮੀਆਤ, ਲਾਹੌਰ: ਪੰਨਾ 5, 2018 ਈ.
17. ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ, ਪੰਨਾ 01

ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ:

ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਰਵੇਖਣ

ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਵੰਨਗੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘੇ ਬਿਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਬੋਧ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕੇ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਈ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਨ-ਇੱਛਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਆਰੋਪ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਲਕੀਰੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਲਪ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਥਿੜਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਪ-ਵਿਧਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।² ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ³, ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਗੌਰ ਕਰਨਯੋਗ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਲੋਚਕ ਹਡਸਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਕੁਲਬੀਰ ਕੌਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਆਪਣੇ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਦੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

bhupinderkcasr@gmail.com
ਫੋਨ: 9417276150

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੁਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਚਿਤ੍ਰ ਕਥਾਨਕ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।... ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੁਗ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਉਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁਗ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾ ਜਾਵੇ।⁴

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਦੋ ਖੇਤਰਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗਲਪ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਦੋ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਪ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਵਲੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਥਿੜਕ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਕਸਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗਲਪ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ, ਉਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ-ਬੋਧ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ।¹⁵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਦੇ ਤਹਿਤ ਅੰਤਿਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਿਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਵਾਰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਬੀਤ ਚੁੱਕਾ ਸਮਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਏ।'¹⁶ ਟੇਰੀ ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਇਕ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ।¹⁷ ਗਲਪ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਕ੍ਰਮ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗਲਪ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚੀ ਖੋਜ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗਲਪਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗਲਪਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗਲਪਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਗਲਪ-ਬਿੰਬ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕਲਪਨਾ ਗੁਣ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ 'ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤੱਥ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕਲਪਨਾ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ।... ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਠੀਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਈ ਕਾਲਪਨਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।'¹⁸ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ ਸਬੰਧਿਤ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਖੀਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗਲਪ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲਪ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ-ਬੋਧ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।¹⁹

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਮਾਨਯਕਰਨ ਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾਵਲ ਅਥਵਾ ਆਧੁਨਿਕ ਗਲਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਨਵੇਕਲਾਪਨ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਨਯਕਰਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਉਪਰ ਵੀ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਟਿਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਅਕਸਰ ਗੌਣ ਜਾਂ ਗਾਇਬ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਅਤੇ ਸੋਚਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਾਂਗ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸੂਝਵਾਨ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।¹⁰

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਭੂਤ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹¹ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਾਧਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਟੁਕੜੀ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਰਤਾਂਤ (ਬਿਰਤਾਂਤ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ।... ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਗਿਣੇ ਮਿਣੇ ਪੁਸ਼ਨ ਉਠਾਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪੂਰਣ ਭਾਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹²

ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਟੋਹ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਰਜ ਲਯੂਕਾਸ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਤਜਰਬਾ ਕਰੀਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣ, ਮਹਿਸੂਸਣ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ।¹³

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਯੋਗਦਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।¹⁴ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰੀ (1897 ਈ.), ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ (1899 ਈ.) ਤੇ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ (1899 ਈ.) ਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੂਰਵ ਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਸਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ

ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਮਾਂਸਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਮਾਂਸਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕਾਲਪਨਿਕ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ **ਦਲੇਰ ਕੌਰ** (1911 ਈ.), **ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ** (1913 ਈ.) ਤੇ **ਚੰਚਲ ਮੂਰਤੀ** (1915 ਈ.) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਣਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਲਪ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਘੱਟ ਹੈ। ਗਲਪਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਿਥਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਚਨਾ-ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।¹⁵

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਹਿਤ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜੀਵਨ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਏ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਈ ਲੀਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨਾਲ ਮੰਤਵ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਅਰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਿਹੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬੁਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਵਾਂਗ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।¹⁶ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਤਨ ਸਮੇਂ¹⁷ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਲਈ ਚਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ¹⁸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚਲ ਰਹੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਅਣਖੀਲੀ, ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਧਰਮ, ਮੁਲਕ ਤੇ ਕੌਮ ਖ਼ਾਤਿਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਲਪ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼, ਉਹ ਸਿੱਖੀ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੀਤ ਆਪਣੇ ਲਗਾਉ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਰੁਮਾਂਸ ਵਾਲੀ ਹੈ।¹⁹ ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਉਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿਥ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਵਲ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਮੁੱਖ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ,

ਗਿਆਨੀ ਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮੀ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਗਿਆਨੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ ਆਦਿ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ **ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ** ਦੀ ਬਣਤਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ ਨਾਂ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਦਲੇਰ, ਸੁਚੱਜੀ ਅਤੇ ਸੁਘੜ ਨਾਇਕਾ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਰਣਤ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਪਰ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀਆਂ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗਲਪ-ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਘਰੋਗੀ ਅੰਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।²⁰

ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਨ** (1934 ਈ.) ਤੇ **ਬਾਬਾ ਤੇਗਾ ਸਿੰਘ** ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। **ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਨ** ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਝਲਕ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਲਪਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਸਮਕਾਲੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਬਲਹੀਣਤਾ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਬਾਬਾ ਤੇਗਾ ਸਿੰਘ** ਨਾਵਲ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਦੁਖਮਈ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਤੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਬੀਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।²¹ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਾਬਾ ਤੇਗਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੈਨਿਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਬਲੀਦਾਨ** (1952 ਈ.), **ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸੱਥਰ** (1959 ਈ.), **ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ** (1959 ਈ.), **ਸੂਹੀਆ** (1960 ਈ.) ਤੇ **ਸੂਰਾ ਸੋ** (1961 ਈ.) ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਲਪਿਤ ਪਾਤਰ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼, ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।²² ਗਲਪਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸ਼ਤਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਉਪਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਗਲਪ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ** ਅਤੇ **ਸੂਰਾ ਸੋ** ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ **ਘਲੂਘਾਰਾ** (1960 ਈ.) ਤੇ **ਲਹੂ ਲੀਕਾਂ** (1963 ਈ.) ਵਿਚ ਵੀ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਹੋਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਭਰੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ **ਗੰਗੂ ਬਾਹਮਣ** (1960 ਈ.) ਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲਾਲਚ ਵਸ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਸੋਈਏ ਦੇ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ **ਬਹਾਦਰ ਮਾਈ ਭਾਗੋ** (1956 ਈ.), ਅਤੇ **ਬਹਾਦਰ ਬਿਜਲਾ ਸਿੰਘ** (1966 ਈ.) ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਨਾਲ ਪਰਿਚੈ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ **ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ** ਅਤੇ **ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ ਜੀ** (1963 ਈ.) ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ

ਸੈਨਿਕ ਮੁਹਿੰਮਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ **ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ** (1954 ਈ.), **ਜਮਰੋਦ** (1960 ਈ.), **ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** (1963 ਈ.), **ਸਬਰ ਦੇ ਘੁੱਟ** (1975 ਈ.) ਅਤੇ **ਸਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ** (1977 ਈ.), ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। **ਗੰਗਾਸਰ** (1960 ਈ.) ਅਤੇ **ਜਥੇਦਾਰ** (1962 ਈ.) ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। **ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਾਗ** (1966 ਈ.) ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। **ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ** (1966 ਈ.) ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। **ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ** (1965 ਈ.) ਨਾਵਲ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦੇ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ **ਜ਼ੀਨਤ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ** (1956 ਈ.) ਤੇ **ਟੱਕਰ** (1957 ਈ.) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਹਮਦਰਦ ਦਾ ਬਲ ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਸੂਲਾਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਕੜ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। **ਜ਼ੀਨਤ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ** ਨਾਵਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮਾਹੀਆ ਖਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਲੂਘਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ **ਟੱਕਰ** ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ, ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ** (1963 ਈ.), **ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ ਜੀ** (1965 ਈ.), **ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ** (1968 ਈ.), **ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ** (1971 ਈ.), **ਸ਼ਹੀਦ ਬਘੇਲ ਕੌਰ** (1971 ਈ.), **ਦਲ ਭੰਜਨ ਗੁਰੂ ਸੂਰਮਾ** (1971 ਈ.) ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਫੋਕਸ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲ ਵੀ ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ **ਮਾਈ ਭਾਗੋ** (ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ) (1966 ਈ.) ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਵਰਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ **ਬੀਤ ਰਾਗ**, **ਅੜਬੰਗੀ ਤੇ ਜੈ** ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਨਾਵਲ ਇਕੋ ਸੈਂਚੀ **ਪਹਿਲਾ ਮਰਣ ਕਬੂਲਿ** (1970 ਈ.) ਵਿਚ ਦਰਜ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਉਸ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਨਵੀਂ ਚਮਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਅਨੂਠੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਲਪਕਾਰ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜਸੀ ਪੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਆਚਰਨਕ ਉਚਤਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ

ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਪ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗਲਪ ਦੀ ਸੰਧੀ ਦਾ ਆਭਾਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਉਲਟ ਰੂਮਾਨੀ ਤੇ ਕਰਾਮਤੀ ਰੰਗਤ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲਾ-ਪੱਖ ਪੇਂਡਲਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਇਕ ਮਿਆਨ ਦੋ ਤਲਾਵਾਰਾਂ** (1960 ਈ.) ਨਾਵਲ ਦੇ ਲੇਖਣ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਆਯਾਮ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਾਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਨਫੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ **ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਆ** (1967 ਈ.) ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਹੱਦ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ 1965 ਈ. ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਜੰਗ ਨੂੰ ਵਤਨਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਜ਼ਾਵੀਏ ਤੋਂ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਵਾਲਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮਨਸ਼ਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਈ ਖੋਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।²³ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਮੰਤਵ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਚਾਰ ਨਾਵਲਾਂ **ਖੰਨਿਉਂ ਤਿੱਖੀ** (1960 ਈ.), **ਵਾਲਹੁ ਨਿੱਕੀ** (1960 ਈ.), **ਏਤਿ ਮਾਰਗ ਜਾਣਾ** (1960 ਈ.) ਤੇ **ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ** (1961 ਈ.) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਚਾਰ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਪਨਿਆਸ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਯੁਕਤ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲਾਂ **ਸੈਨਾਪਤੀ** (1949 ਈ.), **ਉਨਤਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ** (1951 ਈ.) ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਡ-ਹੱਛਾਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਈ.ਐੱਨ.ਏ। (I.N.A.) ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ **ਲਹਿਰ ਵਧਦੀ ਗਈ** (1953 ਈ.), **ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ** (1972 ਈ.) ਅਤੇ **ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ** (1990 ਈ.) ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਹ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰੌੜ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕਤਾ, ਰੁਮਾਂਚਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬਨਾਵਟੀ ਘਟਨਾ-ਮੇਲਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ

ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਇਕਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ **ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਸਮਾਨ** (1972 ਈ.), **ਸ਼ਹੀਦ ਉਧਮ ਸਿੰਘ** (1975 ਈ.), **ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਮਦਨ ਲਾਲ ਢੀਂਗਰਾ** (1977 ਈ.), **ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਲੋਧੋਕੇ**, **ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ** (1982 ਈ.), **ਜੰਵ ਲਾੜਿਆਂ ਦੀ** (1982 ਈ.) ਅਤੇ **ਰਾਦਰੀ ਗੁਲਾਬ** (1987 ਈ.) ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਲੇਖਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।²⁴ ਉਸ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮਭੂਮੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਦਾਰ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਂਗ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਘੱਟ ਰੁਚਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਹਿਰਾਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੰਗਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਇਕੋ ਭਾਂਤ ਦੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹਰ ਕਾਲ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਯੁੱਧ-ਨਾਦ** (2004 ਈ.), **ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਉਰਸੁਲਾ** (2008 ਈ.), **ਯੁੱਗ ਅੰਤ** (2009 ਈ.) ਅਤੇ **ਕਾਲ ਕਥਾ** (2016 ਈ.) ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਈ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਯੁੱਧ-ਨਾਦ** ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਸਿਕੰਦਰ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ-ਵਿਜੇਤਾ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਯੂਨਾਨੀ ਹਮਲਾਵਰ-ਧਾੜਵੀ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਜੰਗਜੂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਗਾਥਾ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਅਜਿੱਤ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉਸ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੋਰਸ ਦੀ ਮਿੱਥ ਵੀ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਲਈ ਰਾਜ ਪੱਧਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਚ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੋਰਸ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ **ਯੁੱਗ ਅੰਤ** ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਬਣੀਆਂ ਕਈ ਮਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਸਿੱਖ ਨਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਉਲਾਰਭਾਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਵਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ, ਲਾਲਚੀ, ਸੁਆਰਥੀ ਅਤੇ ਧੋਹੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ **ਕਾਲ ਕਥਾ** ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜਨਵੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜਨਵੀ ਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਬਿੰਬ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਚਿਤਰਨ ਅਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਉੱਣਤਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ **ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ** (2005 ਈ.), **ਸਤਲੁੱਧ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ** (2007 ਈ.), **ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ** (2009 ਈ.) **ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ** (2011 ਈ.) ਅਤੇ **ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ** (2017 ਈ.) ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕਾਂ ਰਾਹੀਂ

ਇਕ ਰੂੜੀ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। **ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ** ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗਲਪੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੌਰ ਦਾ 1675 ਈ. ਤੋਂ 1705 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਜੀਵਨ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। **ਸਤਲੁੱਝ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ** ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਗਲਪੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। **ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ** ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। **ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ** ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।²⁵ **ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ** ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗਲਪਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁੱਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕੋਲਿਤਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਰਚਿਤ **ਕਲੂ ਵੀ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇਗਾ** (1967 ਈ.) ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ **ਬਾਬਾ ਆਸਾਮਾਨ** (1973 ਈ.) ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਗਲਪ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਸੇਠੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਬਾਬਾ ਆਸਾਮਾਨ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਨ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਸ਼ਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਲਪਕਾਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲੂ ਹਾਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅੰਸ਼ਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਰਚਿਤ **ਜੋ ਲਰੇ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ** (1966 ਈ.), ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਚਿਤ **ਦਸਤਾਵੇਜ਼** (1974 ਈ.), ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਰਚਿਤ **ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ** (1977 ਈ.) ਅਤੇ ਰਾਜ ਗਿੱਲ ਰਚਿਤ **ਦੇਗ ਤੇਗ** (1983 ਈ.) ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਝੀ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗਲਪ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, 'ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਚੇਤਨਾ' **ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ** (ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1988, ਪੰਨਾ 59.
2. 'ਨਾਵਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਗੇਤਰ ਵਿਚ 'ਇਤਿਹਾਸਕ' ਸ਼ਬਦ ਲਗਾਏ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਨਾਵਲ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਲਿਫ ਫਾਕਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ (EPIC) ਰੋਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਰਾਹਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਸ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਉਪ-ਰੂਪ (sub-genre) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।' ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰੀ', **ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ** (ਅਗਸਤ 1998), ਪੰਨਾ 51.
3. 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪਕਾਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਨਾਵਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਬੀਤੇ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਪਾਠਕ ਇਸ ਵਲ ਝੁਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਵਿਚ ਗੁੰਨੂ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।' - ਦਰਸ਼ਨ ਗਰੋਵਰ, 'ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਿਕਾ', **ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ : ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1990, ਪੰਨਾ 7.
4. 'ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ', **ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ- ਇਕ ਮੁਲਅੰਕਣ** (1897-1975), (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦਾ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ), ਪੰਨਾ 18

5. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, 'ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਚੇਤਨਾ', ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1988, ਪੰਨਾ 60.
6. ਕੁਲਬੀਰ ਕੌਰ, 'ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ', ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ-ਇਕ ਮੁਲਅੰਕਣ (1897-1975), (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦਾ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ). ਪੰਨੇ 20-21.
7. 'The greatest artists are those who can recapture and recreate a harmonious totality of human life.' Terry Eagleton, 'Form and Content', **Marxism and Literary Criticism**, Mathuen, London, 1977, p. 27.
8. 'ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ', ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਸਿਰਜਨਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969, ਪੰਨਾ 85.
9. 'ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਚੇਤਨਾ', ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1988, ਪੰਨਾ 60
10. 'ਖੰਨਿਓਂ ਤਿੱਖੀ', ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਸਿਰਜਨਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969, ਪੰਨਾ 97.
11. ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ, 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤ ਅਤੇ ਭੇਦ', ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਪੰਜੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1977, ਪੰਨਾ 29.
12. 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ', ਨਾਵਲ ਤੇ ਪਲਾਟ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1979, ਪੰਨੇ 69-70.
13. 'The Classical Form of the Historical Novel', **The Historical Novel**. (tr. Hannah and Stanley Mitchell), The Merlin Press Ltd, London, edition 1989, pp. 43-44.
14. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਮਾਂਸ' (ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁਗ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1972, ਪੰਨਾ 31) ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ 'ਅਤਿਭਾਵੁਕ ਗਲਪ' (ਪਾਰਗਾਮੀ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972, ਪੰਨਾ 59) ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
15. ਦਰਸ਼ਨ ਗਰੋਵਰ, 'ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਮਾਂਸ', ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1990, ਪੰਨਾ 88.
16. ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ (1954 ਈ.), ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ (1956 ਈ.), ਬਹਾਦਰ ਦੀਪ ਕੌਰ (1957 ਈ.), ਅਨੋਖਾ ਸੂਰਮਾ ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ (1958 ਈ.), ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਕੌਰ (1958 ਈ.), ਬਹਾਦਰ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ (1960 ਈ.), ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ (1960 ਈ.), ਬਹਾਦਰ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ (1962 ਈ.), ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ ਜੀ (1963 ਈ.), ਮਾਛੀਵਾੜਾ (1963 ਈ.), ਮੁਕਤਸਰ (1963 ਈ.), ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ (1963 ਈ.), ਤੀਰਾਂ ਵਾਲੀ (1963 ਈ.), ਯੁੱਧ ਭੰਗਾਣੀ (1964 ਈ.), ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਰਹੀ (1964 ਈ.), ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ (1965 ਈ.), ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ (1965 ਈ.), ਬਹਾਦਰ ਕੰਵਲ ਨੈਣੀ (1966 ਈ.) ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮੀਰਾਂਕੋਟੀਆ (ਮਿਤੀਹੀਣ) ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
17. ਗਿਆਨੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ (1940 ਈ.), ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ (1944 ਈ.), ਕੰਵਲ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ (1945 ਈ.), ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ (1946 ਈ.), ਅਣਖੀਲਾ ਜਰਨੈਲ (1949 ਈ.), ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ (1952 ਈ.), ਜਲਾਵਤਨ ਮਹਾਰਾਜਾ (1954 ਈ.), ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਰਨ ਕੌਰ (ਮਿਤੀਹੀਣ) ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਕਿਰਨਾਂ (ਮਿਤੀਹੀਣ) ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
18. ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ (1952 ਈ.), ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਗਈ (1959 ਈ.), ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਅਥਵਾ ਸ਼ਹੀਦ ਊਧਿਸ ਸਿੰਘ (1959 ਈ.), ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ (1960 ਈ.), ਜੈਤੋ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ (1962 ਈ.), ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਅਥਵਾ ਬੀ.ਟੀ. ਦੀਆਂ ਭਾਂਗਾਂ (1963 ਈ.), ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂ (1966 ਈ.), ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਮੂ (1971 ਈ.) ਅਤੇ ਸ਼ਮੂ ਦੇ ਤੂਫਾਨ (1973 ਈ.) ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
19. ਦਰਸ਼ਨ ਗਰੋਵਰ, 'ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਮਾਂਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ', ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1990, ਪੰਨਾ 117.
20. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, 'ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ', ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਸਿਰਜਨਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969, ਪੰਨਾ 71.

21. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ, 'ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ', ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), (ਸੰਪਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 348.
22. ਬਲੀਦਾਨ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਪਤਨ; ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸੱਬਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ, ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਪਰੰਤ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ; ਸੂਹੀਆ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਧਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸੂਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਸੂਰਾ ਸੋ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ਬਰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
23. ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਖੰਨਿਓਂ ਤਿੱਖੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1960, ਪੰਨਾ 10.
24. ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹਗੜ੍ਹ (1957 ਈ.), ਸਭਰਾਉਂ (1965 ਈ.), ਅਨੂਪ ਕੌਰ (1968 ਈ.), ਹਰੀਆ ਰਾਂਗਲੇ (1970 ਈ.), ਗੁਲਮੁਹਰ (1973 ਈ.), ਆਰਸੀ ਵਾਲਾ ਸਿੱਕਾ (1973 ਈ.), ਜ਼ਰ ਜ਼ੋਰੂ ਜ਼ਮੀਨ (1974 ਈ.), ਸ਼ਬ-ਏ-ਮਾਲਵਾ (1975 ਈ.) ਮਸ਼ਾ ਰੰਗੜ (1978 ਈ.), ਅਕੱਥ ਕਥਾ (1979 ਈ.), ਅੱਧੀ ਘੜੀ (1980 ਈ.), ਸੀਸ ਰੰਜ (1980 ਈ.), ਗੋਇੰਦਵਾਲ (1981 ਈ.), ਧੂਣਾ (1981 ਈ.), ਸ਼ਹਾਦਤ (1981 ਈ.), ਬਾਲਾ ਪ੍ਰੀਤਮ (1983 ਈ.), ਲਹਿਣੋਂ ਪਾਈ ਨਾਨਕੋਂ (1985 ਈ.), ਛਠਮ ਪੀਰ (1986 ਈ.), ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ (1988 ਈ.), ਸਤਲੁਜ ਅਜੇ ਜੇਰਾ ਕਰ (1988 ਈ.), ਭਗਤ ਨਮਦੇਵ (1989 ਈ.), ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਯੋ ਗ੍ਰੰਥ (1989 ਈ.) ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਧੁਰਾ (1989 ਈ.) ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤਕ ਦੇ ਦੀਰਘ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
25. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ, 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ: ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ' ਪ੍ਰਵਚਨ (ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ 2013), ਪੰਨਾ 23; ਵਿਸ਼ਵਾਚ ਲਈ ਵੇਖੋ, ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ, 'ਭੂਮਿਕਾ', ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੁੜ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਨਾਵਲ: ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਲਪੀ ਰੂਪਾਂਤਰਨ, ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2019, ਪੰਨੇ 5-8

ਪੰਜਾਬ-ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

ਪੰਜਾਬ-ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨੱਬਵਿਆਂ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੰਢਾਏ ਗਏ ਦੋਹਰੇ ਦੁਖਾਂਤ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖ਼ਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁੜਾਂ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਦਹਾਕਾ ਹੰਡਾਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜੋ ਮੁੱਦਤਾਂ ਤੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣ ਖਲੋਤੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹੀ ਦੋਨੋਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ। ਦੋਨੋਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜੋ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਇਕ ਰੂਪ ਸਨ, 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵੱਟ ਗਏ? ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੋਖੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਏ? ਇਹ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਮੌੜਾ ਕੱਟਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਜਨਮ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਇਆ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ/ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਪੰਥੀ, ਨਿਰਮਲੇ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਆਦਿ ਦੋਵਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਲੋਕ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਦੇ ਅਸਲ ਬੀਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਫੁੱਟ ਪਾਓ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਬੀਜੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਰੇ ਮੁਢਾਦ ਖ਼ਾਤਰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਕੇਸਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੰਡ ਬਣ ਗਈ। ਖੁਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਡਾ. ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ,
ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ
ਜਲੰਧਰ
9501001770

‘ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਅਲਹਿਦਗੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਬੀ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਕੇਸਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੀਜੇ ਸਨ, ਫੇਰ ਕਾਨੂੰਨ ਘੜਨੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਲਈ ਅਲਹਿਦਾ ਚੋਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰੱਖ ਕੇ ਅਲਹਿਦਗੀ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਕੜਾ ਕੀਤਾ।’¹

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਕਹਿ ਕੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ

ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮੋਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਨੇ 'ਵੇਦਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜੋ' ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਸੁੱਧੀਕਰਨ' ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਕ-ਮਿਕ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਜਿਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਜ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਮੱਤ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ।²

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਂਝਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਦੋਵਾਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹੀ ਸਾਂਝ ਦਿਸਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਂਝ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚੋ-ਤਾਣ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ 1951 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਮੁਕਰ ਗਏ। ਜੁਲਾਈ 1946 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਮੈਂਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਲਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਖਿੱਤਾ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਵਧੇਰੇ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਤੇ ਠਾਠ-ਥਾਠ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਣ।'³ ਪੰਜਾਬ ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਸੰਘ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦੇ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

1966 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਧੁਰੇ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਬਣ ਗਏ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਂਝੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ, ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ ਵੰਡ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ 'ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ' ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਗ਼ਰਮ-ਖ਼ਿਆਲੀ ਰਹਿਬਰ 'ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ' ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾਇਆ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਨੇ 'ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ' ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦਾ ਆਰੰਭ 1978 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਿਹਾੜੇ 'ਤੇ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਕਰੀਬ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰਾ ਇਸ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਆ ਗਿਆ। 'ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ' ਤੱਕ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ। ਜੂਨ 1984 ਈ. ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲ-ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨਿਆਂ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਠੋਸ ਪਹੁੰਚੀ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਿਆ-ਫੁੱਲਿਆ। ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੰਡ ਉਭਰ ਆਈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਜੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਹੋਰ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਹੈ ਵੀ ਸਨ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਭਾਰੀ ਸੰਤਾਪ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਨਾ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕਈ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਨ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਨ-ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੁਆਇਆ ਪਰ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਫ਼ਾਇਦਾ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਹੋਣ ਅਤੇ ਲਾਗਤਾਂ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਇਹ ਘਾਟੇ ਦਾ ਸੌਦਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਘਟਦੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ

ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਝੱਟ ਹੀ ਗੁੰਮਰਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਝੁਕਾਅ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੱਗਾ। ਚੀਨ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਲੜੀ ਜੰਗ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੈਰ ਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਠੋਕੇ ਮੁਲਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਵਿਧਾਗਤ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ 'ਮਾਨਵੀ ਪਹਿਲੂ' ਨੂੰ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਬਲਕਿ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਧਾਗਤ ਧਰਮ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ 'ਮਾਨਵੀ-ਪਹਿਲੂ' ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਵੱਲ ਫ਼ੈਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਧੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੂਰ ਮਾਨਵ-ਵਾਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਇਕ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਧਿਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਇਕ ਪਾਸੜ ਝੁਕਾਅ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾਨ ਪੱਖੋਂ ਉੱਚ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗੌਣ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਜ਼ੋ, ਨਿੰਦਰ ਗਿੱਲ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ, ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਿਸਰਾਲੀ ਹਨ।

ਕੌੜੀ ਫ਼ਸਲ ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰਿਟਾਇਰਡ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਖ਼ਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ** ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੌੜੀ ਫ਼ਸਲ ਨਾਵਲ ਕੱਥ ਤੇ ਤੱਥ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੋ ਸਾਲ ਭਾਵ 1987-88 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਫ਼ੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਪੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸੋਝੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਤਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਸਬਕ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਬਣੀਆਂ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗਾਲਪਨਿਕ ਤੱਥ 11 ਫਰਵਰੀ 1988 ਦੀ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸੁਰਜੀਤ ਦੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮੀ ਰੂੜੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਹੋਰ ਫ਼ਿਲਮੀ ਰੂੜੀਆਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਇੱਥੇ ਸੁਰਜੀਤ ਦੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡੀ. ਐੱਸ. ਪੀ. ਹਰਕੀਰਤ ਨੇ ਤੜਕਸਾਰ ਦਾਰੂ ਏਨੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਏ. ਕੇ. ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਡਿੱਗੇ ਪਏ ਸੁਰਜੀਤ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਹੀ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਲੱਤ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੱਟ ਵਿਚ। ਵੈਸੇ ਡੀ. ਐੱਸ. ਪੀ. ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਪੂਰੀ ਮੁਸਤੈਦੀ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਇਸ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਮੇਂ ਅੱਤਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤੀ ਚੱਕਰ ਵਿਜੇਤਾ ਫ਼ੌਜੀ ਪਿਤਾ ਲਈ ਨਿਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਭਗੋੜਾ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਦਾ ਠੱਪਾ ਲਗਾ ਕੇ, ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੋਂ

ਇਲਾਵਾ, ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਗਹਿਗੱਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ ਹਟਿਆ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੁਰਜੀਤ ਆਖ਼ਰ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਲਈ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬਦਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀਆਂ। ਤਤਕਾਲੀ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਸੱਚ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੂਖਮਮਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਖਾੜਕੂਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਹਿਰ ਜ਼ਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਈ ਜ਼ਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਆੜ੍ਹ ਹੇਠ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਨਾਹ ਲਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਹ ਫ਼ਿਰੋਤੀਆਂ ਉਗਰਾਉਂਦੇ, ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਛੁਪਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੋਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਮੜ੍ਹ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਵਸੂਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮਾਪੇ ਪੈਸੇ ਭਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ 'ਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਕਾਲਾ ਦੌਰ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਸੱਨਅਤ ਬਣ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਜ਼ਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਮੋਟੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪ ਲਗਾ ਕੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਟਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਨ ਲਈ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਗਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਾਂਝ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫੁੱਟ ਪਾਊ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੋਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੀ ਜਾਣਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦੋਹਰਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਭੇਜ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰਾ, ਉਹ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਢਾਲ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।⁴

'ਕੌੜੀ ਫ਼ਸਲ' ਨਾਵਲ ਭਾਰਤੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ (ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ) ਨੂੰ। ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਲ ਹਾਲਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰੀ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਵੀਹ ਫ਼ੀਸਦੀ ਸੱਚਾਈ ਵਿਚ ਅੱਸੀ ਫ਼ੀਸਦੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਘੜ ਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਸ ਅਖ਼ੌਤ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, 'ਦੋ ਸੇਰ ਦੁੱਧ ਤੇ ਵੀਹ ਸੇਰ ਪਾਣੀ ਘੁੰਮਰ-ਘੁੰਮਰ ਫਿਰੇ ਮਧਾਣੀ'।

'ਕੌੜੀ ਫ਼ਸਲ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੁਲ 29 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰੀਬ ਦਸ ਕਾਂਡ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਾਂਡ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜਾ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੇ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਲੋਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਵਿਹੂਣਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੰਜਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਗਲਪਕਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੋਇਆ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਐਕਸ਼ਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਾਤਲ ਐੱਸ. ਐੱਸ. ਪੀ. ਓਂਕਾਰ ਸਿੰਘ ਸੈਣੀ, ਪਰਿਵਾਰ

'ਤੇ ਅੰਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਐੱਸ. ਪੀ. ਹਰਕੀਰਤ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਸਪਨਾ ਨੂੰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਚਰਨਜੀਤ ਛੀਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਜ਼ਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਮੁਜ਼ਰਮਾਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬੰਬ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਨਾਇਕ ਦੇ ਕਮਾਂਡੋ ਐਕਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਸੁਰਜੀਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਐਕਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਾਵਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਰੌਚਿਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਆਪਣੇ ਸੰਭਾਵੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੌਤ ਦਰ ਮੌਤ ਨਾਵਲ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਂਗੋ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਲਗਭਗ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਲਾਟ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨੀਲੂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਬੋਝਾ-ਬਹੁਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਉਹ ਨੀਲੂ ਦੀ ਮਾਂ ਜੈਦੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੀ। ਜੈਦੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਬਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਛੋਹਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਨੀਰਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਨੀਰਸਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਨੀਲੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਖ਼ਿਆਲ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੇ। ਜਦੋਂ ਨੀਲੂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਦੂਸਰੀ ਧਿਰ ਬੋਲਦੀ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਕਈ ਸਫ਼ੇ ਇਕੱਲੇ ਨੀਲੂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਹੀ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਧਿਰ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਉਚਾਰੇ ਨੀਲੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਅੱਤਵਾਦੀ ਬਿੱਕਰ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਵੈਸੇ, ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸੰਵਾਦ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ। ਨੀਲੂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਦਖ਼ਲ ਹੈ। ਨੀਲੂ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਤਰ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹਮਦਰਦੀ ਹਿੰਦੂ ਪਾਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ : ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੁੰਦਾ ਸੋਨੀਪਤ ਹੈ ਜਾਂ ਦੇਸੂ। ਦੇਸੂ ਤਾਂ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪੁੰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਅੱਤਵਾਦੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਨ ਤੇ ਕਮਾਊ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਸ ਅੱਤਵਾਦੀ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਲੈ ਭਾਈ ਮੁੰਡਿਆ, ਜਿੰਦਣ ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਜੈਲੇ ਦੀਆਂ ਪਿੰਡ ਲੋਥਾਂ ਆਈਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਰਾਮੂ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਮਾਰਿਆ ਲੱਗਿਆ।' ਦੇਸੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹਟਵਾਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗਾਂਗੋ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਿਤਾਰਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਬੰਤਾ ਦੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਤਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੇ ਹਕੂਮਤੀ ਅੰਤਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਲਾਟ ਲਗਭਗ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਫੱਟੜ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਹੀਂ ਉਸਰਦਾ। 'ਕੌੜੀ ਫ਼ਸਲ' ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਦੋਸ਼-ਮੁਕਤ ਹੈ। 'ਕੌੜੀ ਫ਼ਸਲ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸਪੇਸ ਮਿਲੀ ਹੈ ਪਰ 'ਮੌਤ ਦਰ ਮੌਤ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਣਹੋਂਦ ਰੜਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨੀਲੂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਸਮੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਲਾਪਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਦੰਗਾਕਾਰੀ ਜੈਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸਿੰਘ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਆਸਰਾ ਦੇ ਕੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਵਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪੰਡਿਤ ਰਾਧੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਾਸਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨੀਲੂ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡੇ ਜੋ ਹੁਣ ਖਾੜਕੂ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਤਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਰੇਆਮ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬੋਲ ਦਿਮਾਗੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਆਪਣੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਂ ਤੇ ਪਟਵਾਰੀ ਫ਼ਤਹਿਦੀਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਮੰਚ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਬਸ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਦਿਖਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ-ਸੋਚਦੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗੀ ਤਵਾਜ਼ਨ ਹਿੱਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨੀਮ ਪਾਗਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਨੀਲੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਾਰਜ-ਵਿਹੁਣਾ ਅਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ। ਨੀਲੂ ਪੂਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਿਵਾਏ ਸਾਇਕਲ ਚੁੱਕ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ, ਪਟਵਾਰਖ਼ਾਨੇ ਜਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੱਥਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਦੇ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਨੀਰੂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਗਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵਾਸੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 30 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ' ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਉਸ ਲਈ ਉਦੋਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਐੱਨ. ਐੱਸ. ਸੀ. ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣ ਗਏ ਪ੍ਰੋ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਰੂੜੀ ਵਾਂਗ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਾਪ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਟੋਵ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਜਲ ਕੇ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪਤਨੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਔਰਤ ਦੀ ਛੂਹ ਲਈ ਵੀ ਤਰਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀ ਤੇ ਪੱਕੇ ਮਿੱਤਰ ਗੁਰਪਾਲ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਨੀਰੂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਨੀਰੂ ਨਿਰੂਪਮ ਕੌਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਘਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰੂਪਮ ਕੌਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਸ ਕਾਂਡ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਕੇਵਲ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦਸ ਕਾਂਡ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਿਉਂਤ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੀਰੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਸਰਦਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਥਾ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁੱਲ ਮੱਧਮ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜੇ ਹਨ।⁶

ਅਣਖੀ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ' ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ' ਵਿਚੋਂ ਪੈਰੂ ਦੇ ਪੈਰੂ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ : 'ਇੰਦਰਾਂ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਲੈਣ ਲਈ ਭਜਨ ਲਾਲ ਏਸ਼ੀਆ ਖੇਡਾਂ ਦੇਖਣ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਐਨਾਂ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਘੋਰ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਬੱਸਾਂ ਅਤੇ ਟਰੇਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੱਗਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਥੱਲੇ ਉਤਾਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ

ਹੋਵੇ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਖੁਦ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਰ ਵੀ ਰੋਕੀ ਗਈ। ਸੀਨੀਅਰ ਰਿਟਾਇਰਡ ਫ਼ੌਜੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ੇ ਗਏ। ਏਅਰ ਚੀਫ਼ ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਰਨਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ, ਮੇਜਰ ਜਰਨਲ ਸੁਵੇਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਭਜਨ ਲਾਲ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।⁷

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਗਿਆ, 'ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡਿਆ ਨਾ ਗਿਆ, ਕਈ ਸੀਨੀਅਰ ਰਿਟਾਇਰਡ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਏਅਰ ਚੀਫ਼ ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਨੂੰ ਗੋਲਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹਰ ਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ। ਮੇਜਰ ਜਰਨਲ ਸ਼ਾਹਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜਾ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਿਆ, ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਰਿਕਾਰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਆਣੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਖ਼ੁਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।⁸

'ਕਈ ਪੈਰੇ ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਚੁੱਕੇ ਗਏ, 'ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਫ਼ੈਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭੰਗੜਾ ਪਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਮਠਿਆਈਆਂ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਫ਼ੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਭਰੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਹੋਰ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫ਼ੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।⁹

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਹਨ :

ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇੰਦਰਾਂ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਉੱਤੇ ਲੱਭੂ ਵੰਡ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਨੇ ਤੇ ਭੰਗੜੇ ਪਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਦੂਜੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਇਹ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਗੱਡੀਆਂ ਆਈਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਤੀਜੀ ਇਹ ਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹⁰

ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਸਵੇਂ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਗਾਲਪਨਿਕ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਰਪਾਲ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਪਾਲ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਕੇ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਆਖ਼ਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਭਾਵ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਦੰਗਾਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਤਲ ਅਤੇ ਨਿਰੂਪਮ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਜਾਣਾ ਵੀ, ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣ ਲਈ ਮੌਕਾ-ਮੇਲ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਕੂਮਤੀ ਜੁਲਮ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਛੇੜਦਾ। ਅੱਤਵਾਦੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਤਰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਧੜਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸ਼ਿਕਾਰ। ਅਵਤਾਰ ਤੇ ਨਿਰੂਪਮ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਆ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ 'ਤੇ ਨਿੰਦਰ ਗਿੱਲ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਡ ਮੁਕਤ ਨਾਵਲ ਹੈ।

ਕਰੀਬ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸ਼ਿਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ, ਦਰਅਸਲ ਕਾਂਡ ਵੰਡ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਜਿਹੇ ਮੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੂਰੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਕ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, 'ਮੈਡਮ ਨੂੰ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲਟਰ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹¹ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜੀ ਗਈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਝਾਤ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪਲਾਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੁਣਿਆ। ਪੂਰੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਟਾਂਦਰੇ ਤੇ ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸੰਵਾਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਨੇਪੜੇ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸ਼ਿੰਦਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨੀਦਰਲੈਂਡ ਦੀ ਦੋਸਤ ਮੋਨਾਕਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਲਾਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੋਨਾਕਾ ਦੇ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਸ਼ਿੰਦਰ ਮੋਨਾਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿਨੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਮੋਨਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਚਿਤਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੋਨਾਕਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਗਤੀ ਤੇ ਕਾਰਜਹੀਣ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ ਮੋਨਾਕਾ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹਿਸ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿੰਦਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲੁਕਾਅ-ਛੁਪਾਅ ਕੇ ਮੋਨਾਕਾ ਨੂੰ ਖੰਨੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਾਤਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਸ ਬਹਿਸ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰਗਰਮੀ ਤੋਂ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਰ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾ/ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਗੌਰਵਮਈ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਦੋ ਬੇਮੇਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਚਿੱਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੋਨਾਕਾ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਰੂਸ, ਚੀਨ, ਅਮਰੀਕਾ, ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦੀ ਦੇਣ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।¹² ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਔਰਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਕੱਢਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ।

ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਹਰੀ ਕਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੀ ਕਰਾਂਤੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨਾਲ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਅਰਧ-ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਖ਼ਾਤਰ ਮਸ਼ੀਨੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।¹³ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਪੁਜਤ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨਰੀ 'ਸਟੇਟਸ ਸਿੰਬਲ' ਬਣ ਗਈ। ਨਤੀਜਨ ਛੋਟੀ ਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਦੱਬੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਲੇ ਛੋਟੀ ਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੇਂਡੂ ਮੁੰਡੇ ਧੜਾ-ਧੜ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖ਼ਪਤ ਦਾ ਰਾਹ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਬੇ-ਉਮੀਦੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਪਰਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਨਾਵਲ 'ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਕੁੜਤਣ' ਦੀ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਮਰਦਮ-ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਵਾਉਣੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।¹⁴ ਦਰਅਸਲ ਕੁਝ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਨਾਅ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪਰ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਦੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਆਮ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ

ਲੋਕ ਕਦੀ ਵੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਖਿਲਾਫ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਭਿੜੇ। ਮੋਨਾਕਾ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੰਗੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੰਗੇ ਓਥੇ ਭੜਕਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਣ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇਕੋ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੂ (ਵਪਾਰੀ) ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਖ (ਕਿਸਾਨ) ਪਿੰਡ ਵਿਚ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।¹⁵ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਫ਼ੀਸਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵੀ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਉੱਥੇ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਦੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੀ ਅਸਲ ਵਜ੍ਹਾ ਦੋਵਾਂ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਤੇ ਬੇਟੀ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਇਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਜੀਅ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਇਕੋ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦਰਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਾਂਡ ਰਹਿਤ ਨਾਵਲ ਹੈ ਉੱਥੇ ਬਲਬੀਰ ਪਰਵਾਨਾ ਦਾ ਲਿਖਿਆ 'ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਯੁੱਧ' ਕਾਂਡ ਭਰਪੂਰ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਕਰੀਬ ਇਕ ਸੌ ਬੱਤੀ ਸਫ਼ੇ ਦਾ ਨਾਵਲ ਤੇਤੀ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਕਾਂਡ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ-ਭੇਦ ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਕਾਂਡ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚਿਤਰਪਟ 'ਤੇ ਫ਼ੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਰੂਪ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਸਿੰਦਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੂਜੇਲੇ ਆਏ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਸੰਕੇਤਕ ਛੁਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਭਰਮਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਪਿਛਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਖਰੀ ਕਾਂਡ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਯੁੱਧ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਫ਼ੋਕਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਤੇ ਪਤਨ 'ਤੇ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਤ ਦੌਰਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਕਾਰਨ ਲਹਿਰ ਦਾ ਲੋਕ ਆਧਾਰ ਖੁੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜੇ। ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਗਰਮ-ਖ਼ਿਆਲੀਏ ਜਦੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਕਾਰਸੇਵਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਰੇਡ ਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਹਮੋਂ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵਲੋਂ ਸਟੇਟ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਿੰਦਰ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਕਾਮਰੇਡ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਟੇਟ ਦਾ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਨਾ ਬਣਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।¹⁶ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵਲੋਂ ਹਰ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਏਜੰਟ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿੱਖ ਤਬਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਰਕਾ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਮਰੇਡ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਵੀ ਆ ਗਏ।

ਨਿਕੋ ਨਿਕੋ ਯੁੱਧ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਨਾਵਲ 'ਔੜ ਦੇ ਬੀਜ' ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੁਆਧ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹਿਰਦਾਪੁਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਠੇਠ ਪੁਆਧੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਕਾਰਨ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਉਘੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿਰਦਾਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਸੁਖੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰੋਂ ਕਦੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇ। ਪਰ ਹਰੀ ਕਰਾਂਤੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਆਬੋ-ਹਵਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੋਟਰਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਟਰੈਕਟਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ 'ਤੇ ਵੀ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈਣ ਦਾ ਦਬਾਅ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਟਰੈਕਟਰ ਖ਼ਰੀਦਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਚਾਅ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਇਹ ਟਰੈਕਟਰ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਛੋਟੀ ਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਿਆਪੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਦੇ ਹੱਸਦੇ-ਵਸਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਟਰੈਕਟਰ ਐਸੇ ਮੱਕੜਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਫਸਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ 'ਤੇ ਲਏ ਟਰੈਕਟਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਦੇਣੀ ਹੀ ਔਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਫਿਰ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਆੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਟਰੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਨਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਸਕਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਦੁਖਾਂਤ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਵਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਜੱਸਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਘਰੋਂ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੱਸਾ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੂਝ ਕਾਰਨ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਲਦਾ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸਰਗਰਮ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਜੱਸੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲਹਿਰ ਕਿਰਨ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਦੀ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰ ਸਰਗਰਮ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਐਨ ਆਖ਼ਰੀ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਮੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਬਾਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ... ਕੁਝ ਵੱਖ-ਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਨੇ... ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ...'।¹⁷

'ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ' ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੁੜਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਧੰਨੂ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਜੱਸਾ ਵਰਗੇ ਕਾਮਰੇਡ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਭ ਰਾਜਨੇਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਲੋਕ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਸਮਝ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾਰ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਲਹਿਰ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਦਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ **ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਕਥਾ** ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨਬੀਰ ਦੀ ਕਬੂਤਰਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਬੂਤਰਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾਨਣ ਦਾ ਚਸਕਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਠਾਣੇਦਾਰ ਭੁੱਲ ਪੁਲਿਸ ਟੀਮ ਨਾਲ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਕਰਨਬੀਰ ਦੇ ਘਰੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਜ਼ਰਮ ਵਿਚ ਕਰਨਬੀਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਨਬੀਰ ਨੂੰ ਦੋ ਲੱਖ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ, ਤੀਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਤਸੱਦਦ ਢਾਹ ਕੇ, ਅਣ ਹੋਇਆ ਬਣਾ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਕਰੰਟ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪੀਨਸ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦਿਮਾਗੀ ਤੁਆਜਨ ਗੁਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੱਤਾ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਸਿਤਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਹੀ ਕੁਝ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ।'¹⁸

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਪਾਤਰ ਨਵਦੀਪ ਹੈ। ਉਹ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਲੋਟੂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ। ਸਗੋਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਲੈ ਗਈ।¹⁹ ਪੰਜਾਬ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਸ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਵਿਆਜ ਦੇਣਾ ਵੀ ਕਠਿਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ-ਸੰਤਾਪ ਰਚਿਤ ਵਧੇਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ 'ਕਿਵੇਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ?' ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ?' ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਲਾਟ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੰਮੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਬਹਿਸਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਖੜੋਤ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਖੜੋਤ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪਿਆ ਨਾਵਲ ਪਾਠਕ ਲਈ ਨੀਰਸਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜਨ ਪਾਠਕ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਜਾਂ ਗੌਲਣਯੋਗ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਨਵਖੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ 2010 ਪੰਨਾ 27-28.
2. ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2013 ਪੰਨਾ 154.
3. ਉਦਰਿਤ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 287.
4. ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ, ਕੌੜੀ ਫ਼ਸਲ, ਡਾ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008 ਪੰਨਾ 108
5. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸ਼ੋ, ਮੌਤ ਦਰ ਮੌਤ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1988, ਪੰਨਾ 118.
6. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012, ਪੰਨਾ 64.
7. ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆਂ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007 ਪੰਨਾ 59.
8. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਪੰਨਾ 95.
9. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਪੰਨਾ 371.
10. ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆਂ, ਪੰਨਾ 91
11. ਨਿੰਦਰ ਗਿੱਲ, ਦਰਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ, 1989, ਪੰਨਾ 546
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 233.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 396.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 300.
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 340.
16. ਬਲਬੀਰ ਪਰਵਾਨਾ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਯੁੱਧ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਨਾ 75.
17. ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ, ਔੜ ਦੇ ਬੀਜ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006 ਪੰਨਾ 204.
18. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ: ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪੰਨਾ 196.
19. ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ, ਵੀਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਕਥਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014 ਪੰਨਾ 138.

ਜਗਤਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ

ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਮਜ਼ੀ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਲੁਪਤ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁਲਗਾਰੀਅਨ ਮੂਲ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕ ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੇਵਾ (Julia Kristeva) ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕੇਵਲ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਯਾਨਿ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਅਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜਾ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲੁਪਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ, ਉਹ ਲੁਪਤ ਜੋ ਸੰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੈ।² ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਕਲਾਦ ਲੇਵੀ-ਸਤ੍ਰਾਸ (Claude levi-strauss) ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੇਤਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਅਵਚੇਤਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਘਟਿਤ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪੱਧਰ ਸਤਹੀ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਏ ਗਹਿਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।³ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਯੋਗ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਗਤਾਰ ਵਲੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮੋਮ ਦੇ ਲੋਕ' ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਮੋਮ' ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਕੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਉਸ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਆਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਜਿਹੜੇ ਚਿਹਨ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਖਿੱਚ-ਪੂਹ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੋਮ ਦੇ ਚਿਹਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ ਪਰ ਮੋਮ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿਹਨ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ 'ਮੋਮ ਦੇ ਨੱਕ'। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਮ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਝੱਟ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"⁴ ਇੰਝ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ 'ਮੋਮ' ਕੇਂਦਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਬਹੁ-ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ:

ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ
ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ
ਵੈਟਨਰੀ ਅਤੇ ਐਨੀਮਲ
ਸਾਇੰਸਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਲੁਧਿਆਣਾ
editorgadvasu
@gmail.com
9505909003

-ਜਦ ਵੀ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ ਇਹ ਰਾਜ ਰਹਿਣਾ ਰਾਜ ਨਾ,
ਮੋਮ ਦੇ ਇਹ ਲੋਕ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜੋ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਨੇ।⁵

-ਇਹ ਮੋਮੀ ਲੋਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦੇ ਨੇ,
 ਮੈਂ ਜਿਸ ਜਿਸਨੂੰ ਵੀ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਉਦ੍ਧਾ ਚਿਹਰਾ ਹੀ ਗ਼ਾਇਬ ਸੀ।⁶
 -ਇਕ ਕੈਸਾ ਮੋਮ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਰਾਹ ਦੇਵੇ,
 ਜਕੜ ਬੈਠਾ ਹੈ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਦੁਰਗਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।⁷
 -ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਪਿਘਲਕੇ ਮੋਮ ਦਾ ਇਕ ਬੁਤ ਸਦਾ,
 ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਅਗਨ ਚਸ਼ਮਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।⁸
 -ਲਗਾ ਕੇ ਮੋਮ ਦੇ ਪਰ ਜੋ ਉਡੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਵੰਨੀਂ,
 ਕੀ ਪਾਗਲ ਸਨ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ?⁹

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਵਿਚ 'ਮੋਮ ਦੇ ਲੋਕ' ਅਤੇ 'ਮੋਮੀ ਲੋਕ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਗੀਣ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮੋਮ ਵਾਂਗ ਪਿਘਲਦੇ, ਢਲਦੇ ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਯੁਗ ਕੇਵਲ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਯੁਗ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਚਿਹਨਕੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵੀ ਯੁਗ ਹੈ। ਇਹ ਗਲ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜਗਤਾਰ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦਾ ਚਿਹਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਉਸਦਾ ਵੀ ਮੋਮ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਚਿਹਨ ਮੋਮ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਸੌਂਦਰਯ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।¹⁰ ਮੋਮ ਦੇ ਬੁੱਤ ਦਾ ਬਿਸਤਰ 'ਤੇ ਪਿਘਲਣਾ, ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕੇਤ ਦੀ ਇਕ ਪਰਤ 'ਸੈਕਸ਼ਐਲਿਟੀ' ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਵੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਕ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਖੁੰਝੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਕਾਮੁਕ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਭਿਅਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ੇਅਰ ਵਿਚ ਮੋਮ ਦੇ ਪਰ ਲਗਾ ਕੇ ਸੂਰਜ ਵਲ ਉਡਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ 'ਸਟੇਟ' ਦੇ ਨਾਲ ਆਢਾ ਲੈਣ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਅਤੇ ਨਿੱਗਰਤਾ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਲਾਰ ਵਸ ਸਟੇਟ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾ ਖੜਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਜਗਤਾਰ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ 'ਮੋਮਬੱਤੀ' ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜਗਤਾਰ ਵਲੋਂ ਵਰਤਿਆ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਮੋਮ' ਤੋਂ ਹੀ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਉਹ ਵੱਖਰਾ ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹¹ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਨਵੀਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਧ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਨਵੇਂ, ਤਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਭਰਪੂਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਅਨੁਭਵ ਬੋਧ ਨਾਲ ਬਰ ਮੇਚਦੀ ਨਵੀਨ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਬੋਧ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਤਿ ਗਹਿਰੀ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਚਿੰਨ੍ਹਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਤੇ ਬੀੜਤ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਪੈਟਰਨ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ 'ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਡਰ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

ਧੀਆਂ ਪਿੰਡ ਚੱਲੀਆਂ
 ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ
 ਤਾਕੀਦ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ
 ਵਿਚੋਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਡਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ
 'ਪਾਪਾ ਗੈਸ ਯਾਦ ਨਾਲ ਔਫ ਕਰ ਛੱਡਣੀ
 ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਫਰਿੱਜ ਵਿਚ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਧਰਨਾ, ਪਹਿਲੋਂ ਠੰਢਾ ਕਰਨਾ
 ਰਾਤੀਂ ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਬੱਤੀ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਬੁਝਾ ਦੇਣਾ
 ਪਰ ਕੋਰੀ-ਡੋਰ ਦੀ ਜਗਾ ਦੇਣਾ।
 ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਏ
 ਟੀ.ਵੀ. ਦੀ ਤਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣੀ
 ਕੱਪੜਾ ਨਾ ਕੋਈ ਬਾਰੂ ਕਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ

ਦੁੱਧ ਵਾਲਾ, ਡਾਕੀਆ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਵੇ ਪਿੱਛੋਂ
 ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਧ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਵੇਖਣਾ
 ਅਣਸੂਹੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਟਟੋਲਣਾ
 ਫੇਰ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ।
 ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
 'ਸੰਭਲ ਕੇ ਬਸ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨਾ
 ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਭੀੜ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹਨਾ
 ਨਿੰਮ ਵਾਲੀ ਦਾਦੀ ਦੇ ਤੇ ਮੰਦਰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਾ
 ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਅਦਾਬ ਕਹਿਣਾ
 ਐਵੇਂ ਨਾ ਅਭਿੱਜ ਰਹਿਣਾ'
 ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਈਂ ਦਿੰਦੀਆਂ
 ਧੀਆਂ ਪਿੰਡ ਚੱਲੀਆਂ।¹²

ਉਪਰੋਕਤ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਉਸ ਦੌਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਅੰਦਰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ। ਨਿਸ ਦਿਨ ਹੋ ਰਹੇ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਘੋਰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਲੋਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਜਗਤਾਰ, ਕਾਵਿ ਸਬਜੈਕਟ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤੌਖਲੇ, ਡਰ ਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪਕੜਦਾ ਹੈ। ਨਾਤੇ ਦੀ ਪੀੜੀ ਤੱਦ ਨੂੰ, ਮਾਨਵੀ ਸਨੇਹ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੈਅ ਅਤੇ ਸੰਸੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਕਤ ਦੇ ਸਿਤਮ, ਸਨੇਹ ਦੀ ਦੋ ਤਰਫ਼ੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਘਰ ਅੰਦਰ ਦੇ, ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਡਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਧੀਆਂ ਦੇ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਵਾਲੇ ਡਰਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚਲੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਬੱਤੀ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਕਾਰੀਡੋਰ ਦੀ ਬੱਤੀ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ, ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁੱਤਿਆਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਕਾਰੀਡੋਰ ਦੀ ਬੱਤੀ ਜਗਾਉਣਾ, ਕੇਵਲ ਇਕੱਲਾ ਇਕਹਿਰਾ ਭੌਤਿਕ/ਵਿਹਾਰਕ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਾਹਰੀ ਅਦਿਖ ਵਰਤਾਰਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਕਾਰੀਡੋਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਕਾਰੀਡੋਰ ਦੀ ਬੱਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਹੋ ਕਾਰਜ ਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਟਦੇ ਬੰਬਾਂ ਤੇ ਮਾਸੂਮ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀੜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਸਾਂਝੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਧਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਕੱਟੜ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ, ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੋ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੱਲੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਆਹਰ ਵੀ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਪਰਤ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਡਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਠਕ ਤਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਡਰ, ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ-ਜੋ ਤਾਕੀਦ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਉਸਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਯਾਨਿ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਚੁੱਪ-ਗੜ੍ਹਪ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਡਰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ।

ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ 'ਲਹੂ ਦੇ ਨਕਸ਼' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਵਿਤਾ 'ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ' ਵੀ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਦਾ
 ਇਕਬਾਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾਂ
 ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਾਂ

ਜਿਨਾਂ ਨੇ ਰੇਡੀਉ ਤੋਂ
ਕਾਲੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਦੇ
ਸੁਰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ
ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਗਲ ਤੋਰੀ
ਤੇ ਸੂਲੀ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ
ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ
ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਹਰਾ ਘਾਹ ਖਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।
ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ
ਰਫਲ ਦਾ ਰੁਖ ਬਦਲਿਆ ਹੈ।¹³

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ 'ਕਾਲੀਆਂ ਭੇਡਾਂ', 'ਸੂਲੀ', 'ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਹਰਾ ਘਾਹ' ਅਤੇ 'ਰਫਲ' ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਜੋ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਨਾਇਕ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਢੁੱਕਵੇਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜਗਤਾਰ ਆਪਣੀ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, "ਜੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ 'ਚ ਡੁੱਬਾ ਉਤਰ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਰਵਾਇਤਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਮਾਹੌਲ 'ਚੋਂ ਫੁੱਟੇਗੀ।"¹⁴ ਜਗਤਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੇਡਜ਼ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਚਿੰਨ੍ਹੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਤਲਬਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਬੇਚਾਰਗੀ ਦਾ, ਕਿਤੇ ਅਜੂਬੇ ਦਾ ਤੇ ਕਿਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਵਾਰਥੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ। ਸਨਦ ਵਜੋਂ ਇਸੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ:

- ਮੌਸਮੀ ਪੰਛੀ ਨੇ ਸਭ ਉਡ ਜਾਣਗੇ,
ਸੋਨ-ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬਹਿਬਲ ਨਾ ਹੋ।¹⁵
- ਜਦੋਂ ਆਇਆ ਉਡਣ ਦਾ ਵਕਤ ਤਾਂ ਖੁਦ ਬੇ-ਪਰਾ ਸਾਂ,
ਕੀ ਕਰ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਲੱਕੜ ਦੀ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ।¹⁶
- ਸੋਨ-ਖੰਭੀ ਉਸ ਚਿੜੀ ਦੇ ਪਰਬਤੋਂ ਆ ਜਾਣ ਤੇ,
ਪਿੰਡ ਅੰਦਰ ਹੁਣ ਵੀ ਮਚਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਕੁਹਰਾਮ ਲਿਖ?¹⁷
- ਉਹ ਚਿੜੀ ਹੁਣ ਦਾਣੇ-ਚੁਣਕੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਠਹਿਰਦੀ,
ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਬਾਦਾਮ ਪਿਸਤਾ ਤੇ ਮੁਨੱਕਾ ਖਾ ਰਹੀ।¹⁸

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਚਿੜੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਭਾਵ, ਸਮਾਜਕ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੂਬੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਜਾਂ ਉੱਗਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸਿਰਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪਾਠਕ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਕਪਾਟ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਕਾਵਿਕ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਵੀ ਚੌਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੀਅ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ੇਅਰ ਹਨ :

- ਸ਼ਾਮ, ਖੰਡਹਰ, ਖੁਸ਼ਕ ਦਰਿਆ, ਰੁਲ ਰਹੇ ਪੱਤੇ ਚਰਾਗ਼,
ਕੌਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ 'ਚ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ।¹⁹
- ਗੁੱਸਾ ਗਿਲਾ, ਸ਼ਕਾਇਤ, ਕੌੜਾ ਫਿੱਕਾ, ਖੁਰਵਾ,
ਜੋ ਲਿਖਣਾ ਉਸਨੂੰ ਤਹਿਜੀਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਿਖਣਾ।²⁰
- ਦਿਲ, ਜਿਗਰ, ਅੱਖਾਂ, ਖਿਲੋਣੇ, ਘੋੜੀਆਂ, ਮਹਿੰਦੀ, ਸੁਹਾਗਾ,
ਵੇਖ ਕੀ ਕੀ ਧੁਖ ਰਿਹੈ ਧੁਖਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ।²¹

- ਖੁਸ਼ਕ ਦਰਿਆ, ਰਾਖ ਬਸਤੀ, ਤਿੜਕਿਆ ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਚਰਾਗ, ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਕੀ ਕੀ ਰੰਗ ਹੈ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ।²²
- ਰੰਗ, ਸੁਰ, ਖੁਸ਼ਬੂ, ਹਵਾ, ਮੌਸਮ, ਘਟਾ ਏਂ ਜਾਂ ਸਦਾ, ਤੇਰਾ ਕੀ ਕੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।²³
- ਕਿਤੇ ਲੋਰੀ, ਕਿਤੇ ਘੋੜੀ, ਕਿਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸਦ ਉਭਰੇ, ਗਰਾਂ ਜੋ ਹੋ ਗਏ ਖੋਲੇ, ਜੋ ਆਂਛਣ ਹੋ ਗਏ ਲੁੱਗੇ।²⁴

ਉਸਦੀ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਬਖਸ਼ੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ'²⁵, 'ਅਮਰੀਕਾ'²⁶, 'ਪੱਥਰ-ਵਾਦੀ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਮ'²⁷, 'ਯੂਸਾਮਿਟੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ'²⁸, 'ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਮ'²⁹ ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਿਵੇਂ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਪਹਾੜ, ਫਸੀਲ, ਪੱਥਰ, ਸਮੁੰਦਰ, ਮਸਜਿਦ ਆਦਿ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਚਿਤਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਮਸਨੂਈ ਸੀਨਰੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਅਸਲ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਓਪਰੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ ਬਲਕਿ ਕਮਾਏ ਹੋਏ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਬਿੰਬ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਵਿਤਾ ਸ੍ਰੋਤੇ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸਮਭਾਵੀ ਸ਼ਬਦ 'Image' ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਸਰਲ ਅਰਥ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾਮਈ ਚਿੱਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਵਸਤੂਗਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। "ਬਿੰਬ ਚਿਤਰਮਈ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮਨੁੱਖੀ ਯਾਦ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਦਰ-ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਇਹ ਅਮੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਕਵੀ ਇਸ ਅਮੂਰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।"³⁰

ਜਗਤਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ, ਮਨੋਰੰਜਕ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਫੀ ਪੜਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸੀ, ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਬਿੰਬ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਹੰਢਾਏ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਗਤਾਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੰਢਾਏ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਲਝਵਾਂ ਜੀਵਨ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ 'ਘਰ' ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਸਾਸ ਰਿਹਾ। ਘਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਮੁਤੱਲਕ ਸ਼ੇਅਰ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬਿੰਬ ਵੀ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ:

- ਨਾ ਇਸ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਸਦਕਾ ਲਿਆ ਨਾ ਤੇਲ ਹੀ ਚੋਇਆ।
ਜਾਂ ਮੋਈ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਗਿਆਂ ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਹੋਇਆ।³¹
- ਇਸ 'ਚ ਵੀ ਰੋਣਕ ਸੀ, ਹਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੀ, ਰੰਗ ਸਨ,
ਇਕ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ ਇਹ ਘਰ ਸੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲਬਾ ਨਾ ਸੀ।³²
- ਮੇਰੇ ਖੰਡਰ ਬਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੈ ਆਉਂਦਾ,
ਬੜਾ ਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਦੀਵੇ ਵੀ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।³³

ਜਗਤਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਉਹ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਾਟ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬੜਾ ਜਟਿਲ ਤੇ ਪੇਚੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦੀ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਰੁਕ-ਰੁਕ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਬਾਰਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਿੰਬ ਫਾਸਟ ਫੂਡ ਪੱਧਰੀ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੇ ਤੁਹਾਡੀ ਪਲੇਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਬਲਕਿ ਅਧਿਅਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਮਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਇਹ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪੂਰਨ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

- ਵਚਿੱਤਰ ਤੇ ਅਜ਼ਬ ਜੁਗਰਾਫੀਆ ਉਸਦੇ ਬਦਨ ਦਾ ਸੀ।
ਕਿ ਚੱਟਾਨੀ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਬੰਦ ਇਕ ਦਰਿਆ ਅਗਨ ਦਾ ਸੀ।³⁴

ਅਜਿਹਾ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਇਕ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ

ਜਿਸਮਾਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ੋਅਰ ਹੈ :

- ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਉਸਨੂੰ ਜਦ ਸੁੰਨਸਾਨ 'ਨ੍ਹੇਰੇ ਚੌਕ ਵਿਚ,
ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਰਾ ਭਰ ਗਿਆ।³⁵

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਇਹ ਸ਼ੋਅਰ ਆਪਣੇ ਦੋਵਾਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੋਅਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਿਸਰਾ ਜਿਥੇ 'ਕਤਲ' ਅਤੇ 'ਨ੍ਹੇਰੇ ਚੌਕ' ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੋਗੀ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਜ਼ਦਾ ਬਿੰਬ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਸਰੇ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਏ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ-ਪਰਕ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸ ਸੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਤਲ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨ੍ਹੇਰਾ ਇਕ ਸਥਾਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਆਪਣੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲਗਿਆਂ ਉਹ ਇਕ ਯਥਾਰਥਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਮਈ ਲਗਦੀ ਹੋਏ ਪਰ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਨੂੰ, ਦੀਵਾ, ਗੁਲਾਬ, ਦਰਿਆ, ਬਰਸਾਤ, ਬਹਾਰ, ਫਜ਼ਰ, ਸੂਰਜ, ਬਿਜਲੀਆਂ, ਮਹਿਕੀ ਹਵਾ, ਗੁਲਮੋਹਰ, ਮਹਿੰਦੀ, ਪਰਵਾਜ਼ ਆਦਿ ਨਾਲ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਤੇ ਮਹਿਕ ਭਰਪੂਰ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਇਰ ਇਕ ਪ੍ਰਿਜਮ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰ ਵਿਸਥਾਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਡਿਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਕਣ ਹੀ ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। "ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਜਦ ਆਪਣੇ ਉਡਾਰੂ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਂਢਣ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਮੰਜ਼ਰ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਢਾਸਣ ਲਾ ਕੇ ਆ ਬਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਪਕੜ ਸੋਚਾਂ, ਅਬੁੱਝ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬੇ-ਰੂਹ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਰੂਹਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਜੁਗਾਂਤਰੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਦੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।"³⁶

ਇੰਝ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਉਸਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲਾਪਨ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਖੜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਉਸਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸੱਜਰਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੇ ਬਿੰਬ ਵੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਾਠਕ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਖੋਜ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. Julia Kristeva, *The concept of Ideology*, p. 165
2. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, **ਪਾਠ ਉੱਤਰ-ਪਾਠ**, ਸ਼ਬਦਲੋਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2001, ਪੰਨਾ 123
3. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸੈਣੀ (ਡਾ.) **ਬਲਵੰਤ ਰਾਗਰੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ**, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮ., ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 24
4. ਤਰਸੇਮ (ਸੰਪਾ.), **ਕੀ ਜਾਣਾਂ ਮੈਂ ਕੌਣ**, ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸਮਾਣਾ, 2013, ਪੰਨਾ 92 ਤੇ 93
5. ਜਗਤਾਰ, **ਮੌਮ ਦੇ ਲੋਕ**, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012, ਪੰਨਾ 17
6. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 71
7. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 19
8. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 23
9. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 36

10. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ-'ਮੌਮ ਦੇ ਲੋਕ' ਦੀ ਚਿਹਨਕਾਰੀ, ਕਲਾ ਸਿਰਜਕ, ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2008, ਪੰਨਾ 68 ਤੇ 69
11. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 69
12. ਜਗਤਾਰ, ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2013, ਪੰਨਾ 11
13. ਜਗਤਾਰ, ਲਹੂ ਦੇ ਨਕਸ਼, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2003, ਪੰਨਾ 24 ਤੇ 25
14. ਕੀ ਜਾਣਾਂ ਮੈਂ ਕੌਣ, ਪੰਨਾ 160
15. ਜਗਤਾਰ, ਜਜ਼ੀਰਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1985, ਪੰਨਾ 85
16. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 89
17. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 118
18. ਜਗਤਾਰ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2003, ਪੰਨਾ 29
19. ਜਗਤਾਰ, ਜੁਗਨੂੰ ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1992, ਪੰਨਾ 16
20. ਜਗਤਾਰ, ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੈੜਾਂ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2003, ਪੰਨਾ 52
21. ਜੁਗਨੂੰ ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਪੰਨਾ 15
22. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 50
23. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 48
24. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 9
25. ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ, ਪੰਨਾ 19
26. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 57
27. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 84
28. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 89
29. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 13
30. ਸਵੈਜੋਤ ਕੌਰ ਕਸੇਲ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦਾ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ, ਲਾਕਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1987, ਪੰਨਾ 11
31. ਮੌਮ ਦੇ ਲੋਕ, ਪੰਨਾ 85
32. ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਪੰਨਾ 72
33. ਮੌਮ ਦੇ ਲੋਕ, ਪੰਨਾ 82
34. ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), (ਸੰਪਾ.), ਹਰ ਮੌੜ 'ਤੇ ਸਲੀਬਾਂ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009, ਪੰਨਾ 304
35. ਜੁਗਨੂੰ ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਪੰਨਾ 19
36. ਜਗਤਾਰ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 2001, ਮੁਖਬੰਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਖ਼ਸਲਤ: ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿੰਜਿਆ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਪਣਪੀ, ਵਿਗਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਮੱਤਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਆਇ ਜੋੜ ਗਈ। ਆਰੀਅਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਜਿੱਥੇ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਦਾਸੂਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਜਾਤ ਰੂਪੀ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਢਾਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਗਈ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵੱਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਾਂਗਾਂ ਮੋੜੀਆਂ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਬਣੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪੈੜ ਵਿੰਨਦੇ ਰਹੇ। ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਲੰਮੇਰੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾਤ ਹਿੰਸਾ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਣਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਚੀਸਾਂ ਕੇਵਲ ਜ਼ੁਲਮ, ਕਤਲੋਗਾਰਦ, ਇੱਜ਼ਤ ਆਬਰੂ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਕਾਤਲਾਂ ਨੇ ਭਵਨਾਂ ਤੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਜਾਪ ਨੂੰ ਮਨ ਵਾਸਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜੈਨੀ ਤੇ ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਅਣਗਿਣਤ, ਅਕਹਿ ਅਤੇ ਅਮੁੱਕ ਦਰਦਾਂ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਬਰੀ ਹਿੱਕ ਡਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੂੰ ਠੱਲਣ ਵਾਲਾ ਪੋਰਸ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵਿਸਰਿਆ ਨਹੀਂ। 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ' ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਦਲੇਰਾਨਾ ਸਿਖਰ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਕੱਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। 'ਮਨੂੰ ਸਾਡੀ ਦਾਤਰੀ ਅਸੀਂ ਮੰਨੂੰ ਦੇ ਸੋਏ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੰਨੂੰ ਵੱਢਦਾ ਅਸੀਂ ਦੂਣ ਸਵਾਏ ਹੋਏ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਧਾਰਕ ਸਵਾ ਲੱਖ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਚੋਟ ਨਗਾਰੇ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖ਼ਸਲਤ ਦੀ ਨਿਡਰਤਾ, ਨਿਰਭੈਅਤਾ, ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ 'ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ' ਦੇ ਸਦੰਰਭ 'ਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅੰਦਰ ਲੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਸਮਝ ਹੈ। ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬੋਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖ਼ਸਲਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਲੰਗਰ ਮੁੱਕਦਾ ਨਹੀਂ ਮਸਤਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਛੋਲੇ ਬਦਾਮ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਧ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਅਵਾਮ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ: 'ਆ ਗਏ ਨੇ ਨਿਹੰਗ ਬੂਹੇ ਖੋਲ ਦੋ ਨਿਸੰਗ'। ਜਰਵਾਣੇ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਖ਼ਸਲਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ: ਗਰੀਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਜਰਵਾਣੇ ਦੀ ਭੱਖਿਆ। ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਆਬਰੂ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਅੱਜ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ: ਸੁੰਦਰ ਮੁੰਦਰੀਏ ਤੇਰਾ ਕੌਣ ਵਿਚਾਰਾ ਹੋ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਵਾਲਾ ਹੋ। ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਸੀਸ ਚਿੱਤਾ ਵੀ ਗਿਆ ਤੇ ਤਲੀ 'ਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਵੀ ਗਿਆ। ਸੋ ਆਦਮੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਦਮੀ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਵਿਖਾਉਣਾ ਅਤਿ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਜੇ ਬੇਦਾਵਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਖਰ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਗਲਾਂ 'ਚ

ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ
ਜੀ.ਐਚ.ਜੀ. ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ
ਗੁਰੂਸਰ ਸਧਾਰ।
singhbaljit08@gmail.com
950103563

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਚਰਖੜੀਆਂ, ਆਰੇ ਤੇ ਦੇਗਾਂ ਦੇ ਉਬਾਲੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਨਾ ਸਕੇ। ਪਲ ਭਰ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਆਈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ 'ਚ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਹੈ, ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਧੀ ਗੁਲਾਬ ਕੌਰ ਹੈ। ਦਰਪੇਸ਼ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀਵਾੜੇ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਖ਼ਸਲਤ ਨੂੰ ਮਾਝਿਆਂ ਦੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਚੰਗਿਆਂ ਦੇ ਉਜੜਨ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੋਚ ਵਿਚ ਪਲਣ ਵਾਲੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲੰਮੀ ਉਡਾਰੀ ਭਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ! ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਕੂੰਜਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁੜ ਪਰਤਣ ਦੀ ਤਾਘ ਨਹੀਂ। ਬਹਾਦਰੀ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖੋਂ ਪਾਖੰਡ, ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਦਰਕਿਨਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਭੈ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਦੀ ਧੁਨ ਹੇਠ ਕੋਈ ਬਾਹਰਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੀਵਿਆਂ 'ਚੋਂ ਵੀ ਨੀਵਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੁਨਰ ਦੀ ਕਦਰ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਧੁਨ ਰਬਾਬ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। ਸਿੰਘ ਜਿਥੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਚਿਹਨ ਵੀ ਹੈ। ਆਪੇ ਗੁਰ ਚੇਲੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ: ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸ਼ੁ। ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸ਼ੁ ॥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਿਆਂ ਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਜਨ ਮਹਿ ਨਿਰੰਜਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ: ਜੋਗੁ ਨ ਖਿੰਥਾ ਜੋਗੁ ਨ ਡੰਡੈ ਜੋਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ ॥² ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮੌਜੂਦ ਵੱਡੇ ਧਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਉਚਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਭਾਗੋ ਦੇ ਭੋਜ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਲਾਲੇ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਭਾਵੇਂ ਮਿਟਦੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਤਿਕਾਰ ਪੱਖੋਂ ਸਦਾ ਗੀਣੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ 'ਚ ਇੱਜ਼ਤ ਆਬਰੂ ਬਿਨ ਜੋੜੀ ਮਾਇਆ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ 'ਪੈਸਾ ਤਾਂ ਕੰਜਰਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ'। ਪਰ ਇਥੇ ਵੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੈਰੀ ਬੰਧੇ ਤਫਾਇਬ ਦੇ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਅੱਗੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੂੜ ਛਿੰਨ ਬਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹਲ ਜੋਤਣਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖਸਲਤ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪਰ ਕਿਰਤ ਦੀ ਚੁੰਝ ਅੱਜ ਵੀ ਖਾਲੀ ਹੈ।

ਵਿਹਲੜਾਂ ਨੇ ਮਾਣਿਆਂ ਸਵਾਦ ਹੈ ਅਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦਾ,
ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲੀਰੇ ਲੀਰ ਹੋਈ ਏ।³

ਇਸ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਬੜਾ ਚਿਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਖਸਲਤ ਦੇ ਜਿਹਨ 'ਚ ਸਮੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਮ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਣ ਖੇਤਰ 'ਚ ਇਹ ਸਾਂਝ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪੀੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਅੰਦਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਖਸਲਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਸ਼ਸਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੌਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਨਿਹੱਥਿਆਂ 'ਤੇ ਵਾਰ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਖਰੀ ਹੀਲੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਜਾਬਰ, ਲੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਰ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ 'ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ' ਦੇ ਬੋਲ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਚਿਣਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ: 'ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ'।⁴ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸੱਜਣਾ ਇਥੋਂ ਦੀ ਫਿਜ਼ਾ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਿਖੜਿਆਂ ਪੈਡਿਆਂ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਅੰਦਰ ਗਫ਼ਲਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਰਤ ਚੂਸਕ ਮੁਕੱਦਮ ਨੂੰ ਕੁੱਤਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਪਨਪਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜਫ਼ਰਨਾਮੇ ਅੱਗੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਹੀਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਅਖੀਰੀ ਤਾਕਤਵਰ ਗੱਦੀਨਸ਼ੀਨ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਗਏ। ਸ਼ਬਦੀ ਲੜਾਈ ਬਿਟੀਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਸੀ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭੇ ਦੇ ਬੋਲ (ਸੇਵਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਿੰਦੜੀਏ ਬੜੀ ਔਖੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਢੇਰ ਸੁਖੱਲੀਆਂ ਨੇ) ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਧਾਰਤਲ 'ਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ: ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਣ ਤੇ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁵ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਹੱਥ

ਪਿਸਤੌਲ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੁੱਛ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਟਿਕਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਮੋੜੇ ਵਰਕੇ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸਭੇ ਪਲਟਣਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਏ: ਗੋਰੇ ਖੰਘੇ ਸੀ, ਤਾਹੀਓਂ ਟੰਗੇ ਸੀ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਆਇਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਬੌਧਿਕ ਖਿਲਾਅ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਬੇਅਰਥ, ਬੇਸੁੱਧ ਅਤੇ ਬੇਰਸ ਪਣਪ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਿਆ: ਤਖਤਿ ਬਹੈ ਤਖਤੈ ਕੀ ਲਾਇਕ।⁶ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਖਸ਼ੀ। ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਕਿਲੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਬਿਆਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਗਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਇ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਹੱਕ ਗਰਦਾਨਿਆ ਗਿਆ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯਤਨ ਅਰੰਭਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਕੋੜੇ ਸਹਿਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੱਚ 'ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਲੜਾਈ 'ਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਬਿੜਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਸੱਤਾਵਾਨਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਬਾਲਾ, ਸਾਈ ਮੀਆਂ ਮੀਰ, ਗਨੀ ਖਾਂ, ਨਬੀ ਖਾਂ, ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਆਦਿ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਨਮੱਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ ਹੈ, ਦਰਬਾਰ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਖ਼ਸਲਤ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦਰਦ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਜੰਗਨਾਮਾ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ: ਅਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਰਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।⁷ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ ਅੱਲਾ ਯਾਰ ਖਾਂ ਯੋਗੀ ਦੀ ਕਲਮ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਫਿਜ਼ਾ ਅਜਿਹੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁੰਨੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਨਗਣਨਾ ਰਿਪੋਟ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸੰਨ ਲਾਈ। ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਇਸ ਕੋਝੀ ਚਾਲ ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਬਿਖਰ ਗਏ। ਸਮਾਜਕ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਇਸਾਈਮੱਤ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਓਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਢਾਲਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ 'ਚੋਂ ਫਿਰਕੂ ਲਾਟਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਖਿੱਚੋਤਾਣ 'ਚ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਇਸ ਮਸਲੇ ਬਾਬਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿੱਘਰ ਗਏ। ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਨੂੰ ਕਤਲਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਗਿਆ। ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓਂ ਚੋਂ ਫਿੱਕੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤਰੇੜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਹੋਰ ਪਕੇਰਾ ਕੀਤਾ। 1909, 1919 ਅਤੇ 1935 ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ 'ਤੇ ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕਜੁਟਤਾ ਖਿਲਰ ਗਈ। ਕੇਵਲ ਧਰਮਿਕ ਪੈਂਤੜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 1932 ਦੇ ਕਮਿਊਨਲ ਅਵਾਰਡ ਰਾਹੀਂ ਜਾਤੀ ਪੈਂਤੜਾਂ ਵੀ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਡੰਗਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੈਲਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਂਨਅੰਤਰ ਫਿਰਕਪ੍ਰਸਤੀ ਨੇ ਬਰਾਬਰ ਪਰ ਤੋਲੇ। 1920 ਦੇ ਦਹਾਕੇ 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਹੋਏ ਤੇ ਪੰਜ ਤੋਂ ਦਸ ਲੱਖ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਲੋਕ ਬਟਵਾਰੇ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ।⁸ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਸਨ ਪਰ ਤੱਥ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਧਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਘਰ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਦਸੰਬਰ 1947 ਤੋਂ ਐਪ੍ਰਲ 1948 ਤੱਕ 3912 ਬੱਚੇ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ 7425 ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤਾਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। 1957 ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 10,007 ਅਤੇ 25,856 ਸੀ।⁹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ 13.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਗਵਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਉਹ ਮਰ ਗਈਆਂ ਹਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 3.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।¹⁰ ਕਤਲੋਗਾਰਦ ਲਈ ਸਭ ਧਰਮੀ ਨੇਤਾ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰ ਜ਼ੋਰ ਅਜ਼ਮਾਈ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਹਲਾਕੂ, ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਖੂਨੀ ਹਰਫ਼ ਲਿਖ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਪੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਸਹੁੰਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਮਹੌਲ ਅੰਦਰ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਗਭਗ 12 ਤੋਂ 14 ਮਿਲੀਅਨ ਆਬਾਦੀ ਨੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਚੌਕੇ ਛੱਡ ਹੱਦ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ।¹¹ ਪੂਰੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਸੇਕ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੰਢਾਇਆ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਮਰਦਾਉਪਣੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਹਿੰਸੇਦਾਰੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੋਚਣ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਾਲ ਸੀ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਬੰਦਾ ਬੰਦਾ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ? ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਬਰ 'ਚੋਂ ਸ਼ਬਦੀ ਨਿਆਂ ਤਲਾਸ਼ਦੀ ਹੈ: ਅੱਜ ਆਖਾ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ। ਇੰਝ ਬਾਬਰ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਦਾ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀਆਂ ਮੀਡੀਆਂ ਖਿਲਾਰਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਤਰੇੜਾ ਵਾਂਗ ਉਜਾੜੇ ਦੇ ਰੜੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਨੇ ਮੁੜ ਢੱਕ ਤਾਂ ਲਿਆ ਪਰ ਇਹ ਮੰਜ਼ਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ 'ਚ ਗਵਾਚਦਾ ਨਹੀਂ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਹ ਸੰਤਾਪ ਮੁੱਕਿਆ ਨਾ, 1984 ਵਿਚ ਫਿਰ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਟਾਇਰ ਪਾਏ ਗਏ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਤਣਾਓ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਖਿਲਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। 1923 ਵਿਚ ਬਣੀ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਬਟਵਾਰੇ ਤਕ ਸਿਆਸੀ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਵਾਇਰਸ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਜਿਹਨ ਅੰਦਰ ਉਤਰਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਾ ਲਗਾਈ। ਸਰਕਾਰ ਚੁਣਨ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਬਾਲਿਗ ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਨਸ਼ੇ, ਪੈਸੇ, ਤੇ ਲਾਰੀਆਂ ਦੇ ਝੂਟਿਆਂ ਅੱਗੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੋਟਰ ਥਿੜਕਦੇ ਰਹੇ।¹² ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤਕਰੀਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਸਿੱਖੇ ਇਸ ਗੁਣ ਦੀ ਡਫਲੀ ਅਜ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਬਾਖੂਬੀ ਵਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਛੱਲਾਂ ਬੌਧਿਕਤਾ ਨੂੰ ਖੋਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀਆਂ। ਵੋਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਨ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ! ਜੁਥਾਨ ਤੇ ਖੜਨ ਵਾਲੇ ਜੁਥਾਨ ਤੋਂ ਮੁਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਿਵੇਂ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਬੈਠੇ? ਅੰਗਰੇਜ਼ ਖੁਦ ਨੂੰ 'ਮਾਈ ਬਾਪ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਆਪਣਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਰਕਾਬਾਂ ਵਿਚ ਪੈਰ ਟਿਕਾ ਲਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਝੂਲੇ ਦਾ ਆਦਿ ਬਣ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤੀ ਬਾਗੀ ਸੁਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਤਰਕ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਿਗਲ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਨ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਸਾਧਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ ਤੇ ਭੀੜਾਂ ਬਣ ਘੱਤਣ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਹੁਣ 'ਸਾਧ ਨੂੰ ਕੀ ਸਵਾਦਾਂ ਨਾਲ' ਦੇ ਉਲਟ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰਿਕ ਬਰਾਂਡ ਵੀ ਲੋਕ ਮਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਂਗ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਬੋਰਡ (1849-53) ਦੇ ਇਕ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਲੱਖ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਹਥਿਆਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰ ਵਾਲੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਹਲ ਦੀ ਜੰਗੀ ਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਣ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਧਾ ਹੁਣ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਕਿਸਾਨੀ ਮੁੜਕੇ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਰਖੇਜ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਹਰਿਆਵਲ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਖਿੱਤਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਰਥਿਕ ਭੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਿਆ। 1934-35 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਲ 10 ਕਰੋੜ 65 ਲੱਖ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਵਿਚ 2 ਕਰੋੜ 83 ਲੱਖ ਮਾਮਲਾ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ 4 ਕਰੋੜ 10 ਲੱਖ ਆਬਿਆਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਅਤੇ ਆਬਿਆਨੇ ਨੂੰ ਜੋੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਲ ਸਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਦਾ 65.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਸੀ।¹³ ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਬੋਝ ਢੋਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਗ਼ਦਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਭਾਰ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਤੁਸਾ ਭੋਲਿਓ ਮੂਲ ਨਾ ਖਬਰ ਲੱਗੀ, ਕੀਤਾ ਫੈਸਲਾ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਵੰਡੀਆਂ ਦਾ।

ਖੱਟੀ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਖੂਹ ਦੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ, ਮਿਲਦਾ ਸੌ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਪੰਝੀਆਂ ਦਾ।¹⁴

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਜੋ ਖਾਕਾ ਉਲੀਕਿਆ, ਨਤੀਜੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਨਿਕਲੇ। ਐਸ.ਐਸ. ਬੋਰਨਬਰਨ ਇਸ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਲਕ ਵਿਛੇਰੇ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਬਲਦ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਲੀ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਬਿਨ ਗੀਲ ਹੁਜ਼ਤ ਸਵੀਕਾਰ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਸਿਰ ਇਲਜ਼ਾਮ ਤਰਾਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨੇ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ। ਪੂਰਬੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਪੰਜਾਬ

ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਅਫ਼ਸਰ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿਚ ਇਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਸੈਨਿਕ ਛਾਉਣੀਆਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਾ ਲਏ ਗਏ।¹⁵ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਹਨ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਵਿਚਰੋਹ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਈ:

ਸਾਰਾ ਜੱਗ ਸਾਨੂੰ ਮੇਹਣੇ ਮਾਰਦਾ ਏ, ਕਹਿਣ ਹਿੰਦ ਕੀਤਾ ਬਰਬਾਦ ਸਿੰਘੋ।
 ਜੇਕਰ ਗਦਰ ਸਤਵੰਜਾ ਦਾ ਰੋਕਦੇ ਨਾ, ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਆਜ਼ਾਦ ਸਿੰਘੋ।
 ਉਠੋ ਜਲਦ ਕਲੰਕੀ ਦਾ ਦਾਗ ਧੋਈਏ, ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਤੁਸਾਂ ਯਾਦ ਸਿੰਘੋ।¹⁶
 ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਸਿੰਘ ਇਹ ਬੜੇ ਭੈੜੇ, ਗ਼ਦਰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਮੋੜ ਕਾਹਨੂੰ।
 ਹੁਣ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮੇ ਖੋਲਣਾ ਸੀ, ਏਹਨਾਂ ਘੱਤਿਆ ਸੀ ਐਡਾ ਲੋਹੜ ਕਾਹਨੂੰ।¹⁷

ਬਿਟਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਰਵਾਇਤੀ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਮੰਡੀ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਹੇਠ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਮੁਨਾਫੇ ਨਾਲੋਂ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਭੋਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਉਪਜੇ ਮੰਡੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਜੁਲਾਹੇ ਦੀ ਤਾਣੀ ਉਲਝ ਗਈ ਪਰ ਮਾਨਚੈਸਟਰ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ 'ਚ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੀ। ਹੌਲੀ-2 ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗੇ। ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੰਦਾਂ ਦਮ ਤੋੜ ਗਈਆਂ। ਪੇਂਡੂ ਸੁਭਾਓ 'ਚੋਂ ਬਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਨਾਈ, ਧੋਭੀ, ਲੁਹਾਰ, ਮੋਚੀ, ਤੇਲੀ ਆਦਿ ਕਾਮੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਚੌਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਚਲ ਕਿ ਵਿਕਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ 1872 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 4 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ 1918-19 ਵਿਚ ਵੱਧ ਕੇ 2437 ਲੱਖ ਹੋ ਗਿਆ।¹⁸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਾਹ ਸਾਡੀ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। ਚਾਟੀ ਵਿਚ ਮਧਾਣੀ ਦੀ ਘੁਕਰ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਝੋਟਿਆਂ ਘਰ ਲੱਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਬਹੁਤਾਤ ਮੱਝਾਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਦੁੱਧ ਪੁੱਤ ਦੀ ਸਹੁੰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਦਾਗੀ ਹੋ ਗਏ, ਇਕ ਕੈਮੀਕਲਾਂ ਤੇ ਦੂਜਾ ਨਸ਼ੇ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਕੈਮੀਕਲਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਨਾੜਾਂ। ਦੁੱਧ ਡੋਅਰੀ 'ਚ ਤੇ ਪੁੱਤ ਵਿਆਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਚੁਸ ਲਿਆ। ਹਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਿੱਟੀ ਦਾ ਅਧੂਰਾ ਸੁਪਨਾ ਚਿੱਟੇ ਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸੀ ਬੀਜ ਹਾਈਬਰਿਡ ਬੀਜਾਂ ਅੱਗੇ ਦਮ ਤੋੜ ਗਏ। ਫਸਲੀ ਭਰਮਾਰ ਥੱਲੇ ਸੁਆਦ ਤੇ ਗੁਣਵਤਾ ਮਾਰ ਲਈ। ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਦੌੜ 'ਚ ਕਟਰੂ ਗਵਾਚ ਗਏ। ਹੁਣ ਵਲੈਤੀ ਤੋਂ ਸਾਹੀਵਾਲ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ: ਮੱਛੀ ਪੱਥਰ ਚੱਟ ਕੇ ਹੀ ਮੁੜਦੀ ਆ। ਕੁਲ੍ਹਾੜਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ 'ਚ ਸ਼ੂਗਰ ਮਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੇਰੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਕੀਨ ਸ਼ਾਮੀ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਾ ਹੈ: ਜਦੋਂ ਜਾਗੋ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਵੇਰਾ। ਮੂਗਲੀਆਂ, ਡੰਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਯੋਗਾ ਤੇ ਜਿਮ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਲਈ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰੋਟੀਨ ਖਾਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਭੈਣ ਵੀਰ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕਿੰਵ ਆਖੇ: ਚੂਰੀ ਕੁੱਟੀ, ਗੁੜ ਦੀ ਰੋੜੀ, ਸ਼ੱਕਰ ਭੋਰੀ...।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਿਣਗ੍ਰਸਤਾ ਦਾ ਅਜਗਰ ਨਿਗਲ ਗਿਆ। ਐਮ.ਐਲ. ਡਾਰਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ 1919 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਿਰ ਲਗਭਗ 75 ਕਰੋੜ ਦਾ ਕਰਜਾ ਸੀ।¹⁹ 1920 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਕਰਜੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।²⁰ ਵਿਆਜ ਦੀ ਔਸਤਨ ਦਰ 15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਤੇ 1925 ਈਸਵੀ ਤਕ ਕੁਲ ਵਿਆਜ ਦੀ ਰਕਮ ਸਲਾਨਾ 13 ਕਰੋੜ ਬਣਦੀ ਸੀ।²¹ 1933-34 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ ਦੀ ਕੁਲ ਰਕਮ 90 ਲੱਖ 84 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਇਸ ਰਕਮ ਦਾ 13.63 ਫੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਅਰਥਾਤ 12 ਲੱਖ 38 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ ਹੀ ਲਏ ਸਨ।²² ਐਚ. ਕਲਵਰਟ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੋਰਬਰਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ 12 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਜ਼ ਲਗਾਨ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਤੇ 11 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਜ਼ ਪਸ਼ੂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਲਿਆ ਸੀ।²³ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰਕਮ 80 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰੋੜ ਤੋਂ 1 ਲੱਖ ਕਰੋੜ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਿਸਾਨ ਵੀ, 'ਕਰਜੇ 'ਚ ਜੰਮਦਾ, ਕਰਜੇ 'ਚ ਹੀ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕਰਜੇ 'ਚ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ'। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ ਜਨਮ-

ਮਰਨ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ 919 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ। ਹੁਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਇਸ ਕੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।²⁴ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਨਦਾਤਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਮੰਜ਼ਰ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 'ਕਰਜ਼ਾ ਕੁਰਕੀ ਖਤਮ' ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਿਆ? ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਐਨਾ ਯਕੀਨ ਗਵਾ ਬੈਠੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੈਸਟੀਸਾਈਡ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਕਣਕ 'ਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸਲਫਾਸ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਜਵਾਦੀ ਸੁਭਾਓ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਈ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਚੁੰਮਦਾ ਸੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਰੱਸਾ ਗਲ ਪਾਉਣਾ ਇਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਔਖ ਘੜੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ:

ਹਾੜੀ ਸਾਉਣੀ ਵੇਚ ਵੱਟ ਕੇ
ਲੰਬੜਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕੱਟ ਕੇ।
ਪੱਗ ਝੱਗਾ ਚਾਦਰਾ ਨਵਾਂ ਸਿਵਾਇਕੇ,
ਸੀਮਾਂ ਵਾਲੀ ਡਾਂਗ 'ਤੇ ਤੇਲ ਲਾਇਕੇ।
ਕੱਛੇ ਮਾਰ ਵੰਝਲੀ ਅਨੰਦ ਛਾ ਗਿਆ,
ਮਾਰ ਦਾ ਦਮਾਮੇ ਜੱਟ ਮੇਲੇ ਆ ਗਿਆ।

ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਉਤਪਾਦ ਸਨ। 1901 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ 4 ਲੱਖ 13 ਹਜ਼ਾਰ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਕ ਗਈ ਅਤੇ 1919 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਢਾਈ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।²⁵ ਇੰਚ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਓ ਨੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹੋਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਵੇਂ-2 ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ਾ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਗਿਆ ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੇ ਦਾ ਧੰਦਾ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਆਪਣਿਆਂ ਵੀ ਅੰਨਦਾਤੇ ਦੀ ਛਿੱਲ ਲਾਹੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਵਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਇਆ ਧੰਦਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੇ ਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (1868 ਈਸਵੀ) 52,263 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ (1911 ਈਸਵੀ) 1,93,890 ਹੋ ਗਈ।²⁶ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਹ ਔਖ ਦੀ ਘੜੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੀ ਧਾਰ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਨ ਨੇ ਲੋਟੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲਿਆ: ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਗਤ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਬਿਨਾਂ ਪਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲੁੱਟ ਤੇ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ:

ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਗੁਲਾਮੀ ਅੰਦਰ ਜੈਸੇ ਕੀੜਾ ਮੋਰੀ ਦਾ,
ਸੇਵਾ ਖਾਤਰ ਕੁਝ ਨਾ ਦੇਵੇ ਘੁਟ ਲਿਆ ਮੂੰਹ ਬੋਰੀ ਦਾ।²⁷
ਮਿਲ ਕੇ ਸਭ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨਾ,
ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਨਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਵਾਲੀ।

ਪੰਜਾਬ ਪਾਲਕ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1931 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਕਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।²⁸ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਉਸ ਭੇਡ ਵਰਗਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਾਲਿਕ ਨੂੰ ਉੱਨ ਤੇ ਮਾਸ ਦੋਵੇਂ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਕਦ ਲਗਾਨ, ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਉਤਰਾਓ ਚੜ੍ਹਾਓ, ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਕਰੋਪੀਆਂ: ਹੈਜ਼ਾ, ਕਾਲ, ਪਲੇਗ ਆਦਿ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਗੁਰਬਤ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਬਲਦ ਅਤੇ ਬੀਜ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਸਤਕ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। 1869 ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਸ਼ੂ ਧੰਨ ਗਵਾ ਲਿਆ ਸੀ।²⁹ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਹੋਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਅਦਾਲਤੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। 1868 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1,51,827 ਸੀ ਜੋ 1883 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਕੇ 2,72,601 ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ।³⁰ ਕਲਵਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 2.50 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕ ਤੇ ਬਾਲਿਗ ਆਦਮੀ ਵੱਸੋਂ ਦਾ

ਲਗਭਗ 40 ਹਿੱਸਾ ਕੇਸਾਂ ਜਾ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਲਾਨਾ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਰਿਕਿਰਿਆ ਤੇ 3 ਤੋਂ 4 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।³¹ ਅੱਜ ਵੀ ਹਲਾਤ ਕੋਈ ਵਿਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਉਜਾੜੇ ਵਿਚ ਜੱਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬਾਗਾਂ ਖਿਲਾਰਦਾ ਹੈ: 'ਕਚਿਹਰੀਆਂ 'ਚ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ, ਜਦ ਪੈਂਦੀ ਆ ਤਰੀਕ ਕਿਸੇ ਜੱਟ ਦੀ'। ਜੱਟ ਇੱਕ ਜਾਤ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸੁਭਾਓ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਉਜਾੜੇ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਝੂਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਗੇ ਅਦਾਲਤੀ ਮਕੜੀ ਜਾਲ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਕਿਸਾਨ ਖਾਲੀ ਝੋਰੇ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਲੁਟਾ ਬੈਠਾ। ਇਹ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਖਜੂਰ 'ਤੇ ਲਟਕਣ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ 'ਬਿਰਖ' ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ:

ਇਸ ਅਦਾਲਤ 'ਚ ਬੰਦੇ ਬਿਰਖ ਹੋ ਗਏ,
ਫੈਸਲੇ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਕ ਗਏ।
ਆਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਜੜੇ ਘਰੀਂ ਜਾਣ ਹੁਣ,
ਇਹ ਕਦੋਂ ਤੀਕ ਇੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੇਂ ਢਾਚੇ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਤ ਨਹਿਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਛ ਨੂੰ ਦਰਕਿਨਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਮੁਤਾਬਕ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਲਗਾਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਦਰ ਅਤੇ ਨਕਦ ਅਦਾਇਗੀ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਤਨ ਕੱਪੜਾ ਤੇ ਭੜੋਲੇ 'ਚ ਦਾਣੇ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿੱਤੇ: "ਖੱਚਰ ਭੀ ਨਾ ਛੁਡਣ ਪਾਪੀ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਘਰ ਦਾਲ ਨਹੀਂ"³² ਬਲਦਾਂ, ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਮੁਹੱਬਤੀ ਤੰਦਾਂ ਬਿਖੇਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਨਤੀਜਨ ਜਿਸ ਕਿਸਾਨ ਨੇ 1849 'ਚ ਹਥਿਆਰ ਛੱਡ ਹਲ ਦੀ ਜੰਗੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਟਿਕਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਮੁੜ ਪੱਗ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਇਆ।³³ ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਅਜੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਚੜਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫਸਲੀ ਰੰਗ ਦੀ ਹਰੇਵਾਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਰਿਆਲੀ ਲਿਆ ਸਕੀ।³⁴

ਪੱਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ, ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓਏ।
ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਗਏ ਕੀੜੇ, ਤਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਤੇਰੇ ਲੀੜੇ।
ਭੁੱਖਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਨਚੌੜੇ, ਰੋਂਦੇ ਨੇ ਤੇਰੇ ਬਾਲ ਓਏ।
ਪੱਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ

ਇਸ ਬਿਲ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵੀਟੋ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਕਿਰਤੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਲੁੱਟ ਬਿਨਾ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਥੰਮੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਤਕਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਣਦੀ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਕਮ ਸਾਡੇ ਕਾਮੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸ਼ਰਮ ਭਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਯੋਗ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਾਮੇ ਹੀ ਸਾਡੀਆਂ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਸਾਡੇ ਨੌਕਰ ਜਾਂ ਖਿਦਮਤਗਾਰ ਹਨ"³⁵ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾਓ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਰੇਆਮ 'ਮਾਈ ਬਾਪ' ਵਾਲੇ ਜਬਰਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਅਸਲੀਅਤ ਵੱਲ ਪਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਪੱਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਲਹਿਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਨਵੇਂ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਖਿਲਾਫ ਲਾਮਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਸਿਆਂ ਤੇਰੇ ਘਰ 'ਚ ਲੁਟੇਰੇ ਵੜ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਫੰਦੇ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਰੇਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨਵਿਆਇਆ। ਸਾਊ ਬਲਦ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਗੱਡੇ ਥੱਲੇ ਜੁਪਿਆ ਸੀ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁੜ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ 25 ਆਦਮੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰ 500 ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਸੀ। ਇਸ

ਪਿੱਛੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕਿ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਾਲਚ ਨੇ ਵੀ ਭਰਮਾਇਆ। 1,80,000 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਭਰਤੀ ਅਫਸਰਾਂ ਲਈ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ 15,000 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਫੌਜ 'ਚ ਭਰਤੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ।³⁶ ਬਲੀ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਹੀ ਸੀ: 'ਖਾਣ ਪੀਣ ਨੂੰ ਬਾਂਦਰੀ ਤੇ ਡੰਡੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਰਿੱਛ'। 71.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਿਪਾਹੀ ਫੌਜੀ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।³⁷ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਲਾਮਿਸਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲੁਕੀ ਛਿਪੀ ਨਹੀਂ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹੜੇ 22 ਮਿਲਟਰੀ ਕਰਾਸ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ 14 ਇਕੱਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਹਿੱਸੇ ਆਏ।³⁸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਬਰਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਾਈ ਤੇ ਭਾਈ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਕਰਵਾਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ 225 ਲੱਖ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਯੁੱਧ ਫੰਡ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਸੂਲੇ।³⁹ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਗਰੇਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣ ਪਿਛਲੇ ਮਕਸਦ 'ਤੇ ਵੀ ਅੰਤਰਝਾਤ ਮਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਸਹਿ ਨਾਇਕ ਭਾਈ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰਪ ਦੇ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਹਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ।⁴⁰ ਬੜੇ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਢੰਗਾ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਲੁੱਟਿਆ। ਫੌਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1928-29 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਲਾਨਾ ਮਾਮਲਾ 18 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਪੈਸਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਫੌਜ ਤੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਉਹ 25 ਤੋਂ 30 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੌਜੀ ਮੀਂਹ, ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਡਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਸੀ। ਫੌਜੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਾਇਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ: 'ਵੱਸਣਾ ਫੌਜੀ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਬੂਟ ਸਣੇ ਲੱਤ ਮਾਰੇ'।⁴¹ ਲੰਮੇਰੇ ਯੁੱਧ ਤੇ ਜੋਖਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ: 'ਬਸਰੇ ਦੀ ਲਾਮ ਟੁੱਟ ਜੇ ਨੀ ਮੈਂ ਰੰਡੀਓ ਸੁਹਾਗਣ ਹੋਵਾਂ'। ਯੁੱਧ ਦੇ ਅਖੀਰੀਲੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਭਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਫੁੱਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, "ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਸੱਦੇ ਨੇ ਹੁਣ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।... ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਡੰਡਾ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਡੰਡਾ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੋ। 'ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰੋ ਅਤੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਫਰੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰੋ'।⁴² ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਜੀ ਸਨ ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਜਰਨਲ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਆਈ.ਐਨ. ਏ. ਬਣਾ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾਇਆ। ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਧਰਮੀ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਕੁਰਾਬਨੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਅੱਧ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੋਧਾ ਅਨਿਆਂ ਖਿਲਾਫ ਸਦਾ ਹਿੱਕ ਡਾਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲੀਆਂ, ਸਿੰਚਾਈ ਕਰ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼, ਕਾਲ, ਪਲੇਗ, ਹੈਜ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਬਤ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੌਇ ਅਤੇ ਧੰਦੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁੰਜਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਸੋਚੀ, ਸਮਝੀ ਤੇ ਮੁੜ ਵਤਨ ਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਲਈ ਕਾਹਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸ਼ੌਂਕੀਆਂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਵੱਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਆਨੇ ਰੋਜ਼ ਸੀ, ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਵਿਚ ਅੱਠ ਦਸ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।⁴³ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਸਵਾਰ ਨੂੰ 31 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਸੁਆਰ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਖਰਚ ਦੇ ਕੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਸੀ।⁴⁴ 1910 ਤਕ ਅਮਰੀਕਾ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਅੰਦਾਜ਼ਨ 10000 ਤੋਂ ਉਪਰ ਭਾਰਤੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਫੌਜੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੰਦੂ ਤੇ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ।⁴⁵ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਸਤਾ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜ ਤੋਂ ਛੇ ਸੌ ਰੁਪਏ ਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਰਹਿਤ ਤੇ ਪੰਨ ਹੀਣ ਦਾ ਜਾਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।⁴⁶ ਜਦ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵੱਜਿਆ ਗ਼ਦਰੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲੀ ਪੰਨ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਠੱਕਰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਏ।⁴⁷

ਦਿਲ ਵਿਚ ਯਾਦ ਵਤਨ ਦੀ ਐਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਆਈ ਤੰਗੀ,
ਚਲੇ ਛੋੜ ਵਤਨ ਜਦ ਸਾਰੇ ਕੀਤੇ ਤੰਗ ਫਰੰਗੀ।
ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ੂਰੀ ਕਰਦੇ ਭੁਖੇ ਮਰਨ ਲੱਗੇ ਜਦ,
ਹਦੋਂ ਵਧ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਦੇ ਹਾਲੇ ਭਰਨ ਲੱਗੇ ਜਦ।
ਹੋਵਨ ਲਗਾ ਜੁਲਮ ਅਸਾ ਪਰ ਕਰੜਾ ਇੰਗਲਸਤਾਨੋਂ,
ਸਾਡੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਖਿੱਚੀ ਤੇਗ ਮਿਆਨੋ।
ਲਖਾਂ ਮਾਰੇ ਭੁਖੇ ਕਰ ਕਰ ਲਖਾਂ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰੀ,⁴⁸

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਜਾਦੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਜਾਣ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਦੁਖੜੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ 'ਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਲੰਮਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਪਤਨੀਆਂ ਪਤੀਆਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਫਸੋਸ! ਅੱਜ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਧੌਖੇ ਕਾਰਨ ਚੁੜੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਝੁਰੜੀਆਂ ਨੇ ਨਿਗਲ ਲਿਆ। ਕਈਆਂ ਸਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਗੋਤ ਵਿਚ ਢੁਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਬੇਗਾਨੇ ਪਿੰਡ ਢੁਕਦੀ ਬਰਾਤ ਆਪਣੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਲਈ 'ਬਾਲੀ ਕੱਡਦੀ' ਪਰ ਇਸ ਅਜਬ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਾਗ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਤ ਕੀਤਾ। ਆਈਲੈਟਸ ਸੈਂਟਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਇਕ ਪੰਦਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਬੇਗਾਨੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਖੰਬ ਲਾ ਉਡੀਆਂ ਕਈ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਮੰਜੀ ਮੂਧੀ ਮਾਰ ਗਈਆਂ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਫੌਤ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹਣੇ ਰਹਿ ਗਏ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਮਜ਼ਹਬੀ ਵੰਡੀਆਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਲੁਤਫ ਲਿਆ। ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਲਮ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਡੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ: 'ਮਜ਼ਹਬੀ ਝਗੜਿਆਂ ਸਾਡਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜ਼ਰਾ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇ ਹਟਾ ਲਈਏ'।⁴⁹ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦੰਗਲ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਝਗੜੇ, ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ, ਇਲਾਕੇ ਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਰੌਲੇ, ਇਹ ਕਾਫੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।⁵⁰ ਅਜੋਕੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਹੱਥ ਕੰਡਾ ਅਪਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਰੋਟੀ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਫਿਰਕੂ ਹਨੇਰੀ ਅੱਗੇ ਉਖੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜਨਤਾ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਤੇ ਰਾਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਧਰਮ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ'।⁵¹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੇ ਜੰਗ-ਏ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਗ਼ਦਰੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲ ਮਜ਼ਹਬੀ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵੀ ਪੁੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। "ਅਖਬਾਰ ਗ਼ਦਰ ਮਜ਼ਹਬੀ ਬਖੇੜਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟਣ ਦਾ ਠੇਕੇਦਾਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੂਰਖਤਾਈ, ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੱਟ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਓ। ਨਾ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਚੰਗੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪਾਖੰਡੀਆਂ ਦੀ"।⁵² ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਮੁਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਤ ਰੰਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਹਿੰਦੂ, ਮੋਮਨ, ਮੁਗਲ, ਪਠਾਣ ਮਿਲਕੇ,
ਬੇੜਾ ਦਿਓ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦਾ ਗਾਲ ਸਿੰਘੋ⁵³

ਜਾਤੀ ਬੁਰਾਈ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਚੋਂ ਅਲੋਪ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਸਮਾਜਕ ਵਖਰੇਵੇਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸਮਜਾਨ ਘਾਟਾਂ ਤੱਕ ਜਾ ਅਪੜੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵੇਂ

ਬਾਕੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਨਿਸਬਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ। ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ: 'ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਿਆ'। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਅਸੀਂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕੀ ਲਗਦੈ ਹਾਂ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਵਾਲੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਖੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵੀ ਝੁਠਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਤੀ ਪਾਰਟੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਿਆਸੀ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਜੱਟ ਸੀਰੀ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਨਸੀਬਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ: 'ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਸੀਰੀ ਦੇ ਜੱਟ ਰੋਵੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੀਰ ਵਗਿਆ'।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਲਈ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਭੇਟ ਭੂਮੀ ਨਾ ਸਵੀਕਾਰੀ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁਕਮਰਾਨ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਿਟਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲੈਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਉਰਸ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਫਤਵਿਆਂ 'ਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕੋਝੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਿਆਸਤ ਡੇਰਿਆਂ, ਦਰਗਾਹਾਂ, ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਸ ਗਈ। ਧਰਮੀ ਜੋ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਸਨ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੜੀ ਬਣ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਿਤ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕਾਤਲ ਡਾਇਰ ਗਲ ਸਿਰੋਪਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਹੰਤ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਮੋਹਰਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਲੜਾਕੂਪਨ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਬਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੱਸਣਾ ਪਿਆ⁵⁴ ਕਿ ਇਸ ਖਿਤੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਹਿੰਸਕ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਅੰਦੋਲਨ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਹਿੰਸਕ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਏ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸਹਿ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਈ।

ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ ਹੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਲਾੜੀ ਮੌਤ ਵਿਆਹਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਘੋੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜਿੰਦਾਬਾਦ' ਲਈ ਉੱਠੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਇਸਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣਾ ਭੁੱਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਮੁਰਦਾਬਾਦ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਏਕਤਾ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਟਿਕ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਤਕ ਦੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਖਰੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕਜੁੱਟਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ: ਲਾਲ ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਆਈ ਆਵਾਜ਼ ਢਿੱਲੋਂ ਸਹਿਗਲ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਦੰਰਭ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਨੂਈਆ ਜੀ ਹਨ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਏਡ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਰਾਸਤੀ ਗੁਣ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ।

ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਵੰਡ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ ਤੇ ਉੱਤਰ ਆਈ। ਬਿਟਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜੋ 1947 ਵਿਚ ਅਸਲੀਅਤ ਧਾਰ ਗਏ। ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਿਆਸਤ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਨਤੀਜਨ 1966 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤਰਫਲ ਪੱਖੋਂ ਹੋਰ ਸੁੰਘੜ ਗਿਆ। ਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ, ਨਾ ਪਾਣੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੇਤਰ। ਅਫਸੋਸ! ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਭਈਆਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ 'ਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕਨਵੈਂਟ ਪੜ੍ਹਦਾ ਪੁੱਤ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੰਧ ਬਿਨਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਰਾਵੀਂ ਵੰਡ ਵੀ ਕਤਲਾਂ ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ।

ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਰਸਾਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗੇ ਤਾਂ 10 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਹੁਣੇ ਹੋ ਗਏ। ਜਿੱਥੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਹਨ ਉੱਥੇ ਪੰਡਿਤ ਜੱਲੂ ਵੀ ਹੈ। ਗੰਗੂ ਦੇ ਭੈੜੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਂਗ ਗਦਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇਰਾ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਗਸਤਾ ਰਿਹਾ। ਪਲਾਸੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਅੰਦਰ ਜੇਕਰ ਮੀਰ ਜਾਫ਼ਰ ਹੈ, ਐਗਲੋਂ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਡੋਰਗੇ ਤੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਜਲਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਗ਼ਦਾਰ ਹੰਸ ਰਾਜ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਸਾਜਿਸ਼ ਘਾੜਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਟੋਡੀਆਂ 'ਤੇ ਗਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭਣਾ ਪਿਆ। ਜੇਕਰ ਦੂਸਰੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੀ ਭੱਬੇ ਦੇ ਤੀਰ ਤੋੜਨ ਤੋਂ ਨਾ ਟਲੀ। ਕੈਦੋ ਖੇੜਿਆਂ ਦੀ ਉਜਾੜ ਦਾ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ ਅਜਿਹੇ ਹਲਾਤਾਂ 'ਚ ਵੀ ਬਜਿੱਦ ਹੈ। ਜ਼ਾਲਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਪੱਟ ਦਾ ਮਾਸ ਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਬੱਕੀ ਨਾਲ ਖੁਦਾ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੱਚੇ ਤੇ ਠਿਲ ਕੇ ਬੋਲ ਪਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੂੜ ਦੇ ਮੋਢੇ ਵਰਗੀ ਯਾਰੀ ਨੂੰ ਯਾਰ ਮਾਰ ਦਾ ਗੁਹਿਣ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਬਣਾਉਣੀ ਯਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਵੀ ਹੈ।

ਵੇਖ ਪਰਾਈਆ ਚੰਗੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਜਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ? ਮਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹਰ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਯੁਗ ਵਾਂਗ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸੁਭਾਓ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਂ ਤੋਂ ਧੀ 'ਤੇ ਆਉਂਦਿਆ ਇਹ ਰੰਗ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੈਣ ਭਰਾ ਲਈ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਜੋਦੜੀ ਕਰਦੀ ਹੈ: ਇੱਕ ਵੀਰ ਦੇਈ ਵੇ ਰੱਬਾ ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਭਰਾ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋ ਭੈਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਖੁਹਾਇਸ਼ ਪਣਪਦੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਥਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ ਉਸ ਦੀ ਆਮਦ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆ ਕਹਿਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਹੜੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਡ ਦੇ ਹਿਸੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ। ਸਾਡੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨਾ ਆਵੀਂ ਵੀਰਾ ਘੱਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਕਲੰਕ ਹੁੰਦਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਖਣਾ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਹੋਂਦ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਜੁਟਾਈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਦਾਤ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੜੀ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦੀ ਗਈ। ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਆਬਰੂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਅਲਾਮਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਏ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਬੇਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਾ ਬਾਪਿਆ ਪਰ ਬੇਦੀ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਿਰਾਸਤੀ ਖੱਟੀ ਤੋਂ ਪਿਛਾਹ ਨਾ ਹਟੇ। ਬੱਚੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਤਾਪ ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਣਜੰਮੀ ਧੀ ਦੀ ਲੋਗੀ ਵਰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਜਨਮਦੀ ਹੈ। ਬਾਂਝ ਔਰਤ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਬੱਚੀ ਦੀ ਕਿਲਕਾਰੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ ਬਿਖੇਰ ਪਾਉਂਦੀ: ਹੋਇਆ ਕੀ ਜੇ ਧੀ ਜੰਮ ਪਈ ਤੇਰੀ ਕੁੱਖ ਤਾਂ ਸੁਲੱਖਣੀ ਹੋਈ। ਹੀਰ ਲਿਖਤ 'ਚ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ 'ਚ ਦਾਖਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਗੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ ਨੇ ਜਜ਼ਬ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਜ ਵੀ ਧੀ ਦਾਜ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਬੇਜੋੜ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਧੁਰੋ ਲਿਖੇ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਹੌਰ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਦਨਸੀਬ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠੀ ਹੈ।⁵⁵ ਇਹਨਾਂ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ, ਛਣਕਦੇ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਅਤੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਪੇਟ ਪਾਲਣ ਦਾ ਇਕ ਜਰੀਆ ਸੀ। 'ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਏਂ ਇਸ ਦੀ ਤਰਫ਼? ਯੇਹ ਤੁਮ੍ਹਾਰੇ ਸਿਪਾਹਿਓ ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਤੁਮ ਸਿਪਾਹੀ, ਜੋ ਟਕਿਆਂ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਵੇਚਦੇ ਹੋ, ਇਹ ਸਰੀਰ ਵੇਚਦੀਆਂ ਹਨ।'⁵⁶ ਕੋਠੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਦਾ ਕੋਠੇ ਆਉਣਾ ਜਾਂ ਕੋਠੇ ਵਾਲੀ ਦਾ ਵੱਡੇ ਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਬਾਕੀਆਂ ਲਈ ਸ਼ੌਹਰਤ, ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਸਾਧਨ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਦਾ। 'ਮੇਰਾਂ ਕੰਚਨੀ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦੀ, ਮਾਸੀ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ।'⁵⁷ ਸਕੀ ਮਾਸੀ? "ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਕੰਚਨੀ ਦੇ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ"। ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਲਹੌਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਿਆਸੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਵੇਸਵਾ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਸੀ।⁵⁸ "ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਕੰਜਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਤੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਕਦਰ ਹੋਂਦੀ ਕਿਉਂ ਜੇ ਏਹ ਹੀ ਕਮਾਉ। ਮਰਾਸੀ ਸਾਜ ਵਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕੰਜਰੀਆਂ ਨਚਦੀਆਂ ਗਾਦੀਆਂ"।⁵⁹ 'ਚੌਥਾ ਪੈਂਗ ਲਾ ਕੇ ਤੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨੀ' ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਹਨੀ ਨਹੀਂ। ਸਕੂਟਰ ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਤਕ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਲਈ ਏ। ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਤੇ ਤਪਾਏ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਖੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਭੱਤਾ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਮੋਟਰਸਾਈਕਲਾਂ, ਸਕੂਟਰਾਂ ਤੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਨੇ ਛਾਹ ਵੇਲਾ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਨੇ ਬੰਨੇ ਸਾਗ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ ਰੇੜੀ ਤੋਂ ਗੰਦਲਾਂ ਖਰੀਦ ਦੀ ਹੈ। ਧੀਆਂ ਤਾਂ ਕੁੱਖ 'ਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਗਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ। ਮੇਲੇ, ਤੀਆਂ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਰਸਮੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਹਨ। ਨਾ ਪਿੱਪਲ ਤੇ ਨਾ ਪਿੱਪਲਾ ਤੇ ਪੀਘਾਂ, ਲੁਕਣ ਮੀਚੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਖੇਡਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨਰਨੈੱਟ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਡੀ ਜੇ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਹੇਠ ਘੋੜੀਆਂ, ਸੁਹਾਗਾ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਬਲਬਾਂ ਨਾਲ ਜਗਣ ਵਾਲੀ ਜਾਗੋ ਵਿਚ ਤੇਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਫਾਸਟ ਫੂਡ ਨੇ ਚੂਰੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਖੋ ਲਿਆ ਹੈ। ਪੂਵੇ ਚਾਦਰੇ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ ਦੇ ਘੱਗਰੇ ਦੀ ਤਵੱਕੋ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ। ਪਟਿਆਲਾ ਸਲਵਾਰ ਨਾਲ ਪਲਾਜ਼ੋ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੋਨੀ ਤੇ ਪਰਾਂਦਾ ਕਿਵੇਂ ਟਿਕ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਤਾਈ ਦਾਤੋਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੀਪਮਾਲਾ ਨੇ ਖਾ ਲਏ। ਗੱਡੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦਾ ਹੋਕਾ ਸੁਪਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਟੀਲ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਨੇ ਭਾਂਡੇ ਕਲੀ ਕਰਾ ਲੋ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਖੋ ਲਈ ਹੈ। ਵੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਵਣਜਾਰਾ ਗਲੀਆਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੱਠੀ ਵਾਲੀ ਹੁਣ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ ਨਹੀਂ ਭੁੰਨਦੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾਂ ਵਿਰਸਾ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੁਣ ਬੌਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਅਤੀਤ ਤੇ ਮਾਣ ਜਿੱਤਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਬਿਟਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾੜਾ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੰਬਰ ਪਲੇਟਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਲੋਰੀ ਕਾਰਟੂਨਾਂ ਨੇ ਖੋ ਲਈ ਹੈ। ਪੱਖੀ ਦੇ ਘੁੰਗਰੂ ਏ ਸੀ ਦੀ ਠੰਡ ਨੇ ਠਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਦੁੱਧ ਪੁੱਤ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਹੁਣ ਦੋਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਬਲਣ ਤੇ ਵਿਗੜਣ ਦਾ ਡਰ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਦੂਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਏ ਮਾਂ ਓਏ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਲਿਓ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪੁੱਤ ਪਾਲ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਸਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਤੱਕ ਆ ਅਪੜੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਇੱਜਤ 'ਤੇ ਸਵਾਲੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਖੜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕੰਨ ਹੱਥ ਹੀਰ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੇ ਸਪੀਕਰਾਂ ਰਾਹੀਂ 'ਟੋਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਸ਼ੋਕੀਨ ਜੱਟ ਨੀ' ਰਾਹੀਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰੌਲੇ ਵਿਚ ਹਿੱਕ ਜ਼ੋਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਉਣਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ? ਬਹੁਤਾਤ ਵਰਤਮਾਨ ਅਰਥਹੀਣ ਗੀਤ ਬੇਸੁਰੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਚਾਂਬੜਾ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਬਰਾਡਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਵੱਧ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ: 'ਨੀ ਲੱਕ ਤੇਰੇ ਪਤਲੇ ਵਾਸਤੇ ਬਣੀਆਂ ਟੋਮੀ ਦੀਆਂ ਜੀਨਾਂ ਨੀ'। ਜੱਗੇ ਜੱਟ ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲ ਨੌ ਮਣ ਰੇਤ ਨਹੀਂ ਭਿੱਜਦੀ, ਨਸ਼ੇ ਨੇ ਨਾੜਾਂ 'ਚ ਖੂਨ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਨਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਓ ਦਾ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸੇਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿੰਡ ਸੁਣੀਦਾ ਪਿੰਡ ਸੁਣੀਦਾ ਛੀਨਾ
 ਸਾਉਣ ਮਹੀਨੇ ਮੀਂਹ ਨਾ ਪੈਦਾ ਸੁੱਕੀਆਂ ਵਗਣ ਜ਼ਮੀਨਾਂ
 ਤੂੜੀ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਬਲਦ ਹਾਰ ਗਏ ਗੱਭਰੂ ਗਿੱਜ ਗਏ ਅਫੀਮਾਂ
 ਤੇਰੀ ਬੈਠਕ ਨੇ....

ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਛੇਵਾਂ ਦਰਿਆ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਨਾਂ 'ਚਿੱਟੋ' ਦਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾੜਾਂ ਵਿੰਨੀ ਨੌਜਵਾਨੀ ਲੁੱਟਾਂ, ਖੋਹਾਂ ਤੇ ਬਦਸਲੂਕੀ ਵਿਚ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਗੁਟਕੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਵੇ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਅਸੀਂ ਡੀਕ ਗਏ ਲੱਗਦਾ ਛੇਵੇਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਡੀਕ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕਾਸ਼! ਸਵੇਰੇ ਘਰੋਂ ਗਿਆ ਸ਼ਾਮੀ ਪਰਤ ਆਏ।

ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਮੁੰਡਾ ਚੌਵੀਂ ਵਿਆਂ ਦਾ ਹੋ ਲਿਆ
 ਕਿਹੜੇ ਨਸ਼ੇ ਮਾਏ ਤੇਰਾ ਪੁੱਤ ਖੋ ਲਿਆ
 ਮਰਦੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਝੱਗ ਨਿਕਲੀ
 ਬਾਪੂ ਵੇਖੋ ਵਿੰਨੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਨੱਪ ਕੇ
 ਲਹੂ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਡਰੱਗ ਨਿਕਲੀ।

ਪਵਣੂ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ ਧਰਤੀ ਮਹਤੁ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਆਕੀ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ। ਪਵਨ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਜੋ ਬਚਿਆ ਉਹ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਅੱਗਾਂ ਨਾਲ ਲੂ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬੈਠੇ ਉਹ ਥਾਂ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਂਈ 'ਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਦੀ ਅਸੀਂ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਝੁਠਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਆਨ ਵਾਲੀ ਵੇਂਈ ਸੱਚ ਹੀ ਕਾਲੀ ਵੇਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਵੀ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ

ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਛੜਣ ਤੇ ਸਾਡੇ ਅਣਮੁੱਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਹਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਲੁਜ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਝੰਡਾ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੀ ਝੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੱਪੜ ਸੀਵਰੇਜ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਰੰਦਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪੂਛ ਫੜ ਕੇ ਤਾਰੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ।

ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਆ ਗਿਆ ਦਵਾਰੇ 'ਤੇ।

ਰੱਖਣੀ ਨਿਮਾਣਿਆ ਦੀ ਲਾਜ ਰਾਵੀਏ,

ਤੇਰੇ 'ਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਰਾਵੀਏ। (ਪੰਡਤ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ) ⁶⁰

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾਂ ਤੋਂ ਊਰਜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਤੇ ਆਵਾਮ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਗਰਮਾਉਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਅਣਖ ਹੈ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ। 'ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਜ਼ਮੀਰ ਤਾਂ ਹੈ' ਇਸ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਜ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਨਾਇਕਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣਾ ਹੈ। ਮੁੱਗ ਗਏ ਦਾਣੇ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਪੁੰਗਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਗਵਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਸਾਡੀ ਹਾਲਤ ਬਿੱਲੀ ਤੇ ਕਬੂਤਰ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕਾਂ, ਫਲਸਫੇ, ਚਰਿੱਤਰ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਲ ਧੌਣ ਮੋੜਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਆਤਮ ਮੰਥਨ ਆਤਮ ਦਾਹ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਵੇਗਾ: ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣ। ਜੜ੍ਹ ਸੁੱਕੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਪੱਤੇ ਹਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਕੁਭਕਰਨੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗਣਾ ਪੈਣਾ: ਜਾਗਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੱਟੀਆਂ ਤੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਕੱਟੇ। ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਕੋਕੜੂਆਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਚੁਣਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਰਾਤ ਸਿਰਫ ਸੌਣ ਤੇ ਦਿਨ ਖਾਣ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨੇਰਿਆਂ 'ਚ ਜਗੇ ਹਾਂ।

ਬੁੱਲ੍ਹਿਆ ਕੁਤਿਆ ਨੂੰ ਨਾ ਨਿੰਦੀਏ

ਕੁਤੇ ਸਾਥੋਂ ਉੱਤੇ।

ਅੱਠੋਂ ਪਹਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾ

ਲੋਕੀ ਨੀਂਦ ਵਿਗੁੱਤੇ। ⁶¹

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1381.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730.
3. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ (ਸੰਪਾ), ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000, ਪੰਨਾ 111.
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1412.
5. ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਚੇਤਨਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000, ਪੰਨਾ 262.
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1039.
7. ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ (ਸੰਪਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ), ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2015, ਪੰਨਾ 80.
8. Zia-ul-Islam, **Eastern Punjab's Blood Bath**, Karachi, ND, p. 22; Durga Das, India From Curzon to Nehru, Rupa New Delhi, 1975, p. 263.
9. Andrew J. Major, "The Chief Sufferes: Abduction of Women During the Partition of the Punjab", **Freedom, Trauma and Continuties** (eds. D.A. Lowand Howard

- Brasted), Sage Publications, New Delhi, 1988, pp. 58-71. Subash Maini, Rehabilitation in the East Punjab (1947-1956), Unpublished M.Phil Dissertation, Guru Nanak Dev University Amritsar, 2007, P.18.
10. ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਪੰਨਾ 152.
 11. Allen Campbell-Johnson, **Mission with Mountbatten**, Jaico Publishers, New Delhi, 1951, p. 5. L. Mosley, Last Days of the Raj, Jacio Publishing House, New Delhi, 1971, p.128.
 12. The Tribune, 3 December 1945.
 13. ਪੋ. ਬ੍ਰਿਜ ਨਰਾਇਣ, **ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖੜੇ**, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007, ਪੰਨਾ 78.
 14. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ (ਸੰਪਾ.), **ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995, ਪੰਨਾ 117.
 15. ਜਾਨ ਚਾਮਰਸ (ਸੰਪਾ. ਰਿਚਰਡ ਟੇਰਲ), **ਲੈਟਰਜ਼ ਫਰਮ ਦਾ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਊਟਨੀ 1857-59**, ਨਾਰਵਿਚ, ਯੂ. ਕੇ, 1992, ਪੰਨੇ 104-5.
 16. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਕਾਰ (ਸੰਪਾ.), **ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1995, ਪੰਨਾ- 186.
 17. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ-102.
 18. H. Calvert, **The Wealth and Welfare of the Punjab**, Lahore, 1922, p.167.
 19. M.L. Darling, **The Punjab Peasant in Prosperity and Debt**, OUP, Bombay 1928, pp. 10, 16.
 20. S.D. Gujrani, "Agrarian Structure and Economic Conditions of Peasantry in Punjab (1920-47)", Proceedings of Punjab History Conference, March 15-17, 1991, p. 378.
 21. ਐਮ. ਐਲ. ਡਾਰਲਿੰਗ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨੇ 18-20.
 22. ਪੋ. ਬ੍ਰਿਜ ਨਰਾਇਣ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 67.
 23. ਐਚ. ਕਲਵਰਟ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 131.
 24. Indian Express, 21 March 2019.
 25. Sukhdev Singh Sohal, **Making of the Middle Classes in the Punjab (1849-1947)**, ABS Publications, Jalandhar, 2008, p.136. 1896-99 ਤੋਂ 1916-17 ਤਕ ਭੂਮੀ ਦੇ 967,000 ਟੁਕੜੇ ਜੋ ਲਗਭਗ 3 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕੀਮਤ 33 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਬਣਦੀ ਸੀ: ਐਚ. ਕਲਵਰਟ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 103.
 26. ਐਚ. ਕਲਵਰਟ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 128. 1922 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40,000 ਸੀ 1929 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 55,000 ਹੋ ਗਈ ਸੀ: Mirdula Mukherjee, **Peasants in India's Non Violent Revolution**, Sage Publication, New Delhi, 2004., ਪੰਨਾ 32.
 27. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ (ਸੰਪਾ.), **ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ**, ਪੰਨਾ 150.
 28. ਮਿਰਦੁਲਾ ਮੁਖਰਜੀ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨੇ 23-24.
 29. ਐਚ. ਕਲਵਰਟ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 31.
 30. ਐਸ.ਐਸ. ਸੋਹਲ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 143.
 31. ਐਚ. ਕਲਵਰਟ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 206.
 32. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 142.
 33. ਐਮ. ਐਲ. ਡਾਰਲਿੰਗ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨੇ 16-17. 1919 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਿਰ ਲਗਭਗ 75 ਕਰੋੜ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ। ਐਸ. ਡੀ. ਗਜਰਾਨੀ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 378. ਜੇਕਰ ਔਸਤਨ ਕਰਜ਼ ਦੀ ਗਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਮੀ 31 ਰੁਪਏ ਸੀ। ਇਹ ਕੀਮਤ ਲਗਾਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਾਲੋਂ ਲਗਭਗ 19 ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। 1920 ਵਿਚ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ਾਈ ਸਨ।

34. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37.
35. ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਭਾਸ਼ਨ: 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1907: ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੱਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੱਲ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014, ਪੰਨਾ 139.
36. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38.
37. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 20113, ਪੰਨਾ 33.
38. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਲਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006, ਪੰਨਾ 165.
39. ਸੁਖਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 158.
40. ਗੁਰਲਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦਾ ਸਹਿ ਨਾਇਕ ਭਾਈ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ ਰਾਏ ਸਿੰਘ), ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2017, ਪੰਨੇ 141, 196.
41. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39.
42. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿਲਗਾ, ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅਣਫੋਲੇ ਵਰਕੇ, ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1989, ਪੰਨਾ 128.
43. ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਲਹੂ ਰੰਗੀ ਕਹਾਣੀ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮੋਹਾਲੀ, 2005, ਪੰਨਾ 3
44. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯਾਦਾਂ, ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1955, ਪੰਨਾ, 86.
45. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯਾਦਾਂ, ਪੰਨਾ 87: ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 75 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਉਹ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਵਾ ਚੱਖੀ ਸੀ।
46. ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਲਹੂ ਰੰਗੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੰਨਾ 3
47. ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਲਹੂ ਰੰਗੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੰਨਾ 20: ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ ਅਨੁਸਾਰ 1916 ਈਸਵੀ ਤਕ ਮੁਲਕ ਵਾਪਸੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 8000 ਸੀ ਜਦਕਿ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 7000 ਸੀ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕਈ ਭਾਵੇਂ ਘਰੇਲੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤਹਿਤ ਹੀ ਆਏ।
48. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 297.
49. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 131
50. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ-68-69.
51. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯਾਦਾਂ, ਪੰਨਾ,71
52. ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53.
53. ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਲਹੂ ਰੰਗੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੰਨਾ ਠਵ.
54. ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2016, ਪੰਨਾ 8.
55. 'ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ ਨੂੰ ਟਿੱਬੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲਹੌਰ ਦਾ ਇਵੇਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਹੌਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਦ-ਅਖਲਾਕੀ ਵਿਚ ਸੁਚੱਜ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਅਸੂਲ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਲ ਉਂਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁੱਕੀ, ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਸਧਾਰਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਟੰਡਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ (1857-1947), ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999, ਪੰਨਾ 158.
56. ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, ਯੁੱਗ ਅੰਤ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009, ਪੰਨਾ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 100.
57. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 108.
58. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 108.
59. ਨੈਨ ਸੁੱਖ (ਲਿੱਪ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ: ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੀਸ਼ਾ), ਧਰਤੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਈ, ਸੱਚਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2020, ਪੰਨੇ 253-54.
60. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ (ਸੰਪਾ.), ਸੋਹਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗ), ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰਸਟ ਇੰਡੀਆ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2008, 248-49
61. ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ, ਪਿਘਲੇ ਹੋਏ ਪਲ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਦਿੱਲੀ, 1985, ਪੰਨਾ 38.

ਅਨੁਮਾਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ :

ਚਿਹਨਾਤਮਕ-ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ

ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਘੇਰਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਵਰਗੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਆਦਿ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਐਨ-ਕੇਂਦਰ, ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਰਹੇ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਠ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀਵਤ ਅਰਥ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ, ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਅਨੁਮਾਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ, ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਮਾਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਅਜਿਹੀ ਦੋਹਰੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਦਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਦ ਸੱਤਾ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਦਾ ਅਤੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ, ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਿਸ਼ੈਲ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਪਾਠ, ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਤ' ਦੀ ਇਕ ਤਿਕੋਣੀ ਏਕਤਾ ਉਪਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *ਸਿਮਿਊਟਿਕਸ ਆਫ ਪੋਇਟਰੀ (Semiotics of Poetry, 1978)* ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਪਾਠਕ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ' ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਨਾਰਮਨ ਹੌਲੈਂਡ, ਹੈਂਸ ਰਾਬਰਟ ਜਿਉਸ, ਵਾਲਫਰੈਂਗ ਈਸਰ, ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਆਦਿ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਲੂਈਸ ਰੋਜ਼ਨਬਲੈਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *ਲਿਟਰੇਚਰ ਇਨ ਐਕਸਪਲੋਰੇਸ਼ਨ (Literature in Exploration, 1938)* ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਦੁਆਰਾ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ 'ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ' ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਠ-ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਕਈ ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਅਤੇ
ਡਾ. ਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਬਠਿੰਡਾ
raman.josan@
yahoo.co.in
9855156963

ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ 'ਹਿਊਰਿਸਟਿਕ' ਅਤੇ (ਰੈਟੋਰੋਐਕਟਿਵ) ਪੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਇਕ

ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਰਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਦਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਅਨੁਮਾਨੀ ਪੜ੍ਹਤ' ਅਤੇ 'ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ' ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ 'ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ' ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪੜ੍ਹਤ-ਪੱਧਰਾਂ ਦੀ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਚਿਹਨਾਤਮਕ-ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

1. ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਟੇਢ : ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਕ ਦੋਹਰੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਧੀ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗਦ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੇਵੇਂ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਜੋ ਜੀਵੰਤ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਸੰਰਚਨਾ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਹੜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਨ ਲਖਣਾਰਥੀ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਸਿਮਿਉਟਿਕਸ ਆਫ ਪੌਇਟਰੀ** ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇੰਨੀ ਕਿ ਇਕ ਆਮ ਪਾਠਕ ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ, ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਕਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੰਗ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ : 1)

ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਚਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਤ ਵਿਆਕਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵੇਲੇ ਲਈ ਗਈ ਖੁੱਲ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਜਤ ਵਿਆਕਰਣ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਰਥਕ ਟੇਢ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਕ ਸਾਰਥਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਘੇਰੇ ਵਜੋਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇੰਝ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ “ਕਵਿਤਾ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਹਸਨ : 47)”। ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਤਾ, ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦਿਆਂ, ਪਾਠਕ ਦੀ ਅਰਥ-ਸੂਝ ਨੂੰ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ-ਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੂਬਹੂ ਅਰਥਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰ ਇੰਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹਤ ਅਧੀਨ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾ ਲਗਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਅਰਥ ਅਨਿਸ਼ਚਤਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ, "ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲਾ ਟੇਢਾਪਣ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਚਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਕਵਿਤਾ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦੀ ਕੁਝ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਅਰਥ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ" (ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ : 1)। ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਇਹੀ ਢੰਗ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਅਸਿੱਧੇ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਅਰਥ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ, ਅਰਥ ਵਕਰਤਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸਿਰਜਣਾ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਢੰਗ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸੰਕਲਪਾਂ, ਚਿਹਨਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਅਰਥ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ', ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਰਤਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਟਾਫਰ ਤੇ ਮੈਟਾਨਮੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਚਿਹਨ ਆਪਣੇ ਰੂੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਮੂਲਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਨਤ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। 'ਅਰਥ ਵਕਰਤਾ', ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿਹਨਕ, ਪਾਠ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਦਵੰਦ ਜਾਂ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਟੇਢਾਪਣ, ਉਸਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਅਪੜਨ

ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅੜਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਅਰਥ ਸਿਰਜਣਾ' ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਅਰਥ-ਰਹਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ : “ਇਹ ਸਿਰਜਣਾ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਖੱਪੇ ਜਾਂ ਵਿੱਥਾਂ, ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਚਿਹਨ ਕੱਢ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵੈਸੇ ਅਰਥ-ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਰੂਪਤਾ, ਲੈਅ ਜਾਂ ਪਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਨ-ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਵਿਚਲੀ ਅਰਥ ਸਮਾਨਤਾ (ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ : 2)।”

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਢੰਗ ਹੀ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ, ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਅਰਥ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ, ਅਰਥ ਵਿਰੁੱਧਣ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸਿਰਜਣ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਚਿਹਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਰਵਾਇਤੀ ਚਿਹਨਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਜੋ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਅਨੁਕਰਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹੀ ਟੇਢਾਪਣ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

2. ਪਾਠ, ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਤ: ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜੇਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਦ ਸੱਤਾ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਉਣ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ 'ਪਾਠ' ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਿਰ 'ਪਾਠਕ' ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਪਾਠ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਬਣੇਗੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ, ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। 'ਪਾਠਕ' ਉਹ ਧਿਰ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੁਆਰਾ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਦਵੰਦਵਾਦ ਸੰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦਵੰਦਵਾਦ, ਪਾਠ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚਲੀ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਤੁਲਨਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਪਾਠ ਦੀ ਜੋ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਾਠਕ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਥੇ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਪਾਠ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਅਰਥ-ਟੇਢ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪੜ੍ਹਤ, ਪਾਠਕ-ਸਿਰਜਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ, ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ ਟੇਢੇਪਣ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਵੰਦ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਹਿਉਰਿਸਟਿਕ ਪੜ੍ਹਤ ਭਾਵ ਅਨੁਮਾਨੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

2.1. ਹਿਉਰਿਸਟਿਕ ਜਾਂ ਅਨੁਮਾਨੀ ਪੜ੍ਹਤ: ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਜਾਂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ, ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਝ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਠਕ, ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੂਹਨ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ,

ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਫਰਾਈਡਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਿਆਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਅਨੁਕਰਣ-ਪੂਰਣ ਪੜ੍ਹਤ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਕੂਹਨ : 1200)

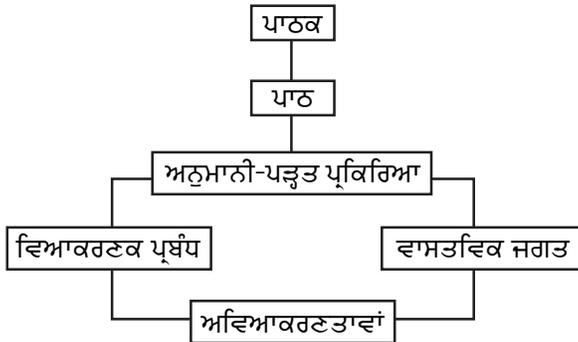
ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਭੁਲੇਖੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦਰਭ-ਸੰਦੇਹ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਸਲ ਸਮਝ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਅੜਚਨ ਵਾਂਗ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਪਾਠਕ ਸਹੀ ਸਮਝ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਠਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਟੇਢੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਅਰਥਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ, ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਇਸ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਰਥ-ਟੇਢ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪਾਠ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਚਲੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨੀ ਪੜ੍ਹਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਅਰਥ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਲਈ ਪਾਠਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

2.1.1. ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ: ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਪਾਠਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਜਿਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਠਕ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੋਤਕ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਯਥਾਰਥਕ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਆਖਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੀ ਬੇਜੋੜਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਕੰਸ਼ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਾਠ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦੇ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਰੂੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਚਿਹਨਕ ਅਤੇ ਚਿਹਨਤ ਦੇ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਠ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

2.1.2. ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ: ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੌਰਾਨ ਪਾਠਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਪਾਠ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੈ। ਕੂਹਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪਾਠਕ ਦਾ ਪਾਠ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਸੰਪਰਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚਲੇ ਅਣਸੁਲਝੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ” (ਕੂਹਨ : 1201)। ਇਹ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਦਰਭਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਆਕਰਣਤਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੁਲੇਲੀ ਦਾ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਕਥਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਹ ਮਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਵਲ ਸੰਕੋਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਵਲ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਬਾਧਾ-ਰਹਿਤ ਚਿਹਨੀਕਰਨ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ” (ਕੁਲੇਲੀ : 318)। ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਸਿਰਜਤ ਵਿਆਕਰਣ, ਅਵਿਆਕਰਣਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਈ ਵਾਰ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ

ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਨਵੇਂ ਅਰਥ-ਪੱਧਰ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਅਵਿਆਕਰਣਤਾ ਅਜਿਹੀ ਅੜਚਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਰਥ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਪਾਠ ਦੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕਤਾ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ” (ਕੂਹਨ: 1201)। ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਠਕ ਮੁੜ-ਪੜ੍ਹਤ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੁੜ ਪੜ੍ਹਤ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਿਤ ਮਾਡਲ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਅਨੁਮਾਨੀ ਪੜ੍ਹਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਾਡਲ

2.2. ਰੈਟਰੋਐਕਟਿਵ ਜਾਂ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ: ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਪਾਠਕ ਦੂਜੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ-ਸਮਰੱਥਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਇਹ ਦੂਜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਪੜ੍ਹਤ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਪਾਠ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਅੰਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਉਹ ਹੁਣ ਡੀਕੋਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਧਾਰਦਾ ਹੈ” (ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ : 5)।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੜ੍ਹਾਅ 'ਤੇ ਪਾਠਕ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ, ਦੂਜੀ ਪੜ੍ਹਤ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਿਆਂ, ਮੁੜ ਪਾਠ ਦੀ ਪਾਠ-ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਪਾਠ ਵਿਚਲੀ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾ, ਵਿਆਕਰਣਤਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਅਰਥ, ਪਾਠ ਦੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕਤਾ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੂਹਨ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, “ਦੂਜਾ ਪੜ੍ਹਾਅ ਰੈਟਰੋਐਕਟਿਵ ਪੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਰਥਗਤ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਸਦੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ.....ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਅ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਡੀਕੋਡਿੰਗ ਹੈ” (ਕੂਹਨ : 1200-1201)।

ਇਸ ਪੜ੍ਹਤ ਦੌਰਾਨ ਪਾਠ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠਕ, ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਅਰਥ ਦੇ ਇਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠਕ, ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਟੇਢੇਪਣ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਝ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਾਰਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ, ਪਾਠ ਦੀ ਪੂਰਵ ਪੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਠ ਦਾ ਅਰਥ-ਕੇਂਦਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ

ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ-ਸਮਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2.2.1. ਸਾਹਿਤਕ-ਸੂਝ: ਪਾਠਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੂਝ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਲਈ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਜਿਸ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੂਝ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਸੂਝ, ਪਾਠਕ ਦੀ ਉਹ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਨਵੀਂ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਚਿਹਨਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਨਤ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾ ਦੀ ਧੁੰਦ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹੀ ਉਹ ਸਮਝ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਾਠਕ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਠਕ ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਵਿਆਕਰਣ ਅਧਾਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਪਾਠਕ, ਪਾਠ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪਾਠ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਇਕੋ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਾਠਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀਅਤ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀਅਤ, ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮਿਥਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਠਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀਅਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ” (ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ : 5)।

ਜੇਕਰ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸੂਝ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂੜੀਆਂ, ਮਿਥਾਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਸੂਝ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਅਪ੍ਰਗਟ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਹੀ ਉਹ ਸਮਝ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆ ਰਹੇ ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਇਸ ਪਾਠ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਏ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਜਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਉਹ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਲਈ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਪਾਠ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

2.2.2. ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ: ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੀਵਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਈ ਨਾਮਵਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਲੇਲੀ, ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਪਾਠੀ ਚਿਹਨ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ ਕੇਵਲ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਪਾਠਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਪਾਠੀ ਚਿਹਨ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪਾਠਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਪਾਠਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ (ਕੁਲੇਲੀ : 318)”। ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਝ ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕ ਇਹਨਾਂ ਅੰਤਰ-ਪਾਠੀ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠ ਵਿਚ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਛੱਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਇਹ ਖੱਪੇ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੂਝ ਵਰਤਦਿਆਂ ਅੰਤਰ-ਪਾਠੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਲੈ ਕੇ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਠ ਖੁਦ ਪਾਠਕ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ, ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ, “ਪਾਠਕ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆ, ਉਸਦੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਾਠ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪਾਠ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ” (ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ : 150)। ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ, ਪਾਠਕ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੋਈ, ਉਸਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਅਰਥ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮੁੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਦੂਜੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਪਾਠ ਵਿਚ ਲੱਭਿਆ ਜਾ

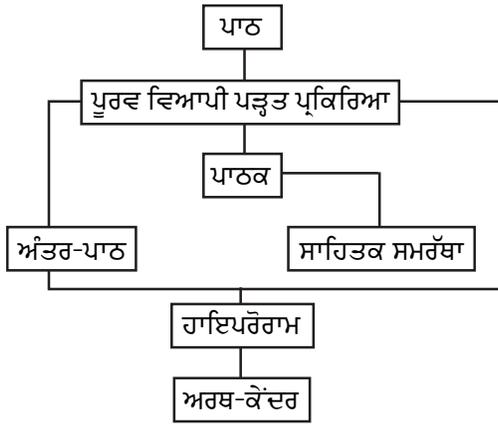
ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਕੂਹਨ, ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਇਕ ਪਾਠ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਠਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਚਾਰੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਕੂਹਨ : 1201)”।

ਮੇਸੂਤ ਕੁਲੇਲੀ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪਰਚੇ ਵਿਚ, ਅਕਤੁਲਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਵਲੋਂ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧੀਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਦੋ ਮਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਮਦਾਂ ਹਨ: ਸਧਾਰਨ ਅੰਤਰ ਪਾਠਕਤਾ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ। ਸਧਾਰਨ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕ ਪਾਠ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ, ਦੂਜੇ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕੀ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ, ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪਾਠਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ ਉਹ ਅੜਚਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਪਾਠਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਪਾਠਕ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੂਝ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਹੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਧੁਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।

2.2.3. ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ: ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕੀ ਸੰਬੰਧ, ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਲ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ‘ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ’ ਮਦ, ਸਾਸਿਉਰ ਦੀ ਮਦ ਪੈਰਾਗਰਾਮ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, “ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅੰਗ ਸਾਰੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਕੁਲੇਲੀ : 318)”। ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕ, ਵਿਚਾਰ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਪੱਖ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲਗਾਤਾਰ ਤੇ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੇ ਅਸਲ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਅਰਥ ਇਸੇ ਨਿਰੰਤਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆ ਰਹੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। “ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਿਰ-ਪੀੜ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪਾਠਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਥਾ-ਕਥਿਤ ਸਿਰ-ਪੀੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੌਰਾਨ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ (ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ : 66)”। ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ, ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕਤਾ ਅਧਾਰਿਤ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥ-ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2.2.4. ਅਰਥ-ਕੇਂਦਰ: ਪਾਠ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਗਟ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਾਠ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਵੱਲ ਪਾਠ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਸ ਕੇਂਦਰ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪਾਠਕ ਲਈ ਪਾਠ ਦਾ ਅਰਥ-ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ-ਕੇਂਦਰ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਦਿਸ਼ਟ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਵਰਣਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਹ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਇਕ ਵਾਕ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠ ਦੇ ਅਸਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਲੱਭੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ ਪਾਠ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਕ ਬੰਦ-ਖਲਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਰਥ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਾਠਕ ਪਾਠ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਪੜ੍ਹਤ ਜ਼ਰੀਏ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਇਹ “ਉਸ ਦਾ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਲੇਖਕ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਬਹਾਦੋਰ : 119)”। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਰੈਟਰੋਐਕਟਿਵ ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਵ ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਮਾਡਲ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਮਾਡਲ

2.3. ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ: ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਦੋਹਰੀ ਪੜ੍ਹਤ, ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਅਰਥ-ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਜਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਰੀਕੇ ਹਨ: ਸੰਚਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ।

2.3.1. ਸੰਚਵੀਕਰਣ: ਸੰਚਵੀਕਰਨ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਅਤੇ ਤੱਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀਆਂ ਅਰਥ-ਇਕਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਿਲ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਹੋਮੇ ਤੇ ਗਿਲਬਰਟ ਅਰਥ-ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਮਦ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ,

“ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਅਰਥ-ਇਕਾਈਆਂ (ਅਰਥ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਜਾਂ ਅਰਥ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ) ਤੋਂ ਮਿਲਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸ਼ਬਦ ਰਾਖਸ਼ਸ ਜਿਹਨਾਂ ਅਰਥ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹਨ: ਜੀਵੰਤ, ਵੱਡਾ, ਭੱਦਾ, ਡਰਾਵਣਾ, ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਿ। ਇਹੀ ਅਰਥ-ਇਕਾਈਆਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੰਚਵੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ”। ਪਾਠਕ ਦਾ ਵਾਹ ਜਦੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਤਾਤਵਿਕ ਸਾਝ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਲੱਭਕੇ ਅਰਥ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਚਵੀਕਰਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਝ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਭਿੰਨ ਅਰਥ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਪਾਠ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਚਵੀਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਠ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵੇਲੇ ਅਤਿ-ਨਿਰਧਾਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਾਠਕ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕੋ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

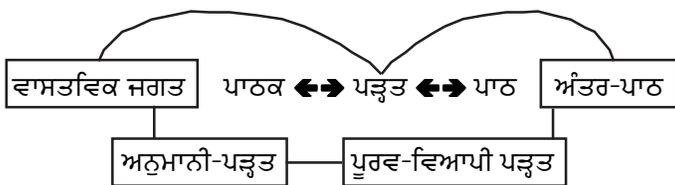
2.3.2. ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ: ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸਾ, ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਮੈਟਾਨਿਮ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚਿੱਟੇ

ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ (ਹੋਮੇ ਤੇ ਗਿਲਬਰਟ)। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸੂਝ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

3. **ਅਨੁਮਾਨੀ ਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਚਿਹਨਾਤਮਕ-ਸੰਚਾਰ:** ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਉਹਨਾਂ ਲੁਪਤ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਪਰੰਤੂ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਰਜਤ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਸਿਰਜਕ ਭਾਵ ਲੇਖਕ ਜਿਸ ਸੰਚਾਰੀ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਜੁੜਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਦਾ ਉਹ ਸਿਰਜਣ ਵੇਲੇ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ, ਸਿਰਜਕ ਜਿਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਚਿਹਨ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਚਿਹਨ ਹਰੇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰੇ। ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਰਜਤ ਪਾਠ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਕ ਚਾਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਰਜਕ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਮਝ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਜਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਮਝ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਪੜਨ ਲਈ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪਾਠ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪੜ੍ਹਤ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਪੜ੍ਹਤ ਦੁਆਰਾ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਹੀ ਪਾਠ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ, ਹਰੇਕ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਚਿਹਨੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਾਤਲ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਚਿਹਨ ਕੇਵਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਹਿਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਢੁੱਕਵੇਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਇਕ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਚਿਹਨੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪਾਠਕ, ਪਾਠ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਲੋਂ ਦਰਸਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਹੁਣ ਇਥੇ ਪਾਠ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਪਾਠ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ। ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਪਾਠ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਹੀ, ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਚਿਹਨ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੋਹਰੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੁਆਰਾ ਮੁਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਵਿਆਕਰਣਕ ਸੰਦਰਭ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿਹਨਕੀ ਪੈਟਰਨ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਅਧੀਨ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਕਿਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਤ ਲਈ ਅਧਾਰ ਬਣੇ ਚਿਹਨਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਰਸਾਏ ਮਾਡਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਪਾਠ, ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ 'ਤੇ ਅਨੁਮਾਨੀ-ਪੜ੍ਹਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਾਡਲ

ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਤ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ 'ਚਿਹਨ', ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਨੂੰ 'ਪਾਠ' ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ 'ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦ, ਸੰਕਲਪ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਦਿਕ ਵੇਰਵੇ ਚਿਹਨ-ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਤ ਵੇਲੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਚਿਹਨ, ਨਿਰਜੀਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵੀ ਪੜ੍ਹਤ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ, ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਦੋਹਰੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗ

ਅਨੁਮਾਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

3.1. ਅਨੁਮਾਨੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਲੋੜ: ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਚਿਹਨੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਗਤ-ਚਿਹਨਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਹ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਇਸ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਇਕ 'ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੜਚਨ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿਹਨ, ਇਸ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਕ. ਪਾਠ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਜੇਕਰ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿਹਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਜੂਦਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਹੋਈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਸਤਾਂ, ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਜੂਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਣਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਚਿਹਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਵਾਲੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਚਿਹਨ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਚਿਹਨਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਚਿਹਨਤ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁਣ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਾਂ-ਵਾਚਕ ਜਾਂ ਨਾਹ-ਵਾਚਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਬੇਸ਼ੱਕ ਰੂੜੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਪਾਠਕ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਪਾਠ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੁੱਚੇ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਪਾਠ ਦੇ ਨਿਹਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਰਤ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਗਲੀ ਪਰਤ ਦੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਸਮਝ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿਹਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ 'ਕੋਇਲ'। ਇਸ ਚਿਹਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਿਰਹਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਇਸ ਪਾਠ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨੀ ਪੜ੍ਹਤ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਇਲ ਅਤੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਤਾਰਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁੱਤ, ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਕੋਇਲ ਵਲੋਂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ, ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਕੋਇਲ ਦੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਆਏਗਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਕੋਇਲ ਦੇ ਚਿਹਨ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਅਧੂਰਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਚਿਹਨ ਦਾ ਅਰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਇਹੀ ਮਾਡਲ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਇਕ ਬਿਰਹਣ ਇਸਤਰੀ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਕੀਤੀ ਬੇਨਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਹੇ ਜਾ ਬਹੇ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ।

ਇਥੇ ਪੜ੍ਹਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚਿਹਨ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਠ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਇਲ ਭਾਵ ਕੋਇਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬੋਧਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਬਿਰਹਣ ਨੂੰ ਕੋਇਲ ਦਾ

ਚਿਹਨਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਪਾਠਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦਾ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਆਕਰਣ ਨਾਲ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਭਰਪੂਰ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪਾਠ-ਪੜ੍ਹਤ ਦੌਰਾਨ ਫਰਕ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੇਜੋੜਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਨੁਮਾਨੀ ਪੜ੍ਹਤ ਪਾਠਕ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਖੰਘਾਲਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਠਕ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਰਜਤ ਪਾਠ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸੰਜੀਵ ਚਿਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਹ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅਵਿਆਕਰਣੀ ਪਾਠ ਵਜੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਵਾਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਚਿਹਨਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਨਤਾ ਨਾਲ ਗੈਰ-ਸੰਦਰਭੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਹੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪਾਠ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਅੜਚਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਸੰਚਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰੇ। ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਪੱਖ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਕੇਵਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸੰਚਾਰ ਗਹਿਨ ਨਹੀਂ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਹ ਅੜਚਨਾਂ ਅਸਲ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3.2. ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਲੋੜ: ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੀ ਪੜ੍ਹਤ, ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠ ਦੇ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜ੍ਹਤ ਵਜੋਂ ਵਰਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠ ਦੇ ਦੁੱਕਵੇਂ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਉਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਇਸ ਪੜ੍ਹਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਪਾਠਕ, ਜਦੋਂ ਪਾਠ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਿਆਕਰਣਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਪੜ੍ਹਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੂਝ ਜਾਂ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂੜੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਆਦਿ ਵਿਚਲੇ ਹੋਰ ਪਾਠਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠੀ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ, ਪੂਰਵ-ਪੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਪਾਠ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਪਾਠ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਠਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਾਠ ਦੇ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ, ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹਨਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਪਾਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਾਠਕ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਨਵਾਂ ਸਿਰਜਤ ਪਾਠ, ਪੂਰਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸੰਰਚਨਾਂ ਵਿਚ

ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਪਾਠ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ, ਇਸ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਧੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਹਿ ਲਈਏ ਕਿ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸੰਭਾਵਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦੇ ਵਿਧੀਵਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ-ਵਿਧੀ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ, ਮੁੜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਜੋੜਦਿਆਂ ਆਂਸ਼ਿਕ ਤੋਂ ਗਠਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਠਕ, ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢੰਗਾਂ ਸੰਚਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਚਿਹਨ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਜਾਂ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਉਹ ਹਾਇਪੋਗਰਾਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਣਦਿਸਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਪਾਠ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੰਸਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠਾਂ ਲਈ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਧਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਜਦੋਂ ਇਸ ਪੜ੍ਹਤ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਐਨ-ਅਧੀਨ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਕੀ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਠ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਇਕ ਨਵੀਨ ਪਾਠ ਸਿਰਜ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਮਾਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੜ੍ਹਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਚਿਹਨਾਤਮਕ-ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪਾਠਕ, ਪਾਠ ਨੂੰ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਦੋਵਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਦਿਆਂ ਪਾਠ ਦਾ ਇਕ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਧੀਵਤ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਿਆਂ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. Johanne Prud'homme and Nelson Guilbert (2006), « Poetic Language », in Louis Hébert (dir.), **Signo ?online?, Rimouski** (Quebec), <http://www.signosemio.com/riffaterre/poetic-language.asp>.
2. Kuhn, Reinhard. *Reviewed Work: **Semiotics of Poetry by Michael Riffaterre.*** **MLN Comparative Literature** (December 1979): 1199-1202.
3. Kuleli, Mesut. *Intertextuality in Translation: Analysis of Intertextual Signs and Evaluation of Translation of a short story. '**International Journal of Languages' Education and Teaching** (September 2018): 317-330.
4. Nofal, Khalil Hassan. 'Syntactic Aspects of Poetry : A Pragmatic Perspective.' **International Journal of Business and Social Science** (September 2011): 47-63.
5. Raheleh Bahador, Anita Laskkarian. 'Riffaterre's Semiotics of Poetry in Re-reading John Keats' 'Bright Star' and Sepehri's "To the Garden of Co-Travellers". **Asian Journal of Multidisciplinary Studies** (September 2014) : 116-122. online.
6. Riffaterre, Michael. **Semiotics of Poetry**, Bloomington London: Indiana University Press, 1978.

ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰੰਪਰਾ

ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ

1. ਮੁੱਢਲੇ ਸ਼ਬਦ

‘ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ’ ਮਦ ਜਿਸਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ¹ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜੋੜਫਲ ਹੈ। ਗਣਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਅਰਥ+ਵਿਗਿਆਨ=ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ’ ਦੇ ਸੂਤਰ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ‘ਵਿਗਿਆਨ’ ਤੱਥਗਤ ਨਿਯਮਿਤ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਥੇ ‘ਅਰਥ’ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਰਥ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਰਥ ਬਾਰੇ ਸਰਵਾਧਿਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।²

ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਮਾਨਵੀ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੁਨੇਹ।³ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ, ਅਨੁਭਵਾਤਮਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਕਰਨਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਰਥਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ।⁴ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ (Speech Sounds) ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ‘ਪੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ’ (Phonetics), ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ‘ਪੁਨੀ ਵਿਉਂਤ’, (Phonology) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ (Morphology), ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ‘ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ’ (Syntax), ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ੀ ਅਰਥ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ‘ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ’ (Pragmatics) ਉਪ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਡਲ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ’ਤੇ ਪੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ’ਤੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਵਿਆਕਰਨ (ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ) ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ।⁶ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਕਤ ਛੇ ਮਾਈਕਰੋ (micro) ਪੱਧਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੱਧਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਤੀਜਤਨ, ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਤੱਕ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧੀਨ ਭਾਸ਼ਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਅਰਥ-ਸੰਰਚਨਾ (Meaning Structure) ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨ ਸ਼ਰਮਾ
ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ
ਜਲੰਧਰ
lakshay03@
yahoo.comin
7888580671

“ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘਟਕ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ (ਭਾਵਾਂਸ਼, ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕੰਸ਼, ਵਾਕ, ਪਾਠ/ਪ੍ਰਵਚਨ) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਪਤਵ ਹੈ।”

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ‘ਮੈਕਰੋ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ’ (Macro Linguistics)⁸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨ (Semiotics), ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Discourse Analysis), ਕੰਪਿਊਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ (Computational Linguistics) ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ (Machine Translation) ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1.1 ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ: ਵਿਸ਼ਵ ਪਰੰਪਰਾ

ਗਲੋਬਲ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ‘ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਦਰਸ਼ਨ’ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ‘ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ’ ਅਰਥ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰੀ ਚੌਖਟੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕਲਾਸਕੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ:

1. ਪਰਿਕਲਪਨਾਤਮਕ ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ (Tradition of Speculative Etymology)
2. ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਪਰੰਪਰਾ (Rhetorical Tradition)
3. ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ (Lexicographical Tradition)

‘ਪਰਿਕਲਪਨਾਤਮਕ ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ’ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਹਵਾਲਾ ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਫਲਾਤੂਨ ਜਾਂ ਪਲੈਟੋ (Plato, 428/427 BCE, Athens - 348/347, Athens) ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਕਰੈਟਲਸ *Cratylus* (/kra'tailas/; Ancient Greek: Krtulos) ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰੈਟਲਸ ਨਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕੁਦਰਤੀ (by nature) ਹੁੰਦਾ ਹੈ... ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਗੈਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।’⁹ ਹਰਮੋਜੀਨਜ਼ :... ਸੁਕਰਾਤ, ਸਾਡਾ ਦੋਸਤ ਕਰੈਟਲਸ ਨਾਮਾ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਨਹੀਂ; ਮਾਨਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਉਹ ਇਕ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸੱਚਾਈ ਜਾਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ...।¹⁰

ਪਰ ਅਰਸਤੂ (Aristotle, (Greek Aristoteles), 384 BCE, Stagira - 322, Chalcis, Euboea) ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਆਨ ਇੰਟਰਪ੍ਰੇਟੇਸ਼ਨ’ (On Interpretation), (Greek, Peri Hermeneias) ਵਿਚ ‘ਕੁਦਰਤ’ (by nature) ਦੀ ਥਾਂ ‘ਸਮਝੋਤੇ ਦੁਆਰਾ’ (by convention) ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝੋਤੇ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝੋਤੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’¹¹

ਨਾਂਵ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸਮਝੋਤੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਥਿਕ ਧੁਨੀ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਭਾਗ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰਥਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ... ‘ਸਮਝੋਤੇ ਦੁਆਰਾ’ ਦੀ ਸੀਮਾ ਇਸ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ...।’¹²

‘ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਪਰੰਪਰਾ’ ਦਾ ਪਰਮ ਮਨੋਰਥ ਅਲੰਕਾਰ-ਅਧਿਐਨ (study of figure of speech) ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਵਾਕ-ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲਕੀਰੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਂ ਅੱਖਰੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰੂਪਕੀ (Metaphorical), ਅਰਥ-ਆਦੇਸ਼ੀ (Metonymical) ਅਤੇ ਅੰਗਾਂਗੀਭਾਵੀ (Synecdochic) ਵਰਤੋਂ ਸੀ। ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਿਤ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰਕ ਵਰਤੋਂ ਚਾਹੇ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਰਥਿਕ ਲਚਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਪਲੇਠਾ ਸੰਗਠਿਤ ਚੌਖਟਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ‘ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ।’¹³ ਆਖਿਰਕਾਰ ਕਲਾਸੀਕਲ ‘ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ’ ਨੇ ਵਰਣਾਤਮਕ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਰਣਾਤਮਕ ਸਮੱਗਰੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ‘ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਖੋਜ ਨਿਰਭਰ ਸੀ।’¹⁴

ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਅਰਥ ਬਾਬਤ ਉਕਤ ਪੱਛਮੀ ਹਵਾਲੇ ਅਰਥ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਟੋਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਰਥ ਦਾ ਅਧਿਐਨ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ ’ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਅਰਥ ਤੋਂ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

‘ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ’ ਦੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮ (Chronology) ਨੂੰ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਮਨੋਕਤ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਪੂਰਵ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (Prestructuralist Semantics)
2. ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (Structuralist Semantics)
3. ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (Generative Semantics)
4. ਨਵ-ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (Neostructuralist Semantics)
5. ਬੌਧਿਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (Cognitive Semantics)¹⁵

ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੂਰਵ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਯੂਰਪੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ (European traditions) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :

ੳ. ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ (French) ਅ. ਜਰਮਨ (German) ਏ. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (English)¹⁶

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੀ ਅਵਧੀ ਤਕਰੀਬਨ 1830-1930 ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ (Comparative & Historical) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਦੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ (discovery of sound laws) ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਵਾਧਿਕ ਯੋਗ ਨਾਂ ‘ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ’ ਬਾਰੇ ਬਣਦੀ ਚਰਚਾ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪੂਰਵ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੂਰਪੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਪਰੰਪਰਾ’ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਲੀਕਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਸਤਾਖਰ ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ (Michel Breal) ਦੁਆਰਾ ਘੜੀ ‘ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ’ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ Semantics, ਫ਼੍ਰੈਂਚ Semantique) ਮਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚਰਚਾ-ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1.2 ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰੰਪਰਾ: ਪੂਰਵ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਪੜਾਅ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ

(French Semantic Tradition : Overview of Prestructuralist Period)

1.2.1 ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਲ-ਖੰਡ (Main time periods)

ੳ. 1800-1850

ਅ. 1850-1900

ਏ. 1900-1920

1.2.2 1800-1920 ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਵਿਦਵਾਨ (Leading figures of 1800-1920)

ੳ. Condillac ਅ. Paris ਏ. Henry J. Breal ਹ. Meillet

ਕ. Bally ਖ. Chavee ਗ. Havelacque ਘ. Littre ਙ. Darmesteter

ਚ. De la Grasserie

1.2.3 ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾ (Main approaches & their users)

ੳ. ਭਾਵ ਵਿਗਿਆਨਕ (Ideological) - Condillac

ਅ. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ (Psychological) - Paris, Henr & Breal

ਏ. ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ (Sociological) - Meillet

ਸ. ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨਕ (Stylistic) - Bally

ਹ. ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ (Biological) - Littre & Darmesteter

ਕ. ਭਾਵ ਵਿਗਿਆਨਕ (Ideological) ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ (Psychological) - Chavee & Havelacque.

ਖ. ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ (Sociological) ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨਕ (Stylistics) - De la Grasserie

1.2.4. ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ੇ (Main themes)

- ੳ. ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਾਵ ਵਿਗਿਆਨ (French Rationalistic philosophical Ideology)
- ਅ. ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ (How language users change words)
- ੲ. ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਨੇਮ (Intellectual laws of Semantic Change)
- ਸ. ਵਿਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਸ਼ਬਦ ਕਿਵੇਂ ਜੀਉਂਦੇ ਅਤੇ ਮਰਦੇ ਹਨ (Etymology & Lexicography, How words live & die)

1.2.5 ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿਸਮਾਂ (Main kinds of Meaning)

- ੳ. ਭਾਵ ਵਿਗਿਆਨ (Ideology)
- ਅ. ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (Semantics)

1.2.6 ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨੀ (Prominent Semanticists)

- ੳ. ਅਰਸਨ ਡਰਮਸਟੇਟਰ (Arsene Darmesteter, 1846-88)
- ਅ. ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ (Michel Breal, 1832-1915)¹⁷

ਉਕਤ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ (1850-1900) ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੂਪਕ, ਅਰਥ-ਆਦੇਸ਼, ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹⁸ ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ 'ਭਾਵ ਵਿਗਿਆਨ' (ideologie) ਜਾਂ 'ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ' ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ 'ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ' (semantique) ਮਦ ਅਧੀਨ ਸਿਰਲੇਖਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਮਨਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਮਾਂਤਰ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ ਹਨ।

'ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਵ ਵਿਗਿਆਨ' ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Signs) ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (Signs of Ideals) ਮੰਨ ਕੇ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚਾਲ (Movements of Ideas) ਨੂੰ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਰੂਪਕਾਂ (Biological & Organismic Metaphors) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਭਾਵ ਵਿਗਿਆਨ' ਮਦ Honore Chavee (1815-1877) ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ De La Grasserie ਨੇ 1908 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ Essai d'une Semantique Integrale (Test of an Integral Semantics) ਵਿਚ ਵਰਤੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਮਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ Emile Maximillien Paul Litte ਅਤੇ Arsene Darmesteter ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1850 ਅਤੇ 1887 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ।¹⁹

ਫ਼ਰਾਂਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ ਸੀ। ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਭਾਵ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਸਨ ਡਰਮਸਟੇਟਰ (Arsene Darmesteter) ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਖ਼ੁਤਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜੇ ਅਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 1863 ਤੋਂ ਮਿਥਿਹਾਸ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਲੇਠੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਕਰਨ

‘ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਬਰੇਲ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਸੰਕਲਪਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ। ਸੋ ਬਰੇਲ ਨਾਲ ਨਵ-ਵਿਆਕਰਨਕਾਰਾਂ (Neo-Grammarians) ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਰੇਲ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰਾਂ: ਭਾਵਾਂਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ, ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਕਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ, ਅਜਿਹੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ‘ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ’ (la semantique) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।²⁰

ਭਾਵੇਂ ‘ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਤਾ’ (Father of French Semantics) ਅਰਸਨ ਡਰਮਸਟੇਟਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਆਲੰਬਰਦਾਰ ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ‘ਲਾ ਸੀਮਾਂਟਿਕ’ ਮਦ (Father of the Term ‘la semantique’) ਦਾ ਜਨਕ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ਾਸਤਰੀ (Ideological) ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਹਿੱਤ ਵਰਤਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਰੇਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾ ਤਾਂ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਮਾਡਲ ‘ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਮਾਡਲ ‘ਤੇ, ਸਗੋਂ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਫ਼ਰਾਂਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਹਿੱਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਨਾਮਾਤਰ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਇਥੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧਾ ਜਨਮਿਆ।²¹

ਬਰੇਲ ਦਾ ਕਾਰਜ ‘ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ’ ਅਤੇ ‘ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ’ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ‘ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ’ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਾਦ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਰਸਨ ਡਰਮਸਟੇਟਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਡਰਮਸਟੇਟਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਆਧਾਰਿਤ ਮੰਨਦਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਿਉਂਦੇ ਅਤੇ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਫੈਲਾਅ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਰੇਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ‘ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੂਪਾਂ’ ਵਜੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਰੇਲ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਵੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਪਰੀਖਣ ਅਤੇ ਤਰੱਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਮਾਨਵੀ ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤੀ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਮਹਿਕਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਮਹਿਕਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਿਜ਼ ਆਮ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮਾਨਵੀ ਬੁੱਧੀ ਆਖ਼ਿਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਵਾਲੀ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਵੋਤਮ ਖੁਸ਼ਬੋਈਆਂ ਵਾਲਾ ਬਰਤਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਰੇਲ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਤੱਕ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਗਭਗ ਅਗੋਚਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਏ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਗਵਾਹ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ ਕਿ ਉਦੋਂ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਉਹੀ ਨੇਮ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਅੱਜ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। 1887 ਵਿਚ ਬਰੇਲ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਬਹੁਅਰਥਿਕਤਾ (Polysemie or Polysemy) ਮਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ Essai de Semantique (Science des Significations) ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਗੁਣਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਅਨੇਕਤਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ

ਵਿਚ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਬਰੇਲ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਿੱਛੇ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਨਕਾਰਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦਰਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਉਤਪਤ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਸੰਕੁਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੱਕ ਅਪੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ, ਸੁਭਾਅਮੂਲਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।²²

1.3 ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ : ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ

ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਛਾਣ ਬਤੌਰ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ‘ਸੀਮਾਂਟਿਕ (Semantique) ਮਦ ਘੜਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ Semantics ਮਦ ਨਾਲ ਰਲਦੀ-ਮਿਲਦੀ ਮਦ ‘Semanticks’ ਜੋ ਕਿ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ (Divination) ਅਰਥ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ Semanticks Philosophy ਵਾਕੰਸ਼ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²³ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜੋਨ ਲਾਇਨਜ਼ (John Lyons) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਸੇਮਾਂਟਿਕਸ’ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਘੜਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ‘ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨਾ।’²⁴

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ (Semantics) ਲਈ ‘ਸੇਮੀਓਟੀਕਸ’ (Semiotics), ‘ਸੇਮੀਓਲੋਜੀ’ (Semology) ਅਤੇ ‘ਸੇਮਾਸੀਓਲੋਜੀ’ (Semasiology) ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ Semasiology ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਜਰਮਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਜ ਹੈ:

1. ਨਾਂਵ ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ (Semantics) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸੀਮਾਂਟਿਕ (Semantic) ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਸੀਮੈਨਟੀਕੋਸ Semantikos (ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।
2. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਨਾਂਵ ਸੇਮੀਓਟੀਕਸ (Semiotics) ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਸੇਮੀਓਟੀਕੋਜ਼ (Semeiotikos) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।
3. ਸੇਮੀਓਲੋਜੀ (Semology) ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਸੇਮਾ (Sema) + ਲੋਗੋਸ (ਲੇਖਾ) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।
4. ਸੇਮਾਸੀਓਲੋਜੀ (Semasiology) ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਸੀਮੇਸੀਆ Semasia (ਸਾਰਥਿਕਤਾ)+ਲੋਗੋਸ (logos) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।²⁵

1.3.1 ਜੀਵਨ

ਬਰੇਲ ਦਾ ਜਨਮ 26 ਮਾਰਚ 1832 ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਦੇ Rhenish Bavaria, Landau ਵਿਖੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ-ਯਹੂਦੀ (French-Jewish) ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਜਿਥੇ 25 ਨਵੰਬਰ 1915 ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। 1839 ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ August Breal ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਬਰੇਲ ਦੀ ਮਾਂ Caroline Breal ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ Weibenburg ਆ ਗਈ। ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ Lucee Saint-Louis ਅਤੇ the College Sainte-Barbe ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰੇਲ Metz ਵਿਖੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਦੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। Weissenburg, Metz ਅਤੇ Paris ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ 1852 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਸਰਵਾਧਿਕ ਚੋਣਵੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਸਕੂਲ Ecole normale superieure (ENS) ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਯਹੂਦੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਵਿਰਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। 1857 ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਫਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਰਲਿਨ ਵਿਖੇ ਬੋਪ (Franz Bopp) ਅਤੇ ਵੈਬਰ (Albrecht Weber) ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੜਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। 1589 ਵਿਚ ਉਸਨੇ Bibliotheque Imperiale ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ‘ਪੂਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ’ (Oriental Manuscripts) ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ‘The names of the Persian’ (Latin, De Persicis nominibus apud scriptores graecos) ਅਤੇ ‘Greek writer Hercules Cams (Latin, Bercule et Caus) ਲਿਖੇ ਅਤੇ 1863 ਵਿਚ ‘ਤੁਲਨਾਤਮਕ

ਮਿਥਿਹਾਸ' (Comparative Mythology) 'ਤੇ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।²⁶ 1867 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ Henriette Bamberger ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਹੋਏ। 1879-1888 ਤੱਕ ਬਰੇਲ ਉਚੇਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਜਨਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਰਨਲ ਰਿਹਾ। 1890 ਵਿਚ ਉਹ The Legion of Honour ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਬਣਿਆ। 1896 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ Pierre de Coubertin ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਆਧੁਨਿਕ ਓਲੰਪਿਕ ਵਿਚ 'ਮੈਰਾਥਨ ਦੌੜ' ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਿੱਤੀ।

1.3.2 ਰਚਨਾਵਾਂ

ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ (Encyclopedia Britannica) ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, L'Etude des origines de la religion Zoroastrienne (1862) ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 'The Myth of Oedipus', (**Le Mythe D'Oedipe**) ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਅਤੇ Collège de France ਵਿਚ **ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਕਰਨ** ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਈ। 1866 ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬੋਪ ਦੀ 'ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਕਰਨ' (1866-1874) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖਣੀ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਅਹਿਮ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ 1868 ਵਿਚ Société de linguistique de Paris ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤੀ ਤੱਕ (1905) ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। 1875 ਵਿਚ ਉਸਨੇ **The Eugubine Tables**, (Les Tables Eugubines) ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਅਤੇ The Académie des Inscriptions et Belles-Lettres ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ। 1879 ਵਿਚ ਬਰੇਲ ਨੇ 'ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ' (the science of language) ਸਿਰਲੇਖਿਤ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਰਟੀਕਲ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ 'ਸੀਮਾਂਟਿਕ' ਮਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਬਗੈਰ ਅਰਥ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। 1879 ਤੱਕ ਬਰੇਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਨੇਮਾਂ ਜਿਸਨੂੰ 'ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਉਸਦੀ Angelo de Gubernatis ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਇਕ ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ 'ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਉਸਨੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ 1883 ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਣੀ ਸਭਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ 1883 ਵਿਚ ਲੇਖ 'The intellectual laws of language : fragment of semantics', French: (Les lois intellectuelles du langage : Fragment de sémantique) ਵਿਚ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ 'ਸੇਮਾਂਟਿਕਸ' (Semantics) ਮਦ ਵਰਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ 'ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ' ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਸਨੇ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ:

‘ਦਰਅਸਲ, ਬਹੁਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਮ, ਨਵੀਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ, ਕੇਵਲ ਸਰਸਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਐਨ ਆਪਦੇ ਖੁਦ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ “ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ” ਕਹਾਂਗੇ ਅਰਥਾਤ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ।’

ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 1884 ਤੱਕ ਬਰੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਅਮਰੀਕੀ ਪੈਂਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 'ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ' (semantics) ਮਦਾਂ ਬਰੇਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਸਕਾਰਲਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸਨ।²⁷ ਉਸਨੇ 1885 ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਤੀਨੀ ਨਿਰੁਕਤ (Latin etymology, Dictionnaire etymologique Latin) ਲਿਖਿਆ। 1887 ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਫ੍ਰੈਂਚ ਰਸਾਲੇ **Revue des Deux Mondes**, (Review of Two worlds) ਵਿਚ ਬਰੇਲ ਦੀ 'ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (The History of Words) ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। 1890 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਇਕ ਲਾਤੀਨੀ ਵਿਆਕਰਨ (Latin grammar, Grammaire latine) ਲਿਖੀ। 1893-1913 ਤੱਕ ਉਹਨੇ E' cole Pratique des Hautes Etudes (EPHE) ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ,

ਜਿਥੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫ਼ਰਦੀਨਾਂ-ਦ-ਸਾਸਿਊਰ (Ferdinand de Saussure) ਉਸਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਸਨੇ 1897 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ **Essai de Semantique** (Science des significations) ਲਿਖੀ ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੀ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ (1866-1897) ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਬਰੇਲ ਦੁਆਰਾ 1887 ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਸਮੀਖਿਆ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 305-339 ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਡੀ ਵੈਲਬੇ (Lady Welby) ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਨਾਲ 1900 ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ '**Semantics: Studeis in the Science of meaning**' (ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ: ਅਰਥ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ) ਮੀਸਿਜ਼ ਹੈਨਰੀ (Mrs. Henary Cust) ਕਸਟ ਦੁਆਰਾ Postgate ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1964 ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ J. Whatmough ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। 1906 ਵਿਚ ਬਰੇਲ ਦੀ ਆਖਰੀ ਪੁਸਤਕ **Pour mieux connaitre Homere** (To get to know Homer better) ਆਈ।

ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਤਾ (Father of French Semantics) ਅਰਸਨ ਡਰਮਸਟੇਟਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ (Michel Breal) ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ। ਮੀਸ਼ੈਲ ਬਰੇਲ ਦੁਆਰਾ ਘੜੀ ਗਈ 'ਸੀਮਾਟਿਕਸ ਫ੍ਰੈਂਚ' ਮਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਯੋਗਦਾਨ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. Lyons, John, 1996. **Semantics Volume I**, Cambridge University Press, New York : USA, p.01 Semantics is generally defined as the study of meaning.
2. Lyons, John, **Linguistic Semantics An introduction**, Cambridge University Press, 1995, p. 12. Of all the disciplines with an interest in meaning. Linguistics is perhaps the one which it is of greatest concern.
3. **ਬਾਲ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 63
4. ਸਿੱਧੂ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, 2012, **ਸ਼ਬਦ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰੂਪ**, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 33
5. ਸੰਘਾ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 2014, **ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ**, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਕਾਦਮੀ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨਾ 28-29
6. Palmer, F.R., **Semantics A new outline**, Cambridge University Press, 1995, London, P.0. "...Semanent or level of linguistics of the same kind as phonetics or grammar. Moreover nealy all linguists have, explicitly or implicitly, accepted a linguistic model in which semantics is at one 'end' and phonetics at the other, with grammar somewhere in the middle.."
7. Brown Keith & Allan Keith (Editors), 2009, **Concise Encyclopedia of Semantics**, UK, Elsevier Ltd., p. xi. "Semantics is the study of meaning in human languages; more precisely, it is the study and representation of the meaning of every kind of constituent and expression in language (morph, word, phrase, sentence, text/ discourse), and also of the meaning relationships among them."
8. ਬਰਾੜ, ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ, **ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕਸ, 2014, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 40
9. ਸਿੱਧੂ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, **ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011, ਪੰਨਾ 24-25
10. Plato, Cratylus, translated by Benjamin Jowett, **The Project Gutenberg EBook of Cratylus**, U.S., dateless, p. 55. "HERMOGENES: I should explain to you, Socrates, that our friend Cratylus has been arguing about names; that they are natural and not conventional; not a portion of the human voice which men agree

to use; but that there is a truth or correctness in them, which is the same for Hellenes as for barbarians....”

11. ਸਿੱਧੂ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, **ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011, ਪੰਨਾ 24-25.
12. Aristotle, **On Interpretation**, translated by E.M. Edghill, Oxford: Clarendon Press, 1926, p.02. “By a noun we mean a sound significant by convention, which has no reference to time, and of which no part is significant apart from the rest...The limitation ‘by convention’ was introduced because nothing is by nature or name...”
13. <https://plato.stanford.edu/entries/word-meaning> retrieved on 01/08/2020 at 2:31pm. The primary aim of the rhetorical tradition was the study of figures of speech. Some of these concern sentence level variables such as the linear order of the words occurring in a sentence (e.g., parallelism, climax, anastrophe); others are lexical in nature and depend on using words in a way not intended by their normal or literal meaning (e.g., metaphor, metonymy, synecdoche). Although originated for stylistic and literary purposes, the identification of regular patterns in the figurative use of words initiated by the rhetorical tradition provided a first organized framework to investigate the semantic flexibility of words, and laid the groundwork for further inquiry into our ability to use lexical expressions beyond the boundaries of their literal meaning.
14. **Ibid.**
15. Finally, classical lexicography... played an important role in systematizing the descriptive data on which later inquiry would rely to illuminate the relationship between words and their meaning.
16. Greerates, Dirk, 2010, **Theories of Lexical Semantics**, Oxford University Press, New York, p. xii.
17. Nerlich, Brigitte, 1992, **Semantic Theories in Europe, 1830-1930** From etymology to contextuality, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, USA, p.10.
18. *Ibid* p. 13 14.
19. Greerates, Dirk, 2010, **Theories of Lexical Semantics**, Oxford University Press, New York, p. xiii-xiv.
...the practical results of this type of research chiefly take the form of classifications of mechanism of semantic change, like metaphor, metonymy, generalization, specialization.
20. **Ibid**, p.17.
...the first type of French semantics to appear on the scene was called ‘idéologie’ which studied the movements of ideas, using biological and organismic metaphors. ... French ‘ideology’ studied words as signs of ideas, ... The term ideology continued to be used by Chavée and, followed him, even after 1900 by La Grasserie (1908). The title of La Grasserie’s book was however *Essai d'une Sémantique Intégrale*...Some similar biological metaphors were also used by Littré (already in 1850) and by Dramesteter (1887).
21. **Ibid**, p.18.
...What Bréal wanted to find were therefore the intellectual laws of semantic

change (1883). These laws would explain the evolution of morphology, syntax and word meaning alike, all three domains being part of what he calls 'la sémantique'. Semantics thus becomes more a kind of general linguistics.

22. **Ibid**, p.19.

Although Dramesteter deserves the title 'father of French semantics', Bréal was its real herald and he was the father of the term sémantique', which he opposed, like his 'ideological' rivals, to la phonétique/phonetics. The relationship between semantics and phonetics is indeed one of love hate... In case of Bréal the laws of meaning are neither elaborated on the model of phonetic laws, nor on the model of the laws of logic, another source of inspiration for semantics. ... In France the historicistic approach was barely noticeable given that 'la sémantique' sprang directly from psychological insights into language evolution.

23. Nerlich B. (2012) Bréal, Michael. In: Rieber R.W. (eds) **Encyclopedia of the History of Psychological Theories**. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0463-8_298

24. Palmer, F. R., **Semantics A new outline** Cambridge University Press, 1995, London, p.01. "...there is one occurrence of semantick in the phrase semantick philosophy to mean 'divination' in the seventeenth century,..."

25. Lyons, John, **Introduction to Theoretical Linguistics**, Cambridge University Press, 1995, p. 400

The term 'semantics' is of relatively recent origin, being coined in the late nineteenth century from a Greek verb meaning to 'signify'.

26. <https://www.britannica.com/science/semantics>, retrieved on 29 January 2020 at 10:39am.

"Semantics, also called semiotics, semology, or semasiology, the philosophical and scientific study of meaning in natural and artificial languages . The term is one of a group of English words formed from the various derivatives of the Greek verb semaino ("to mean" or "to signify"). The noun semantics and the adjective semantic are derived from semantikos ("significant"); semiotics (adjective and noun) comes from semeiotikos ("pertaining to signs"); semiology from sema ("sign") + logos ("account"); and semasiology from semasia ("signification") + logos.

It is difficult to formulate a distinct definition for each of these terms, because their use largely overlaps in the literature despite individual preferences. The word semantics has ultimately prevailed as a name for the doctrine of meaning, of linguistic meaning in particular. Semiotics is still used, however, to denote a broader field: the study of signusing behaviour in general."

27. https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007%2F978-1-4419-04638_298 retrieved on 23 Aug. 20 20 at 11:32pm.

28. Gordon W. Terrance, **A History of Lexical Semantics**, Scholar's Press, 2016.

It is remarkable that by 1884 Bréal's work had even been reported in the American press and that the terms semantics and semantically are attested in the works of American scholars before the appearance of the English translation (1900) of Bréal's work.

ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾਗਤ ਸਰੂਪ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਾਪਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ, ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖਾਂ, ਧੁਨੀਆਤਮਕ, ਰੂਪਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਾਕਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਕੇ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”¹ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਗੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਤਾਂ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵੰਗੀ ਨੂੰ ਗੌਰਵਮਈ ਤੇ ਉੱਚ ਮਿਆਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਕਲ ਬੁਲਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨੋਟਿਵ ਬੋਲੀ ਦੇ ਉਚਾਰਣ, ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।”² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ
ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਐਲ.ਆਰ. ਡੀ.ਏ.ਵੀ.
ਕਾਲਜ, ਜਗਰਾਉਂ
9814323013

ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਧੁਨੀਆਤਮਕ, ਰੂਪਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਾਕਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਆਏ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ (External Exchange) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਾਂਗਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਕਾਰਨ (Borrowing) ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਕਤਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ) ਮਾਂਗਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”³ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਬਾਹਰੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

2. ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

1. **ਬਾਹਰੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ** : ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਸੀ ਸੰਪਰਕ/ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮੇਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਬੁਲਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵੱਧ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਨਵੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਾਮ ਵੀ ਮੰਗਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ‘ਚੈਟ’, ‘ਸਟੇਟਸ’, ‘ਸਟੋਰੀ ਪਾਉਣਾ’, ‘ਡਾਊਨ ਲੋਡ’, ‘ਅੱਪਲੋਡ’, ‘ਐਪ’, ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮੰਗਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਥਾਈ ਟਿਕਾਣਾ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2. **ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ** : ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਧੁਨੀਆਤਮਕ, ਰੂਪਾਤਮਕ, ਵਾਕਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਰਥਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। “ਵੇਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਅਨੁਸਾਰ” ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ-ਧੁਨੀ, ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗਤੀ ਬਾਕੀ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁴ ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਕਾਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੌਰਾਨ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧੁਨੀ, ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਾਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਲ ਹੈ।”⁵ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

1. ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

2. ਰੂਪਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

3. ਵਾਕਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

4. ਅਰਥਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

1. **ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ** : ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਿਚੋਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ “ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।”⁶ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ।

1.1. ਸਮੀਕਰਨ : ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਅਧੀਨ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧੁਨੀਆਂ ਸਮਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸੌਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਗਧ, ਰਕਤ, ਹਸਤ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ-ਦੁੱਧ, ਰੱਤ ਅਤੇ ਹੱਥ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗ-ਧ, ਕ-ਤ, ਸ-ਤ ਧੁਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲ ਲੋਕਦੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

1.2. ਵਿਸਮੀਕਰਨ : ਵਿਸਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਸਮਰੂਪ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਮੀਕਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਔਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ‘ਪਿਪਾਸਾ’ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਿਆਸਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

1.3. ਆਗਮ: ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਾਧੂ ਧੁਨੀ (ਸਵਰ ਜਾਂ ਵਿਅੰਜਨ) ਆ ਕੇ ਧੁਨੀ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਗਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਆਦਿ ਆਗਮ, ਮੱਧ ਆਗਮ ਅਤੇ ਅੰਤ ਆਗਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4. ਲੋਪ : ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕੋਈ ਧੁਨੀ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਲੋਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਲੋਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਪ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿ ਲੋਪ, ਮੱਧ ਲੋਪ ਅਤੇ ਅੰਤ ਲੋਪ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਧੁਨੀ ਲੋਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-ਅਕਾਲ-ਕਾਲ, ਸੂਤਰ-ਸੂਤ, ਅਹੰਕਾਰ-ਹੰਕਾਰ।

1.5. ਵਿਪਰਜ: ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਨ ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਵਿਪਰਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧੁਨੀਆਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਪਰਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਪਰਜ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਤਮਗਾ-ਤਗਮਾ

ਮਤਲਬ-ਮਤਬਲ

ਸਿਗਰਟ-ਸਿਰਗਟ

2. ਰੂਪਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ - ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਗੇਤਰਾਂ, ਮਧੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਆਪਕ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਧੇਤਰਾਂ (ਅਗੇਤਰ, ਮਧੇਤਰ, ਪਿਛੇਤਰ) ਦੇ ਲੋਪ ਤੇ ਵਿਰਧੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਪੰਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।”⁷ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੱਧ-ਯੁੱਗ ਵਿਚੋਂ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਗੇਤਰਾਂ-ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਬੇਢੰਗਾ, ਬੇਤਰਸ, ਵਿਚੋਲਗੀ।

3. ਵਾਕਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ-ਵਾਕਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਾਕ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬਦਲਣ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਨਿਕਟ ਅੰਗ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਕ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਕਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਸੰਬੰਧ-ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਸਥਾਨ-ਮੁੱਖ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ “ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ : (1) ਸੰਬੰਧ ਮੁੱਖ ਬਣਤਰ ਅਤੇ (2) ਸਥਾਨ-ਮੁੱਖ ਬਣਤਰ। ਵਿਯੋਗਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਕ ਸੰਗਠਨ ਸੰਬੰਧ-ਮੁੱਖ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁸ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਰਤਾ+ਕਰਮ+ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਯੋਗਾਤਮਕ ਹੈ ਪਰ ਵਿਕਾਸ ਵਿਯੋਗਾਤਮਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਘੂਰਿਆ’ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ‘ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਘੂਰਿਆ’ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਕ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵੀ ਦਬਾਅ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਵੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ- ‘ਮੈਂ ਅੱਜ ਜਾਵਾਂਗਾ’ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ‘ਜਾਵਾਂਗਾ ਮੈਂ ਅੱਜ’। ਵਾਕ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਦਬਾਅ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-

ਉਹ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਉਹ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ?

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਬਾਅ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਅਣਹੋਂਦ ਦੀ ਵਾਕਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

4. ਅਰਥਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ : ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ

ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ, ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ, ਅਰਥ ਆਦੇਸ਼, ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਫੈਲਾਓ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਅਰਥ ਸੰਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਰਥ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਨੀਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਅਰਥ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ: 1. ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ, 2. ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ, 3. ਅਰਥ ਆਦੇਸ਼, 4. ਅਰਥ ਉੱਚਤਾ, 5. ਅਰਥ ਹੀਣਤਾ।”⁹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਰਥ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

4.1. ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ : ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਰਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ‘ਕੱਲ੍ਹ’ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4.2. ਅਰਥ-ਸੰਕੋਚ : ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ‘ਮ੍ਰਿਗ’ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਨਵਰ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਨਵਰ ਤੋਂ ਹਨ। ਡਾ. ਵੇਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “‘ਮ੍ਰਿਗ’ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਅਰਥ ਦੋਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦੇ (ਹਿਰਨ) ਦੇ ਹੀ।”¹⁰

4.3. ਅਰਥ-ਆਦੇਸ਼ : ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਥ ਆਦੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-‘ਖੀਰ’ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਰਥ ‘ਦੁੱਧ’ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਦੁੱਧ+ਚੌਲ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “‘ਖੀਰ’ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਦੁੱਧ+ਚੌਲ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀ ਤਸਮਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ਼ ‘ਦੁੱਧ’ ਸੀ।”¹¹

4.4. ਅਰਥ-ਉੱਚਤਾ - ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨੀਚਤਾ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਰਥ-ਉੱਚਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:- ‘ਬਾਬੂ’ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ‘ਬਾਂਦਰ’ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਲਰਕ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਬਾਬੂ (ਕਲਰਕ) ਗ੍ਰੀਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਮੂਲ ‘ਬਾਬੂ’ ਬਾਂਦਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ‘ਬਾਬੂ’ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।”¹²

4.5. ਅਰਥ-ਹੀਣਤਾ: ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਉੱਚਤਾ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋ ਕੇ ਨੀਵਾਂਪਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਰਥ-ਹੀਣਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ-ਉੱਚਤਾ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:- ‘ਭੂਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸਧਾਰਨ ਜੀਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਕੇ ‘ਰਾਖਸ਼ਸ਼’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਭੂਤ ਦੇ ਆਮ ਅਰਥ ਸਧਾਰਨ ਜੀਵ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਰਾਖਸ਼ੀ’ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”¹³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਬਹੁਪਰਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਧੁਨੀਆਤਮਕ, ਰੂਪਾਤਮਕ, ਵਾਕਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਰਥਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਹੌਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ (1996) **ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 120
2. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ (2013) **ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਤੇ ਬਣਤਰ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 35
3. ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ (1966) **ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 120
4. ਵੇਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ (1998) **ਪਰਿਚਾਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ**, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨਾ 17
5. ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ (2004) **ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ**, ਵਾਰਿਸ਼ ਸਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 52
6. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (1955) **ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ** (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਲਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 149
7. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ (2013) **ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਤੇ ਬਣਤਰ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 30
8. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ (2013) **ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਤੇ ਬਣਤਰ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 31
9. ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ (2004) **ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ**, ਵਾਰਿਸ਼ ਸਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 235
10. ਵੇਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ (1998) **ਪਰਿਚਾਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ**, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨਾ 115
11. ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ (2004) **ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ**, ਵਾਰਿਸ਼ ਸਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 236
12. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 236
13. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 236

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ : ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚਰਚਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ **ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ** ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਿੰਦੂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਔਲਖ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਉਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਦਲਿਤ ਸੰਕਟ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਬਾਰੇ ਖਾਸ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਮੱਤ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਮੱਤ ਹੈ ਜੋ ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਤੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਾਬਲ-ਏ-ਗੌਰ ਹਨ :

ਰਾਜਿੰਦਰ ਲਹਿਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ:

ਦਲਿਤ ਉਸਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਦਲਨ ਜਾਂ ਉਤਪੀੜਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਵੇ।¹

ਡਾ. ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ:

ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਮਸਲਿਆ ਹੋਇਆ, ਕੁਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦਬਾਇਆ ਹੋਇਆ ਆਦਿ ਹੈ।²

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਅਧੀਨ ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਆਤੂ ਖੋਜੀ' ਅਤੇ ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਾਂਸ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਜਿਉਣਾ ਸੱਚ ਬਾਕੀ ਝੂਠ' ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। 'ਆਤੂ ਖੋਜੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤੂ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਲਿਤ

ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਕਾਲਜ,
ਦਿਉਣ (ਬਠਿੰਡਾ)
pargat2691@gmail.com
9803704201

ਸ਼੍ਰੇਣੀ (ਬੋਰੀਆ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਪਰੀਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਤਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਿੱਜ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਿੱਤਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਪੇਕੇ ਘਰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਫਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਆਤਮ ਸਮਾਜਕ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਜਮਹੂਰੀ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤਾਰਾ ਚਿੱਬ ਕੱਢ' ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤਾਰੇ ਦੀ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਵੈਮਾਣ ਭਰਪੂਰ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਉਜ਼ਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਪ ਵਾਂਗ ਮਿੰਨਤ ਤਰਲਾ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਪਾੜੇ ਕਾਰਨ ਤਾਰਾ ਆਪਣਾ ਸਵੈਮਾਣ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈਮਾਣ ਭਰਪੂਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਰੇ ਦਾ ਚਾਚਾ ਨੇਤ ਰਾਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਪਿੱਲੇ ਭਾਂਡੇ ਵਾਗੂੰ ਫੁਸ-ਫੁਸ ਨੀ, ਪੱਕੇ ਵਾਗੂੰ ਟਣ-ਟਣ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ।³

ਤਾਰਾ ਜਦ ਸਮਾਜ ਪਾਸੋਂ ਬਣਦੀ ਇੱਜਤ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਉਜ਼ਰਤ ਸਵੈਮਾਣਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਮਾਜਕ ਰਾਹ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਰਸਤਾ ਭਾਵੇਂ ਅਸਮਾਜਕ ਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਸਵੈਮਾਣਤਾ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਤਾਰੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕੱਢੀ ਦਾਗੂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਮੂੰਹੋ-ਮੂੰਹ ਤੁਰਦੀ ਗਈ ਸੀ। . . . ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮੰਗੇ ਪੈਸੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ।⁴

ਆਤਮ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਪਰ ਏਹ ਨਸਾਫ ਆਲੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੈਨੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਦੇਖਲਾ ਗੋਰੇ ਦੀ ਲਾਈ ਪਾਬੰਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲੱਗੀ ਰਈ।⁵

ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜਿਉਣਾ ਸੱਚ ਬਾਕੀ ਸਭ ਝੂਠ ਆ' ਜਿੱਥੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਿਉਣ ਅਤੇ ਮਾਨਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸ਼ੈਲੀ ਗਰਦਾਨਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਕਰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹਰੀ ਸਿਓ ਜੋ ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਕਿਸਾਨੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰ ਮੇਚਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਟਰੈਕਟਰ ਵੇਚ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਦਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਦਰਅਸਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਮਹੌਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਨਾ ਤਾਂ ਸਰਮਾਉਦਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਹ ਜਿੰਨਾਂ ਜਿਆਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਓਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਅੰਦਰ ਧੱਸਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:

“ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਖਟਾਰਾ ਟਰੈਕਟਰ ਵੇਚ ਕੇ ਨਵਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, ਵੱਡਾ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈ ਕੇ ਤੂੜੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਰੂਟਾਵੇਟਰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਰਾਏ ਲਾਇਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਹ ਝੱਟ ਆਪਣਾ 'ਗੁਰੂ ਮਾਰਾਜ' ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੈ।”⁶

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਣੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ:

ਗ੍ਰਾਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੇ ਪੇਂਡੂ ਵਸੋਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਮਾਲਕ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।⁷

ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ ਨੇ 'ਅੰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੀ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਵੱਲ ਵਿਅੰਗਮਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਵਾਚਨ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ, ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਕਾਮਰੇਡ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਲਈ ਅਨਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਢਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਨਪੜ ਦਲਿਤ ਆਪਣੇ ਜਮਹੂਰੀ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ, ਕਾਮਰੇਡ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਸਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨਜਾਣ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਨਪ ਸਕਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਅਨਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਹਤਵਰ ਸੱਜਣਾਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਲੁਕਵੇਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

“ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਮੰਗਦੇ ਨੀ, ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਨੀ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤੀਮੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣ, ਜਿੰਨੇ ਮਰਜੀ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾਣੇ।”⁸

ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ 'ਰਸ-ਰੰਗ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜੈਲੋ ਕੈਲੇ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਲਗਣ ਉਲੰਘ ਕੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਨੂੰ ਲੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਕਾਰਨ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੈਲੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਫੋਰਡ ਜੈਲੋ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਹੋਰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬਾਪੂ ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਦਿੰਦਾ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਮੋਟਰ ਤੇ ਬੀਜੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਸਾਗ, ਬਾਲਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਹਰੀ ਦੀ ਭਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ।⁹

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਇਸ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਏਨਾ ਸਿੱਧ-ਪੱਧਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਦਲਿਤ ਜਾਂ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਅੱਗੋਂ ਮਰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਔਰਤ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੋਹਰੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਜੱਟ, ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਘਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਕਾਮਰੇਡ ਖੁਦ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਧੱਕੇ ਵੀ ਖਾਧੇ ਹਨ। ਰੇਲ ਰੋਕੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸੁਹਰੇ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਮਿਲਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅਸਲ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਹੀ ਸਹਿਜਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜੀਵਤਾ ਨਾਲ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਨਾਢ ਤੇ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਸੇ ਰਹਿ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਕਾਮਰੇਟਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆਲਾ, ਜੈਲਦਾਰ ਦਾ ਜੰਗੀਰ ਸਿਓਂ ਕਿੱਥੇ ਆਉ

'ਉਹ ਨੀ ਆਇਆ' ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਸਰਪੰਚ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕਿੱਥੇ ਆਉ ਬੰਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਅਹੁ ਖੜਾ ਸ਼ਟੇਸਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਕੋਲ, ਛੱਲੀ ਭੋਰ-ਭੋਰ ਚੱਬ ਰਿਹਾ। ਤੇਰੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਤੇਰੇ ਖਾਣ ਜੋਗੀ ਕਣਕ ਹੁੰਦੀ ਆ, ਤੈਂ ਵੇਚਣੀ ਨੀ। ਮੈਂ ਕਣਕ ਮੁੱਲ ਲੈਣੀ ਆ। ਆਪਾਂ ਰੇਲ ਦੀ ਪੱਟੜੀ ਤੇ ਪਏ ਆਂ, ਬਈ ਕਣਕ ਦਾ ਭਾਅ ਵਧਾਵੇ।¹⁰

ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਆਤਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣਾ ਗੁਰਮੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਮਛਟਰਾ, ਨਸਾਫ਼, ਗਰੇਜ਼, ਮਿਲਟੀ-ਸਕਿਲਟੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਾਕ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਹਿਤ ਕਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਗੁਰਮੀਤ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਆਉਂਦਾ ਹੋ। ਹਾਂਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਝਾਂ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਚਿਹਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਾਮਰੇਡ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਮਰੇਟ ਕਹਾਉਣਾ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਾਂਸ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਬੁਣਨ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਸਮੇਂ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਲੇਖਕ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਸਮਝ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੁੜਾਂ, ਘਾਟਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਾਂਸ ਅਤੇ ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ਅਜਿਹੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹਾਸੀਆਗਤ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਏ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਬਾਪੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਧਨਾਢ ਕਿਸਾਨ, ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਕਿਸਾਨ, ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ, ਬੇਜ਼ਮੀਨਾ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤ ਕਾਮੇ। ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨਾ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਕਾਮੇ ਜਾਂ ਦਲਿਤ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਾਸੀਏ ਉੱਪਰ ਹੀ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਾਸੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੋਝੀ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ ਨੇ 'ਛ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ' ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਤਸੱਵਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. ਰਜਿੰਦਰ ਲਹਿਰੀਆ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਹਿਤਯ, ਜੂਨ 1999, ਪੰਨਾ 66
2. ਡਾ. ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਮਾ, ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 468
3. ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ, ਆਤਮ ਖੋਜੀ, 2006, ਪੰਨਾ 13
4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 14
5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 40
6. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਾਂਸ, ਜਿਉਣਾ ਸੱਚ ਬਾਕੀ ਝੂਠ, 2018, ਪੰਨਾ 45
7. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਨੇ 17-18
8. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਾਂਸ, ਜਿਉਣਾ ਸੱਚ ਬਾਕੀ ਝੂਠ, 2018, ਪੰਨਾ 71
9. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 100
10. ਉਗੀ, ਪੰਨੇ 67-68

ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ : ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ

ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹੈ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ, ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ਾਂ, ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਭੋਗਤਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। “ਰਵਾਇਤੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਜੋ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਡਿਜੀਟਲ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।”¹ ਰਵਾਇਤੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਪਿੱਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ਸਮੇਤ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਠਕ ਰਵਾਇਤੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਸਾਈ ਨਾਲ 'ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ' ਦੀ ਟਰਮ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਾਪੂਲਰ ਹੋਈ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਰਵਾਇਤੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦੇ ਕੈਟਾਲਾਗ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਓਪਨ ਅਕਸੈਸ' ਰਾਹੀਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਇੱਕ ਆਨਲਾਈਨ ਡਾਟਾਬੇਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਟੈਕਸਟ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ, ਡਿਜੀਟਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜਾਂ ਹੋਰ ਡਿਜੀਟਲ ਫਾਰਮੈਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗਿਆਨ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਡਿਜੀਟਲ ਗਿਆਨ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਰਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਰ ਫਾਇਲਾਂ, ਪੀ.ਡੀ.ਐੱਫ. ਫਾਇਲਾਂ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਪੋਸਟਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਗਿਆਨ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ, ਖੋਜ/ਲੱਭਣ ਲਈ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤਰ (Scope) ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਆਂਕ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ :

ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਇੱਕ ਉਹ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ

ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਸੀਨੀਅਰ ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ
Stalinjeetbrar@gmail.com
+91-9780614402

ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਟੋਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੱਕ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।²

ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਨਿਖੇੜਾ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਰਵਾਇਤੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸੀਮਾ ਅਨੰਤ ਹੈ। K.T. Dilli ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਈ ਡਾਟਾਬੇਸਾਂ ਤੱਕ ਦੂਰੀ ਤੋਂ (remote) ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।³

ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੀ ਹੋਣ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਗੀਆਂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਾਲੇ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰੋਤ ਫੋਟੋ ਸਕੈਨ ਰਾਹੀਂ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਤਕਨੀਕ ਹਾਲੇ ਐਨੀ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ (Computer Language) ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ (Computer Language) ਹਾਲੇ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਡਿਜੀਟਲ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਭੌਤਿਕ ਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੇ ਉਪਭੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ 24*7 ਤੱਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਦਾਰੇ/ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ' ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਿੰਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਉਪਰ ਅਪਲੋਡ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲੋੜ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

‘ਆਪਣਾ ਆਰਗ ਡਾਟ ਕਾਮ’ (Apnaorg.com) - ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਦ ਪੰਜਾਬ ਇਨ ਨਾਰਥ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਇਸ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੈਗਜੀਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾਂਝ, ਲਹਿਰਾਂ, ਸਵੇਰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ, ਪੰਚਮ, ਲਿਖਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ, ਮਾਂ ਬੋਲੀ, ਖੋਜ, ਮਿੱਤਰ, ਕਲਾ ਸਾਂਝ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤਕ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਫਾਈਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਖੋਜ ਪੱਤਰ' ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਲਮ ਵੀ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਰਕਾਈਵ’ (archive.org)- ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਮੁਨਾਫ਼ੇਦਾਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ ਜੋ 12 ਮਈ 1996 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਾਅਰਾ 'ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਪਹੁੰਚ' ਹੈ। ‘ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਰਕਾਈਵ’ ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਰਕਾਈਵ

ਕੋਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ 20 ਮਿਲੀਅਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ, 3 ਮਿਲੀਅਨ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਵੀਡੀਓ, ਚਾਰ ਲੱਖ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ 7 ਮਿਲੀਅਨ ਆਡੀਓ ਫਾਈਲਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਯੂਜ਼ਰ ਆਈ. ਡੀ. ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਕੰਨਟੈਂਟ' ਅਪਲੋਡ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ 'ਕੰਨਟੈਂਟ' ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਰਕਾਈਵ ਉਪਰ ਉਪਲੱਭਯ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਰਕਾਈਵ ਉਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ 500 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੈਟਾਗਰਾਈਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸੈਕਸ਼ਨ 'ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ' ਹੇਠ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰਲਾ ਸਾਰਾ ਕੰਨਟੈਂਟ 'ਮੁੱਲ' ਅਤੇ 'ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ' ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਰਕਾਈਵ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਗੀਆਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਿਆਨ ਸਮੱਗਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਰਕਾਈਵ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ 'ਮੁਫਤ ਸਪੇਸ' ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ।

‘ਸਟੋਰੀ ਵਿਵਰ’ (storyweaver.org.in) - ਸਟੋਰੀ ਵਿਵਰ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ, ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਾਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰਲੀ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ 'ਕਰੇਟਿਵ ਕਾਮਨ' ਦੇ ਲਾਈਸੈਂਸ ਅਧੀਨ ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ ਮੁਫਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਾਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਉਲੱਥਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ (ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ., Epub, Mobi, text) ਫਾਰਮੈਟਾਂ ਵਿਚ ਪੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਧਰ-1, ਪੱਧਰ-2, ਪੱਧਰ-3, ਪੱਧਰ-4 ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੰਡ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਜੀਵਨੀਆਂ, ਗਣਿਤ, ਕਾਲਪਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਫੋਕਸ ਰੱਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ 250 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਆਨ ਲਾਈਨ ਵੀ ਪੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੀਡਿੰਗ ਡਿਵਾਇਸ ਵਿਚ ਆਫਲਾਈਨ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਚੰਗਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

‘ਸਿੱਖ ਬੁਕ ਕਲੱਬ’ (sikhbookclub.com)- ਸਿੱਖ ਬੁਕ ਕਲੱਬ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ। ਦਸੰਬਰ 2012 ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਇਸ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਫੋਕਸ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਫੋਕਸ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਰ ਹੈ ਪਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਮਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਦਾ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਸਿੱਖ ਬੁਕ ਕਲੱਬ ਦਾ ਕੰਮ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹੈ।

‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ’ (sgpc.net/ebooks/-) ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈਬਸਾਈਟ ਉਪਰ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਵੈਬਸਾਈਟ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈਬਸਾਈਟ ਉਪਰ ਹੀ

ਪੁਸਤਕਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਪੁਸਤਕ ਲੱਭਣ ਸਮੇਂ ਉਲਝਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਉਪਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 100 ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਉਪਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਭਾਰੂ ਹੈ।

‘ਡਿਸਕਵਰ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ’ (discoversikhism.com)-ਡਿਸਕਵਰ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਲਾਇਬਰੇਰੀ 2013 ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਫੋਕਸ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੂੰ ਨਾਮ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ’ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ 1984 ਵਿਚ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੂ-ਟਿਊਬ ਚੈਨਲ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਸਾਰਨ, ਲਾਈਵ ਟੀ.ਵੀ., ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

‘ਪੰਜਾਬ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ’ (panjabdigilib.org)- ਪੰਜਾਬ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ 2003 ਤੋਂ ਛਪੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰਕੇ ਆਨਲਾਇਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਟਾਈਟਲ ਅਤੇ 30 ਮਿਲੀਅਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੇਜ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ, ਪੁਸਤਕਾਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਅਖ਼ਬਾਰ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਆਡੀਓ ਫਾਈਲਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਕਾਲਜ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵ ਵਿਭਾਗ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਦਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗਿਆਨ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਵੀਹ ਫੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਆਨਲਾਇਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ 'ਖੋਜ' ਸਿਰਫ਼ ਰੋਮਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

‘ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਡਾਟ ਕਾਮ’ (punjabilibrary.com)- ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਡਾਟ ਕਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲਾਇਬਰੇਰੀ 2015 ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 352, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 22 ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 08 ਹੈ। ਇਸ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਉਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੀ.ਡੀ.ਐੱਫ. ਫਾਰਮੈਟ ਵਿਚ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਦਰਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਆਡੀਓ ਰੂਪ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਧਾ ਮੁਤਾਬਕ ਕੈਟਾਗਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਕਰੀਨ ਉੱਤੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਸਮੇਂ ਟਾਈਟਲ ਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਆਰਟੀਕਲ, ਵੀਡੀਓ ਆਦਿ ਦੇ ਬਟਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬੁਕ ਸਟੋਰ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵੀਡੀਓ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਫੋਨ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਵੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਐਂਡਰੋਇਡ ਅਤੇ ਆਈ.ਓ.ਐੱਸ. ਓਪਰੇਟਿੰਗ ਸਿਸਟਮ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

‘ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ’ (punjabi-kavita.com, punjabikahani.com)- ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵੈੱਬਸਾਈਟਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਜੀਤ ਗਠਵਾਲਾ ਹਨ। ‘ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਡਾਟ ਕਾਮ’ ਵੈੱਬਸਾਈਟ 2011 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ 500 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ

ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਵੈਬਸਾਈਟ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦਾ ਉਲੱਥਾ ਕੀਤਾ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

‘ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਡਾਟ ਕਾਮ’ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵੀ ਕਰਮਜੀਤ ਗਠਵਾਲਾ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਬਾਲ-ਕਹਾਣੀ, ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਬਾਕੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਖੁਦ ਟਾਇਪ ਕਰਕੇ ਟੈਕਸਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਅਪਲੋਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਹੈ।

‘ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ’ (punjabi.pratilipi.com) ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੇਤ 12 ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੈਲਫ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਵੈਬਸਾਈਟ ਉਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰ ਉਪਲਬਧ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਦੀ ਬਜਾਏ ਟੈਕਸਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਮੋਬਾਇਲ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਆਨਲਾਈਨ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸੇਵ ਕਰਕੇ ਆਫਲਾਈਨ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਪਾਠਕ ਪਿੱਠਵਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਠਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਸਾਹਿਤ, ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ, ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤਕਨੀਕ, ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰ ਉਪਲਬਧ ਗਿਆਨ ਸਮੱਗਰੀ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਬਾਕੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

‘ਫਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਈ ਬੁਕਸ’ (freepunjabiebooks.com)- ਫਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਈ ਬੁਕਸ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਜਿਥੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਫਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਈ ਬੁਕਸ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰ 20 ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਬਾ’, ‘ਓਪੁਬ’ ਅਤੇ ‘ਠਣਣਟ ਆਦਿ ਫਾਰਮੈਟ’ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

‘ਬੁਕਸ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਟ ਕੌਮ’ (bookspunjabi.com)- ਬੁਕਸ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਟ ਕਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਨਵੀਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਫੋਕਸ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਟਰੱਸਟ ਯੂ. ਕੇ. (bsrstrust.org/books)- ਇਹ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਫਾਈਲਾਂ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਫੋਕਸ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਰ ਹੈ।

‘ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਡਾਟ ਵਰਡਪ੍ਰੈਸ ਡਾਟ ਕੌਮ’ (marxwaad.wordpress.com) ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅਦਾਰਾ 'ਜਨਚੇਤਨਾ'ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰ 150 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਫਾਈਲਾਂ ਉਪਲੱਭਯ ਹਨ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਲੇਖਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸ਼ੈਕਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ

ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਫੋਕਸ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਰ ਹੈ।

ਵਿਕੀ ਸਰੋਤ (pa.wikisource.org) - ਵਿਕੀ ਸਰੋਤ 'ਵਿਕੀਮੀਡੀਆ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' ਦਾ 'ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ' ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ 24 ਨਵੰਬਰ 2003 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 10 ਸਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰ ਸਾਰਾ 'ਕੰਨਟੈਂਟ' ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ ਮੁਫਤ 'ਕਰੇਟਿਵ ਕਾਮਨਜ਼' ਦੇ ਲਾਈਸੰਸਾਂ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਅਪਲੋਡ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਲੰਟੀਅਰ ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਟੈਕਸਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟੈਕਸਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਸਤਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫਾਰਮੈਟ ਭਾਵ Mobi, Epub, text ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਡਾਊਨਲੋਡ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਣ/ਲੈਕਚਰ ਆਦਿ ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਲੋਡ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਲੰਟੀਅਰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕੀ ਸਰੋਤ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ ਮੁਫਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

ਵਿੱਦਿਆ ਡਾਟ ਕਾਮ (vidhia.com)- ਵਿੱਦਿਆ ਡਾਟ ਕਾਮ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਖਾਲਸਾ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਫੋਕਸ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕੀਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਵਰਭ ਪ੍ਰੈਸ ਡਾਟ ਕਾਮ (sukhwanthundal.wordpress.com)- ਇਹ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਬਲੌਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਿਵਿਊ, ਲੇਖ, ਅਨੁਵਾਦ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ।

ਸਿਰਜਣਾ ਆਰਕਾਈਵ (sirjanaarchives.wordpress.com)- ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰਜਣਾ 1965 ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਮ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ 196 ਅੰਕ ਛਪ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਸਿਰਜਣਾ ਆਰਕਾਈਵ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਉਪਰ 1966 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2015 ਤੱਕ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਰੂਪ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਹਾਲੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਉਪਰ ਹਨ। ਬਦਲਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਰੜੇ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨਾ ਸਾਂਭਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂਏ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਖਤਮ ਜੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇ।

ਪੁਸਤਕ ਫਾਰਮੈਟ : ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਇਹ ਇੱਕ ਮੁੱਲਵਾਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਫੋਟੋ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਵਿਧੀ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਬਣਾ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨੇ

ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉਪਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੀਡਿੰਗ ਫਾਰਮੈਟ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਆਪਣੀ ਸੁਵਿਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਪਸੰਦ ਦੇ ਫਾਰਮੈਟ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਸਕੇ। ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਫਾਰਮੈਟ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਥਾਂ ਫਾਈਲਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਿੰਟ ਲੈਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਟੂਲ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕੇ ਫਾਈਲਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਭੇਜਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਈ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਫਾਰਮੈਟ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਫਾਰਮੈਟ ਨੂੰ ਈ-ਪੁਸਤਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਢੁੱਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ (ਸਟੋਰੀ ਵਿਵਰ, ਵਿਕੀ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਫਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਈ ਬੁਕਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਫਾਰਮੈਟ ਵਿਚ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਓਪਬ, Mobi, Text ਫਾਰਮੈਟ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਹ ਫਾਰਮੈਟ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸਕਰੀਨ ਉਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਫਾਰਮੈਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਫੌਟ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਸਕਰੀਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧਾਇਆ ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਹੁਣ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਲੋਗੋ: ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਖਰੜੇ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲੱਭੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਕੈਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਉਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤਾ। ਡਿਸਕਵਰ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ, ਸਿੱਖ ਬੁਕ ਕਲੱਬ, ਪੰਜਾਬ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੇ 'ਲੋਗੋ' ਲਗਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਦਿੱਖ ਉਪਰ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਗੋ ਪੜ੍ਹਨ ਤਜਰਬੇ (reading experience) ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ: “ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ (ਪਰੰਪਰਿਕ ਅਤੇ ਡਿਜੀਟਲ) ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀਵਿਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰੱਦਦ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੋ ਜਾਵੇ।”⁵ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੇ ਡੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਕੋਲ ਔਸਤ 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਤੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ?ਸ ਦਾ ਢੰਗ ਬਹੁਤ ਪਰੰਪਰਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਮੈਟਾ ਡਾਟਾ' ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸਖਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲੱਭ ਸਕਣ। ਮੈਟਾ ਡਾਟਾ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਡਿਜੀਟਲ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (catalogue) ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨੇ 'ਪੁਸਤਕ ਸਰਚ' ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਤਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਮੈਟਾ ਡਾਟਾ' ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਰਚ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ (search) ਸਿਰਫ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਲੱਭਣ ਲਈ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋ ਸਕੇ।

ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ ਕਾਨੂੰਨ : ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਭਾਰਤੀ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਐਕਟ 1957, ਚੈਪਟਰ- 5, ਸੈਕਸ਼ਨ 22-23 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ 60 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਮੁਫਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।' ਜੇ ਲੇਖਕ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਅਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੀ ਵੈਬਸਾਈਟ 'ਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਧਾਰਕ (ਲੇਖਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਤੀਜੀ ਧਿਰ) ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲਾਈਸੰਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ

ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਉਪਰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ 'ਵਿਕੀ ਸਰੋਤ' ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੀ ਇਸ ਉਪਰ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਉਪਰ ਸਿਰਫ ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ ਮੁਫਤ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਖੁੱਲੀ ਪਹੁੰਚ (Open Access) : ਖੁੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਇੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ, ਅੰਕੜੇ, ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਤੀ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਗਾਹਕੀ ਮਾਡਲ ਦੇ ਉਲਟ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸਬਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੰਡਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਖੁੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਗਿਆਨ ਸਮੱਗਰੀ ਸਕੈਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਉਪਰ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੂੰ 100 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਮੁਫਤ ਪਬਲਿਕ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਵਰਤੋਕਾਰ ਇੰਟਰਫੇਸ ਡਿਜਾਇਨ (User interface design) : ਵਰਤੋਕਾਰ ਇੰਟਰਫੇਸ ਕਿਸੇ ਵੈਬਸਾਈਟ, ਬਲੌਗ, ਪੋਰਟਲ ਜਾਂ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਦੀ ਦਿੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਕਰੀਨ ਉਪਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਕੰਪਿਊਟਰ, ਵੈਬਸਾਈਟ ਜਾਂ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਵਰਤੋਕਾਰ ਇੰਟਰਫੇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੈਬਸਾਈਟ ਨੂੰ ਵਰਤੋਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤੋਕਾਰ ਇੰਟਰਫੇਸ ਦੀ ਦਿੱਖ ਅਸਾਨ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ (ਕੰਪਿਊਟਰ/ਮੋਬਾਇਲ) ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਣ।

ਜਿਹੜੇ ਪਾਠਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਇੱਕ ਵਰਦਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਉਪਰ ਹਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਘੱਟ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਪਾਠਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਵਰਤੋਕਾਰ ਇੰਟਰਫੇਸ ਡਿਜਾਇਨ ਕਾਰਨ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਕਨੀਕੀ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਵਰਤੋਕਾਰ ਇੰਟਰਫੇਸ ਡਿਜਾਇਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਲ ਬੇਲੋੜਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚੇ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਆਰਗ ਡਾਟ ਕਾਮ, ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਅਤੇ ਸਟੋਰੀ ਵਿਵਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤੋਕਾਰ ਇੰਟਰਫੇਸ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਮੁਹਾਰਤ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਸਤਕ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨੇ ਹਾਲੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦਾ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਰਵਾਇਤੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਮੈਟਾ ਡਾਟਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਆਦਿ ਕੰਮਾਂ ਉਪਰ ਫੋਕਸ ਕਰਨ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹੋਰ ਡਿਜੀਟਲ ਸਰੋਤ ਜਿਵੇਂ ਵੀਡੀਓ ਲੈਕਚਰ, ਟੀ.ਵੀ.ਸ਼ੋਅ, ਫਿਲਮਾਂ, ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀਜ਼, ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉਪਰ ਥਾਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਹੋ ਕੇ 'ਵਰਚੂਅਲ ਸਪੇਸ' 'ਚ ਵਿਚਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਰਫ ਨਿੱਜੀ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਵਤਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤ ਪਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਈ-ਰੀਡਰ ਸੰਦ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੌਖੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਈ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੇਗੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵੀ ਜਲਦੀ ਨਿਕਲ ਆਉਣਗੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਡਿਜੀਟਲ ਖੇਤਰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤ ਪਏ ਹਨ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਸਾਂਭਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਠਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. Mahesh, Gopalakrishanan & Mittal, Rekha. (2008). **Digital Libraries in India: A Review**. Libri. 58. 10.1515/libr.2008.002.
2. Trivedi, Mayank. (2010). **Digital Libraries: Functionality, Usability, and Accessibility**. 2010.
3. K.T. Dilli, Library and information science in a digital era, **Atlantic publishers and distributors**, New Delhi, 2009, p- 163-164
4. Creative Commons (CC) is an American non-profit organization devoted to expanding the range of creative works available for others to build upon legally and to share. The organization has released several copyright-licenses, known as Creative Commons licenses, free of charge to the public. These licenses allow creators to communicate which rights they reserve and which rights they waive for the benefit of recipients or other creators. (https://en.wikipedia.org/wiki/Creative_Commons)
5. K.T. Dilli, **Library and information science in a digital era**, Atlantic publishers and distributors, New Delhi, 2009, p- 162
https://www.indiacode.nic.in/show-data?actid=AC_CEN_9_30_00006_195714_1517807321712&orderno=23 (Access on - 18.10.2020, 11.23pm)

ਪਾਠ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

1

ਸੰਚਾਰ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਸੰਚਾਰ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸ੍ਰੋਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਵਾਕ ਤਕ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸਦੀ ਸੀਮਾ ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਵਾਕ ਪੱਧਰ ਤਕ ਫੈਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਰਥ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਦਕਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਥ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਰਥ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਾਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਇਕਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਕ ਤੋਂ ਵੱਡੇਗੀਆਂ (ਪਾਠ) ਇਕਾਈਆਂ ਨਾਲ ਵੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਾਠ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ।

2

ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਾਠ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਪਠ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ, ਸ਼ਬਕ, ਅਧਿਆਇ ਆਦਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ 'Text' ਲਾਤੀਨੀ ਦੇ 'Textere' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੁਣਨਾ (Weave) ਭਾਵ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਬੁਣਤੀ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ/ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਉਚਾਰ ਪਾਠ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਠਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਾਠ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪਰਿਪੇਖ ਅਲੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਕਲਪਨਾ, ਸੰਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਮੇਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਕਹਿਰੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਮੈਟਾਫਰ ਵਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ।² ਪਾਠ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ, ਵਰਤਾਰੇ, ਸੰਰਚਨਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਵੱਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਸਿਰਜਕ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਪਾਠਕ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪਕੜ ਸਕਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਿਚਲੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ

ਕੰਵਲਦੀਪ ਕੌਰ,
ਖੋਜਾਰਥਣ,
ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
e|myl.kanwaldeep271
@gmail.com
8847413063

ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਕਾਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੇ ਸੰਚਾਰ ਵਾਲੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਤੀ ਸੰਚਾਰ ਵਾਲੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।³ ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ/ਭਾਸ਼ਿਕ ਪਾਠ ਲਈ ਪਾਠ ਮਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪਾਠ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਪਾਠ ਬੋਲਦੇ, ਸੁਣਦੇ, ਲਿਖਦੇ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਪਾਠ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (ਕਾਨੂੰਨ, ਧਰਮ, ਵਿਗਿਆਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ) ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਂਝ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

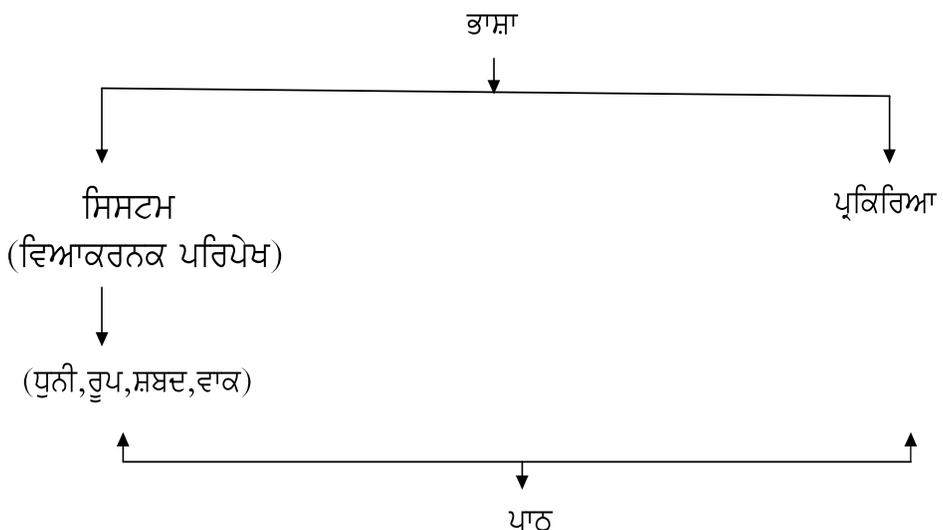
ਪਾਠ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਿਕ ਸਮੁੱਚਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਾਠ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਉਚਾਰ ਜਾਂ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰਥਕ ਸਮੁੱਚ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁴

ਪਾਠ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਲੱਛਣ ਇਸਦਾ ਭਾਸ਼ਿਕ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੌਖਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਲਿਖਤੀ। ਇਹ ਪੱਖ ਪਾਠ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਪਾਠ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪਾਠ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਫੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁵

ਪਾਠ ਦਾ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਦਾ ਪੱਖ ਇਸਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਉਹ ਸ਼ਬਦ/ਵਾਕ ਜੋ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਜੇ ਕੁਝ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੈਲੀਡੇ ਤੇ ਹਸਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ, ਪਾਠ ਇਕ ਅਖਾਣ ਜਾਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਨਾਟਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਨਿਕਲੀ ਇਕ ਚੀਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁶

ਸਮੁੱਚਤਾ ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਪਾਠ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਰਚਨਾ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠ ਜਦ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਪੱਖ ਹੈ। ਹੈਲੀਡੇ ਵਾਕ ਅਤੇ ਪਾਠ ਵਿਚਲੀ ਵੱਖਰਤਾ ਇਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕ ਦਾ ਸਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪਾਠ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਹਾਰ (ਕਾਰਜ) ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੈਲੀਡੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:

ਸਿਸਟਮ : ਵਿਆਕਰਨਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਇਹ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਵਿਆਕਰਨਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਸਬੰਧ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਪੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਵਿਆਕਰਨਕ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਥ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਆਕਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਪਰ ਵਾਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਪਾਠ ਵਾਕ ਨਾਲ ਉਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਾਕ ਉਪਵਾਕ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਪਵਾਕ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨਾਲ ਪਰੰਤੂ ਪਾਠ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਰਥ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜੋ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਅਰਥ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਲਿਚ (Werlich 1976) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ

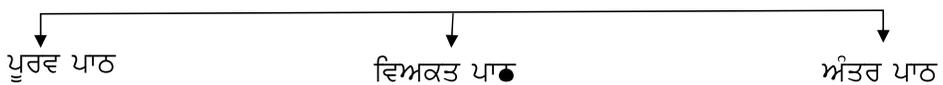
'ਪਾਠ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਬਣਤਰ ਵਾਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ (ਜਾਂ ਪਾਠ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਵਾਕ ਹੈ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਸਮੂਹਾਂ, ਉਪਵਾਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਾਤਮਕ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਗਠਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਨਾ (Coherence) ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਗ਼ੈਰ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਜਾਂ ਵਾਕਾਂ, ਪੈਰਿਆਂ ਦੀ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।'⁷

ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਪਾਠ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੀ ਵਜੂਦਾਤਮਕਤਾ ਤਿੰਨ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਹੈ :

ਸਿਰਜਕ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿਰਜਤ ਪਾਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਪਾਠ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਜੂਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਾਠ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਚਾਰਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਨਵੀਨ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਰੂਪ ਕਾਰਨ ਦੈਰਿਦਾ ਇਸਨੂੰ ਵਿਖਿੰਡਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਣਵੰਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸੰਰਚਨਾ/ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਚਨਾ/ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ/ਕੋਈ ਵਰਗੀਕਰਣ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਖੁਦ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਅਸਤਿਤੱਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।⁸

ਸਿਰਜਕ, ਪਾਠ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਪਾਠ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਰਥ-ਦਰ-ਅਰਥ ਪਾਠ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਾਕੰਸ਼/ਵਾਕ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਕਾਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।⁹ ਅਜਿਹਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਬੇਸ਼ੱਕ ਵਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ 'ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ ਦੀ ਬੁਣਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਬੁਣਤਰ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੀ ਬੁਣਤਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਚੋਣ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਟੋਕਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੇਖਕ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਟੋਕਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਪਣਾ ਤਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਅੱਗੋਂ ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਕ੍ਰਮ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਠ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਕਥਿਤ ਪੱਖ ਹੋਰ ਅਕੱਥ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਾਊਲਰ (Fowler 1991) ਮੁਤਾਬਿਕ, ਪਾਠ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜੋ ਪਾਠ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹⁰

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਠ ਤਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਵਿਅਕਤ ਪਾਠ ਅਨੇਕ ਪੂਰਵ ਪਾਠਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਨੇਕ ਅੰਤਰ ਪਾਠ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੂਰਵ ਪਾਠਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਅਕਤ ਪਾਠ ਵੱਖਰਤਾ ਵੀ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖਰਤਾ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਨਵੀਨ ਪਾਸਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਟੈਕਸਟ ਵੱਖਰਤਾ ਦਾ

ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।¹¹ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਟੈਕਸਟ ਦੂਜੀ ਟੈਕਸਟ ਤੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਰਤਾ ਅੱਗੋਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਚਾਰਾਤਮਕਤਾ ਇਸਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਇਕਾਈ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੈਲੀਡੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਹਰੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਅਰਥ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਠ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅੱਗੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਾਠ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਪੂਰਵ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਾਠ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3

ਪਾਠ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਬਣਤਰ, ਬੁਣਤਰ, ਪ੍ਰਸੰਗ, ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਦਿ ਕਈ ਸੰਕਲਪ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਪਾਠ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਾਠ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਵਿਆਪਕ (Universal) ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਣਤਰ ਉਸਦੇ ਸਮੂਰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ (Particular) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਬਣਤਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬੁਣਤਰ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤ ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਪਾਠ ਦੇ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਣਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਬਣਤਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਬਣਤਰ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਣਤਰ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਰਕਸ ਇਸਨੂੰ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੈਨਸਮ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਣਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਲੇਖਕ, ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ/ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੁਲਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਹਰੇਕ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਦੀ ਬਣਤਰ ਸਾਰੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਪਾਠ ਅੱਗੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕ ਬਣਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦੀ ਬੁਣਤਰ ਉਸਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਬੁਣਤਰ ਪਾਠ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤ ਇਸਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤਣਾ ਇਸਦੀ ਬੁਣਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੀ ਬੁਣਤਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦਾ ਅਸਤਿਤੱਵ ਸ਼ਾਸਤਰ (Ontology) ਹੈ ਜੋ ਪਾਠ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠ ਇਵੇਂ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਬਰਕਸ ਬੁਣਤਰ ਨੂੰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੈਨਸਮ ਇਸਨੂੰ ਰਚਨਾ/ਬੁਣਤੀ ਜਾਂ ਬੁਣਤਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਬੁਣਤਰ ਅਤੇ ਬੁਣਤਰ ਦੀ ਇਕਾਗਰਕਾਰੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਸ ਪੱਖ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕਾਂਸ਼, ਉਕਤੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ/ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ/ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਘਟਨਾ (ਅਰਥ) ਘਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹² ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਾਹਰੀ (ਸਮਾਜਕ) ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਰਥ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਦਰਭਮੂਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੇ ਸਥਿਰ ਨੇਮ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਕਸਰ ਸਬੰਧਾਂ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਰਤ੍ਰਹਿ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਾਸਨਾ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਬਲਕਿ ਕਾਲ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਵੀ ਭਿੰਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਨ ਤੱਤ

ਗਿਆਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਅਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਸਦਾ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹³ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੈਲੀਡੇ ਅਤੇ ਹਸਨ ਵੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਅਨਿਵਾਰੀ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਹ ਤੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪਾਠ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਮੂਲਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਮੂਲਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਸਤਵ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਮਦ ਵੀ ਪਾਠ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਪਾਠ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪਾਠ ਦੇ ਤਹਿ ਹੇਠ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਛੁਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪਾਠ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪਾਠ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਨਿਹਿਤ ਸਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤ ਕਰਕੇ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਚਕਿਤਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤ ਕਰਕੇ ਰੋਗ ਦੀ ਸਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁴ ਪ੍ਰਵਚਨ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਦੋਵੇਂ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਬੁਲਾਰਾ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਗ਼ੈਰ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ (ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ, ਇਸ਼ਾਰੇ ਆਦਿ) ਵੀ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਡਾ ਕਾਲ ਅੰਤਰਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਤਕ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਅਰਥ ਜਾਂ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ ਇਸਨੂੰ ਅਰਥ-ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ :

ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਰਪੇਖ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪ੍ਰਵਚਨ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।¹⁵

ਇਸ ਲਈ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ "ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਜੁਗਤਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮਿਕ ਸਬੰਧਾਂ (Temporal relations) ਭਾਵ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮਿਕ ਤਰਤੀਬ, ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਤੇ ਟਾਕਰਾ, ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨ ਸਬੰਧਾਂ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"¹⁶

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਮਦਾਂ (ਬਣਤਰ, ਬੁਣਤਰ, ਪ੍ਰਸੰਗ, ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਦਿ) ਪਾਠ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਦਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠ ਸਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

- * ਪਾਠ ਇਕ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹੋਂਦ ਹੈ।
- * ਇਹ ਭਾਸ਼ਿਕ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- * ਇਹ ਭਾਸ਼ਿਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਥ ਇਕਾਈ ਹੈ।
- * ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- * ਇਹ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਆਧਾਰਤ ਇਕਾਈ ਹੈ।
- * ਇਹ ਸਿਰਜਕ, ਪਾਠ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਲੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਹੈ।
- * ਪਾਠ ਪੂਰਵ-ਪਾਠ, ਵਿਅਕਤ ਪਾਠ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।
- * ਸੰਚਾਰ ਪਾਠ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।
- * ਬਣਤਰ, ਬੁਣਤਰ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਦਿ ਮਦਾਂ ਦੀ ਸੁੰਯਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 570
2. ਗੁਰਬਚਨ, ਚਿਹਨ, ਸੰਰਚਨਾ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਪੰਨਾ 13

- 3 ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, "ਪਾਠਾਤਮਕ ਵਿਧੀ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ", ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ (ਸੰਪਾ.), **ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ** : ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 235.
- 4 M.A.K.Halliday and Hasan, **Cohesion in English**, P III.
- 5 Roland Barthes, Theory of text, Robert young(ed.) **Untying the text a post structural reader**, 32-39
- 6 M.A.K.Halliday and Hasan, p. I
- 7 Werlich, **Text-linguistics for students of translation** (Hand out No.1) p 2
- 8 ਮਨਮੋਹਨ, **ਦੈਰੀਦੀਅਨ ਵਿਖੰਡਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ** (ਭਾਸ਼ਾ ਦਰਸ਼ਨ), ਪੰਨਾ 19.
9. H.A.K.Halliday and Hasan, p. II.
10. Fowler, **Text-linguistics for students of translation** (Hand out No.1) p. 2
11. ਗੁਰਬਚਨ, ਪੰਨਾ 64.
12. Oxford advanced learner's Dictionary of current English (Fourth edition), Text-linguistics for students of translation (Hand out No.1) p. 4
13. ਕਵਿਲ ਦੇਵ ਫ਼ਿਕੇਦੀ, **ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਯਾਕਰਣ ਦਰਸ਼ਨ**, ਪ੍ਰਠ 77-18
14. Harjeet Singh Gill, The Semiotics of Conceptual Structures, p. 134.
- 15 ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, "ਉਤਰਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੀਖਿਆ", ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ (ਸੰਪਾ.), **ਉਤਰਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ**, ਪੰਨਾ 128.
16. Routledge, **Encyclopedia of Linguistics**, p. 946.

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ Destutt de Tracy ਨੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਭ੍ਰਾਂਤੀਜਨਕ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਇਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਤਹਿਤ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਤਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੱਕ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਕਲਪ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਬਤ ਦਿੱਤੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਟੈਰੀ ਈਗਲਟਨ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਬਤ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **Ideology: An Introduction** ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ/ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਟੈਰੀ ਈਗਲਟਨ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਏ 'What is ideology' ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਸੂਚੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਬਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਜਟਿਲਤਾ ਦਾ ਅਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਸਮਝਣ ਲਈ ਟੈਰੀ ਈਗਲਟਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ
ਖੋਜਾਰਥੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ।
singhjaspal1987
@gmail.com
9465523502

1. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
2. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।
3. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਗ਼ਾਲਿਬ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਉਹ ਭ੍ਰਮਿਤ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

5. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਵਿਵਸਥਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਿਕਰਤ (distorted) ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
7. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਪਛਾਣ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੈ।
9. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਭਰਮ ਹੈ।
10. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਯੋਜਨ ਹੈ।
11. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਉਹ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਸਮਾਜਕ ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਬਤ ਸਮਝ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
12. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਕਾਰਜ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਹੈ।
13. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੈ।
14. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਬੰਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।
15. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਉਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਧੀਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਨਵੀਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ।
16. (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਕੁਦਰਤਨ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨੁਕਤਾ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਈਗਲਟਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜਕ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼/ਪ੍ਰਭਾਵੀ/ਗ਼ਾਲਿਬ ਪਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਕਰਤ (distorted) ਜਾਂ ਭ੍ਰਮਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਸਵਾਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅੰਤਰ ਤੈਹਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਨ. ਬੀ ਥਾਮਪਸਨ (John B. Thompson) ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿੱਤੀ ਧਾਰਨਾ ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਵਿਚਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਥਾਮਪਸਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ “ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗਾਂ/ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵੀ/ਗ਼ਾਲਿਬ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।”² ਜਾਨ. ਬੀ ਥਾਮਪਸਨ (John B. Thompson) ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ (Dominant Social Group) ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਹੱਕੀ ਅਤੇ ਜਾਇਜ (Legitimizing) ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛੇ ਰਣਨੀਤੀਆਂ (Strategies) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ-

1. ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ (Dominant Social Group) ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ (Promoting) ਕਰਕੇ ਤਰਕਸੰਗਤ (Legitimate) ਠਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ (Beliefs) ਦਾ ਕੁਦਰਤੀਕਰਨ (Naturalizing) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਾਰਾਂ/ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀਕਰਨ (Universalizing) ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕੇ।
4. ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਣੌਤੀਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ/ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ (Denigrating) ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
5. ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ (Excluding) ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
6. ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਜਾਂ ਅਸਪੱਸ਼ਟ (Obscuring) ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਈਗਲਟਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਭਰਦੇ ਛੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹੈ:

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।³

ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਥੇ ਮੁੱਲਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਅਮਲ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨਾਂ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰਾ ਨੁਕਤਾ ਹੈ:

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥ ਬੋਝਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ (ਚਾਹੇ ਗਲਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਹੀ) ਵੱਲ ਵੀ ਝੁਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴

ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚ ਈਗਲਟਨ 'ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ', 'ਵਿਚਾਰਾਂ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਈਗਲਟਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਨਖੇੜਿਆ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵੇ? ਜੇਕਰ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹੀਕਰਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਵਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹੀਕਰਨ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ ਨੁਕਤਾ ਹੈ:

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਦੀ ਅਤੇ ਹੱਕੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁵

ਈਗਲਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਕਾਨੂੰਨ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚੌਥਾ ਨੁਕਤਾ ਹੈ;

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਖੇਤਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗ਼ਾਲਿਬ ਸਮਾਜਕ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।⁶

ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਇਸ ਪੂਰਵ-ਧਾਰਨਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਾਬਦਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਸਮਾਨ 'ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ' ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸਾਨ ਤਰੀਕਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗ਼ਾਲਿਬ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੇਵਲ ਸੱਤਾ ਧਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹਾਂ ਉੱਪਰ ਥੋਪਦੀ ਹੈ? ਪਰ ਹਕੀਕਤਨ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਿਰਫ ਵਿਚਾਰ ਥੋਪਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਭਾਗਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਤੱਕ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੰਜਵਾਂ ਨੁਕਤਾ ਹੈ:

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗ਼ਾਲਿਬ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਰਤ ਅਤੇ ਕਪਟਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁷

ਇਸ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਈਗਲਟਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਾਲਿਬ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗ਼ਾਲਿਬ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਮਈ ਹੋਣ।

ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ:

“ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਮਿੱਥਕ ਜਾਂ ਭਰਮਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗ਼ਾਲਿਬ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁸

ਈਗਲਟਨ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਗ/ਜਮਾਤੀ ਖਾਸੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾ (material structure) ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ 'ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ' (Intellectuals), 'ਹੈਜੇਮਨੀ' (Hegemony) ਅਤੇ 'ਸਟੇਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਪਕਰਨਾਂ' (ideological state apparatus) ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਟਾਲੀਅਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਐਨਤੋਨੀਓ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ (Antonio Gramsci) ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਲੂਈ ਅਲਥਿਊਸਰ (Louis Althusser) ਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾਇਆ ਬਲਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸੱਤਾ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਦੀ 'Intellectuals' ਅਤੇ 'Hegemony' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਾਰਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਹੈਜੇਮਨੀ ਕੋਈ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੈਜੇਮਨੀ ਨੂੰ ਚਿਰਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਇਸ ਵਿਚ ਯਥਾਯੋਗ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'Hegemony' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ 'Intellectuals' ਦਾ ਹੈ ਜੋ Hegemony ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਹਨ ਪਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ” ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਦਿਮਾਗ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਸਕਿਰਿਆਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Selections from the Prison Notebooks' ਦੇ ਅਧਿਆਏ

'Formation of the intellectuals' ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਕੀ ਬੁੱਧਜੀਵੀ ਇਕ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮੂਹ ਹੈ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਬੁੱਧਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਇਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?”⁹ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ “ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹ ਆਰਥਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਧਰਾਤਲ (terrain) ਉਪਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੁੱਧਜੀਵੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਧਰਾਤਲਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਬੁੱਧਜੀਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।”¹⁰ ਏਸੇ ਲਈ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਵਰਗ ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਤੀ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਬੁੱਧਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤਿ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬੁੱਧਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ (assimilate) ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ (conquest) ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਹ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਜੈਵਿਕ ਬੁੱਧਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹¹

ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੈਜ਼ਮਨੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਬੁੱਧਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੁੱਧਜੀਵੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧਜੀਵੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਗਹਿਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿੰਤਕ ਅਲਬਿਊਸਰ ਹੈ। ਅਲਬਿਊਸਰ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦਾ ਲੇਖ 'Ideology and Ideological State Apparatus' ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਅਲਬਿਊਸਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ 'Theory of State' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਲਬਿਊਸਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਸਟੇਟ ਸਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਟੇਟ ਦਮਨਕਾਰੀ ਉਪਕਰਨਾਂ (Repressive Apparatus)¹² ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੋਰਡ, ਫੌਜ, ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਹੈ। ਅਲਬਿਊਸਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ 'ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ' ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਲਬਿਊਸਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਪਕਰਨ (Ideological state apparatus) ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਲਬਿਊਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ:

- (ੳ) ਧਰਮ (ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਰਚਾਂ ਦਾ ਸਿਸਟਮ)
- (ਅ) ਸਿੱਖਿਆ (ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਬਲਿਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਸਿਸਟਮ)
- (ੲ) ਪਰਿਵਾਰ
- (ਸ) ਕਾਨੂੰਨ
- (ਹ) ਰਾਜਨੀਤੀ (ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ)
- (ਕ) ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ
- (ਖ) ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ (ਪ੍ਰੈਸ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਆਦਿ)
- (ਗ) ਸਭਿਆਚਾਰ (ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਖੇਡਾਂ ਆਦਿ)¹³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲਬਿਊਸਰ ਨੇ ਸਟੇਟ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਉਸ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤਾ ਚੇਤੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਧਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ (ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਖਿਲਾਫ ਲੜ ਰਹੀ ਧਿਰ) ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਘੜਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਉਲਟੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਇਹ ਮਿੱਥਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਘੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਪਕਰਨ ਹੈ।

ਜੈਨੀ ਕਿਡ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **Representation** ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫੇਸਬੁੱਕ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਧਿਆਏ ਵੰਡ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਝ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕੇ (ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਜੈਨੀ ਕਿਡ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **Representation** ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਅਧਿਆਏ 'Self Representation Online' ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ)। Thomas O. Beebee ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ '**The Ideology of Genre**' ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ "The ideology of genre is all around us".¹⁴ ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਖਾਰਿਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਹੁਨਰ (skill system) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੈ ਪਰ ਹਕੀਕਤਨ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਇਨੇ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਉਣ ਲਈ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਘੜੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਆਪਣਾ ਸਵੈ ਉਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਫੌਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਲਈ ਹੋਈ ਮੌਤ ਵਿਚ 'ਕੁਰਬਾਨੀ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਭਰ ਦੇਣੇ ਵੀ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਰਚਤ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।

ਅਲਥਿਊਸਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਵਿਚ 'ਪਰਿਵਾਰ' ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਪਕਰਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਜੇ ਇਸਨੂੰ ਥੋੜਾ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਹਿਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਸਹਿਜ/ਕੁਦਰਤੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। “ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਮਾਜਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।”¹⁵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਕੂਲ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ' ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਿੱਥਕਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਸਥਿੱਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲਥਿਊਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸਟੇਟ ਉਪਕਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੰਰਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸਤ-ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸਟੇਟ ਉਪਕਰਨ ਵਿਚ ਅਲਥਿਊਸਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਬਾਬਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਹੈ:

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਅਕਤੀ-ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਲੀ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹⁶

ਅਲਥਿਊਸਰ ਇਸਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਲਥਿਊਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਮਸਲਨ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਕਾਨੂੰਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਦਿ। ਅਲਥਿਊਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਭਰਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਨੈਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੈਹਾਂ ਨੂੰ ਡੀਕੋਡ ਕਰਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਥਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਖੋਜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਅਲਥਿਊਸਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ “ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪਦਤੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ-ਹੋਂਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ-ਹੋਂਦਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ”¹⁷ ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਿੱਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ 'ਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੰਰਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਲਥਿਊਸਰ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਧਾਰਨਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਨੁਸਾਰ “ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਹੈ।”¹⁸ ਅਲਥਿਊਸਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਏਸੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਚਾਰ/ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਲਥਿਊਸਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਚਾਰ 'ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ' ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹਕੀਕਤਨ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਮਨੋਤਾਂ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਲਥਿਊਸਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਪਕਰਨਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਭਿਆਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।”¹⁹ ਅਲਥਿਊਸਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਲਥਿਊਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਟੇਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੀ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਰਤਾਰਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜਾਰਜ ਲਾਰੇਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **Concept of Ideology** ਵਿਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਾਬਤ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਾਰੇਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਰਥਾਵਲੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਲਾਰੇਨ ਨੇ ਬਾਰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਅਰਥ ਦੇ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਾਰਥ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ 'ਡੈਨੋਟੇਸ਼ਨ' ਦਾ ਪੱਧਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥ ਸਥਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ 'ਕੋਨੋਟੇਸ਼ਨ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਲਖਸ਼ਣਿਕ ਅਰਥ ਸਥਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਰਜ ਲਾਰੇਨ ਗਰੇਮਸ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਬਾਬਤ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਮਿੱਥਕ ਪੱਧਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਧਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬਾਰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਗਰੇਮਸ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿੱਥਕ ਪੱਧਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜਾਰਜ ਲਾਰੇਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਡੈਨੋਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਡੀਕੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਨੋਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਛੁਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਨੋਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **Mythologies** ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਮਿੱਥ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ ਦਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਥ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਚਿਹਨ, ਚਿਹਨਕ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸੰਬੰਧਕਤਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ Graham Allen ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **Roland Barthes** ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਚਿੰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲਈ ਬਣੇ ਕਾਰਡਾਂ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹਤ (ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ) ਅਤੇ ਚਿਹਨਕ (ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਲਪ) ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਕੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਸ, ਜਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।²⁰

Graham Allen ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਬਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਕਾਲੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸੈਨਿਕ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚੋਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸੈਨਿਕ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਜਾਂ ਬਿੰਬ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਮਿੱਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਅਰਥ ਨਿਕਲਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਮਸਲਨ; 'French patriotism', 'the inclusive, unified French'. Graham Allen ਬਾਰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਥ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸੈਨਿਕ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਮਿੱਥ ਇਸ ਚਿਹਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ Signifier ਅਤੇ signified ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਥ ਲਈ ਮਿੱਥ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੜੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਥ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਧਰਾਤਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਗ੍ਰਾਹਮ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ²¹ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੋਕ ਰਾਜ ਮਾਤਾ (Queen mother) ਦੀ ਅਰਥੀ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਬੜੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਧਰ ਹੈ ਪਰ ਦੂਸਰਾ ਪੱਧਰ ਭਾਵ ਮਿੱਥ ਦਾ ਪੱਧਰ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਰਥਗਤ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਚਿਹਨ ਨਵੇਂ ਚਿਹਨਕ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਤ

ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਚਿਹਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜਤੰਤਰੀ ਸਾਮਰਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਲੋਕ ਇਸ ਰਾਜਤੰਤਰ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਨ।

ਬਾਰਥ ਮਿੱਥ/ਕੋਨੋਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ:

LANGUAGE	1. SIGNIFIER	2. SIGNIFIED
MYTH	3. SIGN II. SIGNIFIED	I. SIGNIFIER III. SIGN

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿੱਥ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਮਹੀਨ ਤੰਦਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵਿਚ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਰਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਲਪਾਂ/ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ 'ਪਾਠ' ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ/ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰੇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਗ ਬੰਨਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹੋ ਪੱਗ ਪੰਜਾਬੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖਾਸ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ 'ਵਿਸ਼ਵਾਸ' ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹਰੇਕ 'ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ' ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਮਨਕਾਰੀ, ਗਲਤ ਜਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠਹਿਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਈਗਲਟਨ ਦੁਆਰਾ ਫੂਕੋ ਦੀ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਸਬੰਧੀ ਦਿੱਤੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫੂਕੋ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਹਰੇਕ ਥਾਂ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਾਮੂਲੀ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਹੀ ਸਮੂਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਕਿ ਕੌਣ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਅਤੇ ਕਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਇਕੋ ਕਥਨ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਯਥਾਰਥਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿੱਥਕ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਯਥਾਰਥਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਿੱਥਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਮਿੱਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਢਾਲ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗ਼ਾਲਿਬ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਫਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬੋਧੀ ਹੋਈ ਮਿੱਥਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਖਾਸ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ/ਵਰਗ/ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਮਿੱਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਰਦਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਔਰਤਾਂ ਘੱਟ ਤਰਕਵਾਦੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਮਿੱਥਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਕ ਕਥਨ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਤੱਥਗੱਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ/ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗਹਿਨ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਮਿੱਥਿਆ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਤਾ ਧਿਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੁੱਚੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਡਾ ਧਿਆਨ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੁਧਾਰਨ ਵੱਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਸੁਧਾਰ ਲਵੋ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੁਧਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਤੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਥਨ ਮਿੱਥਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਰਿਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚੀ ਜਾਂ ਮਿੱਥਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ, ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. A) The process of production of meanings, sign and values in social life.
- B) A body of ideas characteristic of a particular social group or class.
- C) Ideas which help to legitimate a dominant political power.
- D) False ideas which help to legitimate a dominant Political power.
- E) Systematically distorted communication.
- F) That which offers a position for a subject.
- G) Forms of thought motivated by social interests.
- H) Identity thinking.
- I) Socially necessary illusion.
- J) The conjuncture of discourse and power.
- K) The medium in which conscious social actors make sense for their world.
- L) Action oriented sets of beliefs.
- M) The confusion of linguistic and phenomenal reality.

- N) Semiotic closure.
- O) The indispensable medium in which individuals live out their relations to a social structure.
- P) The process whereby social life is converted to a natural reality.” Terry Eagleton, *Ideology : an Introduction*, Abs publications, New Delhi, 2007, page-1,2.
2. “To study ideology .is to study the ways in which meaning (or signification) serves to sustain relations of domination”. *Ibid*, page-5.
- 3 "In the general material process of production of ideas, beliefs and values in social life.” *Ibid*, page 28.
- 4 "Slightly less general meaning of ideology turns on ideas and beliefs (whether true or false) which symbolize the conditions and life experiences of a specific, socially significant group or class.” *Ibid*, page-29.
- 5 "Ideology attends to the promotion and legitimation of the interests of such social groups in the, face of opposing interests.” *Ibid*, page-29.
- 6 "meaning of ideology would retain this emphasis on the promotion and legitimation of sectoral interests, but confine it to the activities of a dominant social power.” *Ibid*, page-29.
- 7 "Fifth definition, in which ideology signifies ideas and beliefs which help to legitimate the interests of a ruling group or class specifically by distortion and dissimulations.” *Ibid*, page-30.
- 8 "A sixth meaning of ideology, which retains an emphasis on false or deceptive beliefs but regards such beliefs as arising not from the interests of a dominant class but from the material structure of society as a whole.” *Ibid*, page-30.
- 9 “Are Intellectuals an autonomous and independent social group, or does every social group have its own particular specialized category of intellectuals?” Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, Quentin Hoare and Geoffrey Nowell smith (edit& translate), Lawrence & Wishart, London, 1971, page-134.
- 10 “Every social group, coming into existence on the original terrain of an essential functions in the world of economic production, creates together with itself, organically, one or more strata of intellectuals which give it homogeneity and an awareness of its own function not only in the economic but also in the social and political fields.” *ibid*, page-134.
- 11 “One of the most important characteristics of any group that is developing towards dominance is its struggle to assimilate and to conquer “ideologically” the traditional intellectuals, but this assimilation and conquest is made quicker and more efficacious the more the group in question succeeds in simultaneously elaborating its own organic intellectuals.” *ibid*, page-142.
- 12 “Marxist classics have always claimed that the State is the repressive State apparatus, the objective of the class struggle concerns State power, and in consequence the use of the State apparatus by the classes.” Louis Althusser, *Lenin and philosophy and other essays*, Monthly Review Press, London, 1971, page-141.

- 13 "the religious ISA (the system of the different churches), -the educational ISA (system of different public and private 'school'), the family ISA, the legal ISA, the political ISA(the political system, including the different parties) the trade-union ISA, the communications ISA (Press, radio and television, etc.)." *ibid*, page-143.
14. Thomas O. bee bee, *The ideology of Genre*, The Pennsylvania State university press, USA, 1994, page-3.
- 15 ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਉਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2012, ਪੰਨਾ-236, 237.
- 16 "Ideology is a 'Representation' of the Imaginary Relationship of individuals to their real conditions of existence." Louis Althusser, *Lenin and Phillosophy and other essays*, Monthly Review Press, New York and London, 1971, page-162.
- 17 "What is represented in ideology is therefore not the system of the real relations which govern the existence of individuals, but the imaginary relations of those individuals to the real relations in which they live." *Ibid*, page-165.
- 18 *Ibid*, Page-165.
- 19 "An ideology always exists in an apparatus, and its practice, or practices" Luke ferreter, *Louis Althusser*, Routledge, new York, 2006, page-87.
- 20 "If roses, for example, are a sign of romance in our culture, then they are so because, when used, say, in a love poem or pictured on a Valentine's Day card, they combine a signifier (the word or the image) with a signified (the cultural concept of roses) to produce the rose as a sign of romance, Passion and love." Graham Allen, *Roland Barthes*, Routledge, New York, 2003, page-42.
- 21 "A news paper picture of crowd waiting to see the coffin of the Queen Mothers is first-order sign: signifier= the photographic image of crowd, signified= the crowd that waited to see the Queen mother lying in state, sign=press reportage of a topical event which we might gloss as 'large crowds have queued for hours to see the Queen mother lying in the state'. *Ibid*, page-42.

ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਰੋਕਾਰ ਵਾਂਗ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਸੰਕਲਪੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ; ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੋਟੀ ਜਿਹੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਲੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਪੌੜੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਗੁੱਝੇ ਤੇ ਕਿਤੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਧਰਮ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਬਿੰਬਤ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਮਾਨਿਕ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ, ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਆਦਿ ਨਾਲ, ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਤਾਂ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਪਿਆਰ ਸੰਕਲਪ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਜਾਂ ਸਮਝਣਾ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਘੱਟ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ, ਪਿਆਰ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਸਾਡੇ ਹੱਥਲੇ ਸ਼ੋਧ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪਿਆਰ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੀਖਿਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਇੱਥੇ ਮਕਸਦ ਸਿਰਫ਼ ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਢਲੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ।

ਮਨਮੋਹਨ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਜਗਤ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਸ਼ੀਲ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਲਗਭਗ ਪੈਂਤੀ-ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਨੌਂ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ਅਗਲੇ ਚੌਰਾਹੇ ਤੱਕ (1982), ਮਨ ਮਹੀਅਲ (1989), ਸੁਰ ਸੰਕੇਤ (1998), ਨਮਿਤ (2001),

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ
ਖੋਜਾਰਥੀ,
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ।
gurpreetsahuwala@
gmail.com
9416126359

ਅਥ (2004), ਨੀਲਕੰਠ (2008), ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ (2010), ਬੈਥਰੀ (2012) ਅਤੇ ਜ਼ੀਲ (2017)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੇਰੇ ਮੇਂ ਚਾਂਦਨੀ (1993) ਅਤੇ ਕੋਹਮ (2016) ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਕਾਲ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਖਦਾ-ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਦੀਆਂ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਲੇਖ ਛਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਐਨ.ਬੀ.ਟੀ. ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨਮੋਹਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲਿਖੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਨਾਵਲ ਨਿਰਵਾਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ 2013 ਦਾ ਇਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼, ਸੁਪਨੇ, ਉਮੰਗਾਂ, ਅਹਿਸਾਸਾਂ, ਭਾਵ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚਲਾ ਪਾੜਾ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਚੇਤਨਾ, ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੁਹਜ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿੱਤਵ, ਕਾਮਨਾ, ਸੰਭੋਗ, ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਔਰਤ-ਮਰਦ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਦੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਵਾਲੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਪਿਆਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮੁੱਢਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਾਂ-ਪਿਆਰ ਅੱਵਲ ਸਥਾਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ ਵਿਚ ਸੰਤਾਨ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵਾਤਸਲਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਪਿਆਰ ਵਾਤਸਲ ਰਸ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਥਾਈ ਰਸ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਲੇ-ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਉਣਾ, ਸਿਰ ਚੁੰਮਣਾ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੂਹਣਾ, ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦੇਖੀ ਜਾਣਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੰਝੂ ਵਹਾਉਣਾ ਆਦਿ ਵਾਤਸਲ ਰਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਡਰਨਾ, ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰੀ ਵਿਭਾਵ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਤਸਲ ਭਾਵ ਮਮਤਾ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਬਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਭਾਵ ਹਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਕਸਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਮਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਤੇ ਖੂਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਪ ਦੀ ਵੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਬਿੰਦ-ਬੁੰਦ ਨੂੰ ਆਕਾਰ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਮਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਂ ਕੋਈ ਨਫ਼ਾ-ਨੁਕਸਾਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੀ ਬਲਕਿ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਮਤਲਬ ਦੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨਮੋਹਨ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਜਦੋਂ ਜਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੰਮਕਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਕਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਕਦੇ ਚੇਤਾ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ

ਥੱਕ-ਟੁੱਟ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਔਕੜਾਂ ਸਹਾਰਦੇ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਲਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾ ਸਕੇ। ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਮਨਮੋਹਨ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤੰਗਤਾ ਵੱਜੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਈ ਭੁੱਲ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦਾ ਵੀ ਹੈ :

ਦੁੱਧ...
 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁਆਦ
 ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਗ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਆਰੰਭ
 ਹਰਕਤ ਦੀ ਆਦਿ ਉਰਜਾ
 ਬੇਦਿਸ਼ਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਚੂਲ
 ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ 'ਚ ਆਪਣਾ ਮੂਲ
 ਭੁੱਲੇ ਗਿਆ
 ਸੁਆਦਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ
 ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸੁਆਦ
 ਦੁੱਧ...
 ਮੇਰਾ ਆਰੰਭ... ਮੂਲ
 ਮੇਰਾ ਆਦਿ ਸੁਆਦ।²

ਇਹ ਮਨਮੋਹਨ ਦੀ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਅਥ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚੋਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਨਮੋਹਨ ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਤੀ ਕ੍ਰਿਰਿਆ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਦਵੰਦ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਥ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚੋਂ ਹੀ 'ਮਰਤਬਾਨ' ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ:

ਏਸ ਵਾਰ ਘਰ ਗਿਆ
 ਦੇਰ ਰਾਤ ਪਹੁੰਚਿਆ... ਮਾਂ ਸੌਂ ਚੁੱਕੀ ਸੀ
 ਬੜੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ 'ਚ ਸੀ ਉਹ

 ਮਾਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ
 ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾਂ ਸਾਂ
 ਕਵੀ ਦੋਸਤ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਿਮੋਚਨ ਸਮਾਗਮ ਲਈ

ਮਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ
 ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਿਲਣ ਆਇਐਂ
 ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂ
 ਕਾਵਿ-ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਆਇਐਂ
 ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਵੀ ਤੂੰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ

 ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ
 ਮਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਆਚਾਰੀ ਮਰਤਬਾਨ

ਮੇਰੇ ਡਰਾਇਵਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ,
 "ਬਹੁ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੀ"
 ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਲਿਜਾਈ
 ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਦੀ ਨਿਜ਼ਾਨੀ ਆ
 ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸਾਂ
 ਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆ ਸੀ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਮਾਈ ਸੇਵਾ ਬਜ਼ਾਰੋਂ

... ..

ਗੱਡੀ 'ਚ ਬੈਠਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਮੈਂ
 ਐਂਤਕੀ ਆਚਾਰ ਪਾਇਆ
 ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ
 ਕਿ ਏਸੇ ਮਰਤਬਾਨ 'ਚ ਪਾਵੇ

ਘਰ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਪਤਨੀ ਬੋਲੀ,
 'ਏਹ ਕੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਏ ਓ
 ਘਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ... ਕੂੜ ਕਬਾੜ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ
 ਨਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਚਾਰ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ...'³

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮਾਂ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੀ ਰੱਖੀ ਹੈ; ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ 'ਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆ ਕੇ ਪਤਨੀ ਦੀ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ (ਪੁੱਤ-ਪਤੀ) ਚੁੱਪ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਂ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਰੱਖਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਬੋਲਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਖ਼ਾਸੇ ਗਹਿਰੇ ਅਰਥ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ/ਅੱਗੇ ਤੋਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਮਰਤਬਾਨ ਦੇ ਕੇ। ਪਰ ਪਤਨੀ ਨਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪਲੀ-ਜੁੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦੇ ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਮਰਤਬਾਨ 'ਕੂੜ ਕਬਾੜ' ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ 'ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਚਾਰ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਹਿਰਾ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੁੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਤੀ ਹੈ। ਪੁੱਤ-ਪਤੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝਾ 'ਮੈਂ' ਮੁਕ ਹੈ; ਦਰਅਸਲ ਪਤਨੀ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁੱਤ-ਪਤੀ 'ਮੈਂ' ਦਾ ਮੁਕ ਰਹਿਣਾ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਅੰਗ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ, 'ਮਰਤਬਾਨ' ਕਵਿਤਾ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਮਿਸਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਸ਼ਖ਼ਸ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਾਸਤੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਹੈ; ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਲਕਿ ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਅਗਲੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰਾਸਤੀ ਕੀਮਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨੀਲਕੰਠ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ 'ਜੰਗਲ-4' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਮੈਂ ਜੰਗਲ
 ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਵਿਰਾਸਤ 'ਚ

ਸ਼ਾਮਿਲ ਜਿਸ 'ਚ ਮੇਰੇ
 ਸੰਸਕਾਰ ਸਰੋਕਾਰ
 ਨਕਸ਼ ਆਕਾਰ
 ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਚਾਅ

ਆਦਤਾਂ ਸੁਭਾਅ
 ਰੰਗ ਸੁਹਜ
 ਪੀੜਾਂ ਕੁਹਜ
 ਦਲੇਰੀਆਂ ਭੈਅ
 ਨਿੱਕੀ ਬੁਝੀ ਹਰ ਸ਼ੈਅ
 ਦੌੜੇ ਜੋ ਮੇਰੀਆਂ ਰਗਾਂ 'ਚ
 ਮੇਰੀ ਪਹਿਚਾਣ
 ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਦੀਖਿਆ
 ਮੇਰਾ ਮਾਣ
 ਵਿਰਾਸਣਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਏਹੋ... ਜੰਗਲ।⁴

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਦਾ ਮੈਟਾਫਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਵੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰਾਸਤੀ ਮੁੱਲ ਕਵੀ ਨੂੰ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਜਦੋਂ 'ਸੰਸਕਾਰ ਸਰੋਕਾਰ', 'ਨਕਸ਼ ਨੁਹਾਰ', 'ਆਦਤਾਂ ਸੁਭਾਅ' ਅਤੇ 'ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਦੀਖਿਆ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ/ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਰਾਸਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਸੁਰ-ਸੰਕੇਤ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਇਕ ਕਵਿਤਾ 'ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ; ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਸੰਵਾਦ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਜਵਾਨ ਵਿਆਹੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਮਨ-ਪਟਲ 'ਤੇ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਵੀ ਪੁੱਤ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਪੁੱਤ ਹੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੁੱਤ ਦੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਵੀ ਉਸਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ
 ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਸੰਗ ਖੜਾ ਹੈ
 ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਸ਼ਫਾ ਹੈ
 ਉਂਗਲੀਆਂ ਟਿੱਕਦੇ ਹੀ ਨਬਜ਼ 'ਤੇ
 ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਰਫਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ

ਮਾਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤਗੀ 'ਚ ਸ਼ਫਕਤ
 ਮਾਂ ਦੀ ਆਗੋਸ਼ 'ਚ ਲੱਜਤ

ਵਿਦਾ ਹੋਇਆ
 ਤਾਂ ਮਾਂ ਬੁੱਕਲ 'ਚ ਲੈ ਬਹੁਤ ਰੋਈ
 ਬੋਸੇ ਲਏ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ
 ਸਭ ਬਲਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਂਦੀ
 ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ
 ਸਿਰਫ ਸਿਸਕੀ,
 ਸੁਬਕੀ, ਹੁਬਕੀ
 ਮੈਂ ਨਾ ਰੋ ਸਕਿਆ
 ਨਾ ਬੋਲ ਸਕਿਆ
 ਪਤਾ ਨਹੀਂ
 ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ

ਡੁੱਬਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ 'ਚ
 ਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੋਰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ
 ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਤਨਹਾਈ ਦੀ ਬੁੱਕਲ 'ਚ
 ਪਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ
 ਦਿਨ ਕੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ।⁵

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਭਿੱਜ ਕੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਮਾਂਵਾਂ ਪੁੱਤਾਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮਾਂਵਾਂ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ; ਉਹ ਤਾਂ ਬੱਸ ਜਾਂ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਦੁੱਖ/ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਹਿਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪੁੱਤ ਸਮਝ/ਮਹਿਸੂਸ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਕਹਿ/ਬੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਉਸ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਪਿਆਰ ਵੰਡਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਛਲੀ ਉਮਰੇ ਮਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਆਉਣਾ ਉਸਦੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਅਗਲੀਆਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ:

ਅੱਜ ਕੱਲ ਮਾਂ
 ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੀ-ਗੋਡੀ ਕਰਦੀ
 ਮੁਰਝਾਈਆਂ ਪੱਤੀਆਂ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਦੀ
 ਨੌਵੇਂ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਣ ਗੁਣਾਉਂਦੀ
 ਨਵੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ-ਕੁਰੂਬਲਾਂ ਨੂੰ
 ਹਸਰਤ ਭਰੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ
 ਚੁੱਪ 'ਚ ਬੈਠ ਰਜਨੀਸ਼ ਪੜ੍ਹਦੀ
 ਕਦੀ ਕਦੀ ਬਿਨ ਦੱਸਿਆਂ
 ਦੂਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ
 ਸੰਧਿਆਂ ਨੂੰ ਰਹਿਰਾਸ ਉਚਾਰਦੀ
 ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ-ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਨਾਲ
 ਤੋਤਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ
 ਮਾਂ ਮੈਂ ਬਣਦੀ
 ਬੇਟਾ ਮਾਂ
 ਪਤਨੀ ਚੁੱਪਚਾਪ ਇਹ ਖੇਲ ਵਿੰਹਦੀ
 ਮੈਂ ਸਭ ਕੁੱਝ
 ਇਕ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਸੁਣਦਾ
 ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ
 ਮਾਂ ਤੇ ਮੈਂ
 ਇਕ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਾਂ
 ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬੋਲ
 ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਾਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਆਹਦ
 ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ
 ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਸੰਗ ਖੜਾ ਹੈ
 ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਇਕ ਸ਼ਫਾ ਹੈ
 ਉਂਗਲੀਆਂ ਟਿਕਦੇ ਹੀ ਨਬਜ਼ 'ਤੇ
 ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਰਫਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ...।⁶

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਸੰਗ ਖੜਾ ਹੈ' ਸਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਹੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਬੱਸ 'ਚੁੱਪ' ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੇ 'ਖੜਾ' ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਪੁੱਤ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਕਿਆਸਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉੱਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਤਰ 'ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਇਕ ਸ਼ਫਾ ਹੈ' ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼ਫਾ' ਹੋਣਾ ਇਹ ਮਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰਿਕ ਗੁਣ ਹੈ। ਸ਼ਫਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪਰਿਆਇ ਸ਼ਬਦ ਨਿਪੁੰਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸ਼ਫਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ 'ਦਿਨ ਕੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ' ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਚੁੱਪ ਧਾਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਸੰਗ ਖੜਾ ਹੈ'। ਦਰਅਸਲ ਹੁਣ ਮਾਂ ਕੋਲ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁੱਤ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ।

ਮਨਮੋਹਨ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ 'ਰੁਖਸਤਗੀ' ਵਿਚ ਬੇਟੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਰੁਖਸਤ ਦੇ ਦਿਸ਼ ਉਸਾਰਨ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਟੀ ਦਾ ਬਾਬਲ ਦੇ ਦਰੋਂ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਦੇ ਘਰੋਂ ਰੁਖਸਤ ਹੋਣਾ। ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਇਹ ਘੜੀ ਸੁਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਰੁਖਸਤਗੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ:

ਰੁਖਸਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਬੇਟੀਆਂ
 ਬਾਬਲਾਂ ਦੇ ਦਰੋਂ
 ਰੁਖਸਤ ਮਾਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ
 ਬੇਟਿਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ
 ਏਨਾਂ ਕੁ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਏ ਮਹਿਜ਼
 ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਰੁਖਸਤਗੀ 'ਚ
 ਬੇਟੀਆਂ ਤਾਂ ਆਸਵੰਦ ਨੇ ਹੁੰਦੀਆਂ
 ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਕਿਸਮਤ ਲਈ
 ਮਾਵਾਂ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਹੀ
 ਸਮਝ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ ਮੰਜ਼ਿਲ
 ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਚਿੜੀਆਂ ਚੰਬਾ
 ਅੰਤਹੀਣ ਸਫ਼ਰ ਲਈ
 ਬੇਨਕਸ਼ ਸ਼ਜਰ ਲਈ।¹⁷

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਬੇਟੀ ਤੋਂ ਮਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਘਰ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਣਦੀ ਹੈ ਉਸਦੀ ਕਿਸਮਤ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਓਤ-ਪੋਤ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਕਵੀ ਇਸਨੂੰ 'ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਅੰਗ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਾਂ ਦੇ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ/ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਜੋ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੁੱਤ ਪੱਖ ਵਿਚੋਂ ਉਸਰਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪੁੱਤ ਜੋ ਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਤ ਦਾ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸੁਰ ਸੰਕੋਤ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਵਿਤਾ 'ਵਕਤ' ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੁੱਤ ਆਪਣੀ ਬਿਰਧ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸਰੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਬੜੀ ਬਿਰਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਏ ਮਾਂ/ ਜੀਕਣ ਘਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ' ਮਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਅੰਜਨਾ ਭਾਵ ਹੀ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਸਤਾਂ ਤਾਂ ਬਦਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮਾਂ? ਪਰ ਕਵੀ ਏਥੇ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਇੱਥੋਂ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ:

ਘਰ ਆਇਆ ਐਤਕੀ
 ਬੜੀ ਬਿਰਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਏ ਮਾਂ
 ਜੀਕਣ ਘਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ
 ਘਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਘੜੀਆਂ
 ਰੁਕੀਆਂ ਨੇ ਪਈਆਂ
 ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਹਿਰ 'ਤੇ
 ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ
 ਵਕਤ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੋਂ
 'ਮਾਂ ਘੜੀਆਂ ਤਾਂ ਠੀਕ ਕਰਾ ਲੈਣੀਆਂ ਸੀ', ਮੈਂ ਕਿਹਾ
 ਮਾਂ ਬੋਲੀ
 'ਉਸਨੂੰ ਦਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਵਕਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ
 ਵਕਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਤਾਂ ਵੇਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਏ'
 ਸ਼ਾਇਦ
 ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਚੁੱਕੀ ਏ ਵਕਤ ਤੋਂ ਮਾਂ
 ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ ਏ ਵਕਤ ਤੋਂ।⁸

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਉਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਂ ਬੋਲ ਕੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੀ। ਘੜੀ ਅਤੇ ਵਕਤ ਦੇ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਔਲਾਦ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਔਲਾਦ ਉਸਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਂ ਲਈ ਔਲਾਦ ਦਾ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸੰਤਾਪ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਮਾਂ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹੀ ਮਾਂ ਦਾ ਵਡੱਪਣ ਹੈ।

ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਥ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ 'ਸੁਆਦ' ਅਤੇ 'ਪੌੜੀਆਂ' ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਾਦੀਆਂ, ਨਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਂਵਾਂ ਦੇ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਔਰਤ ਹੀ ਉਹ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੁੜੇ ਹਨ। ਔਰਤ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਘਰ ਵਿਚ ਮੋਹ, ਮੁਹੱਬਤ, ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਤੱਕ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਆਇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦੀ ਸੁੱਖ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ/ਮਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਲੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਜੋੜੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਫਿਕਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ/ਮਾਂ ਦੇ ਇਸੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਜਵਾਬ' ਵਿਚ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚੋਂ ਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਪਾਈ ਬੁਝਾਰਤ ਤੋਂ ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਈਆਂ 'ਅਬੁੱਝ ਬੁਝਾਰਤਾਂ' ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਉਸਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੇਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜ਼ਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਂ ਨੇ ਬੁਝਾਰਤ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਕੋਲ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੁੱਲ, ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਜਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਓਤ-ਪੋਤ ਹੈ:

ਨਵੀਂ ਬੁਝਾਰਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਮੈਂ
 ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਮਾਂ
 ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਇਕ ਅਬੁੱਝ ਬੁਝਾਰਤ
 ਇਕ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ,
 'ਕੋਲ ਹੈ ਜਿੰਨੀ, ਦੂਰ ਹੈ ਓਨੀ

ਦੂਰ ਹੈ ਜਿੰਨੀ, ਕੋਲ ਹੈ ਓਨੀ"
ਯਾਦ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਇਹ ਬੁਝਾਰਤ
ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ
ਤਾਂ ਉਲਝ ਜਾਂਦੀ ਹੋਰ ਵੀ

ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਦੇ
ਕੋਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੇ... ਕੋਈ ਸੁਰਾਗ ਦੱਸ
ਮਾਂ ਹੱਸ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ,
"ਸੁਣੋ... ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ
ਉਹਨੂੰ ਉਦੋਂ ਦੇਖੋ
ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਹਾਥੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ
ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇ
ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਦੇਖੋ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਵੇ"

ਬੁਝਾਰਤ ਸੁਲਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਉਲਝ ਜਾਂਦੀ

ਅੱਜ ਸੋਚਦਾਂ
ਇਸ ਬੁਝਾਰਤ ਦਾ ਜਵਾਬ ਤਾਂ
ਮਾਂ ਆਪ ਹੀ ਸੀ...।⁹

ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੇ ਵਾਤਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਤ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁੱਤ ਜਦੋਂ ਬਾਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਥ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਉਡੀਕ-2' ਵਿਚ ਇਸ ਪਿਆਰ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਬੱਸ ਸਟਾਪ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ
ਸਕੂਲੋਂ ਪਰਤ ਰਹੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾਂ
ਕਈ ਬੱਸਾਂ ਆ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ
ਪੀਲੀਆਂ, ਨੀਲੀਆਂ, ਹਰੀਆਂ
ਬੇਟੇ ਦੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ

ਉਡੀਕ ਚਿੰਤਾ 'ਚ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ
ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਧੁੱਪ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ
ਅਚਾਨਕ ਬੇਟੇ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਦੇ ਰੰਗ 'ਚ ਸਿਮਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਉਸਦੀ ਸਫ਼ੇਦ ਵਰਦੀ
ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਲੀ ਹੋ ਸਲੇਟੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ
ਸੂਹਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਉਹ ਗਰਮੀ ਨਾਲ
ਥੱਕਿਆ ਹਾਰਿਆ ਦੂਰੋਂ ਦੇਖ
ਮੈਨੂੰ ਆ ਚਿੰਬੜਦਾ

ਬਹੁਰੰਗੀ ਉਡੀਕ 'ਚ
ਮਿਲਣ ਦਾ ਰੰਗ ਕਿੰਨਾ ਅਲੋਕਾਰ।¹⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਬਦਲਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਪੇ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਿਉ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਕੂਲ ਬੱਸ ਦੇ ਆਉਣ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਬਾਪ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬਿੰਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਲਕੰਠ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ 'ਝਰੋਖਾ' ਕਵਿਤਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਕਹੇ ਬੋਲਾਂ 'ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡਿਆਂ ਹੁੰਦੇ ਜਦੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੀਤੇ 'ਚੋਂ ਕਿਤੇ ਤਲਾਸ਼ਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤੀ ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਪ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਹੈ:

"ਪਿਆਰ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ
ਕਿੰਨੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਏ ਏਸ 'ਚ
ਉਮੀਦ ਵੀ
ਹੈ ਜੋ ਲੋਅ ਜਿਹੀ
ਉਹੀ ਏ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼..."

ਪੜਦਿਆਂ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦੀ
ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੁੱਠੇ ਗੇੜ 'ਚ ਹਾਂ।¹¹

ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੂ' ਵਿਚਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਆਏ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਪੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਤਰੱਕੀ ਕਾਰਨ ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਘਰ ਛੱਡਣ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਬਾਪ ਦਾ ਪੁੱਤ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਫਿਕਰ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਫਿਕਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਫਿਕਰ ਹੀ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ:

ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਗਿਆ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ
ਮੇਰੇ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਓਸ ਕੋਲ
ਟਰੈਵਲ ਲਾਈਟ ਦਾ ਕੈਰੀਕੇਸ
ਲੈਪਟੋਪ... ਮੋਬਾਈਲ... ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਿੰਮ... ਦੋ ਤਿੰਨ ਕਰੈਡਿਟ ਕਾਰਡਜ਼
ਬੁਲਗਾਰੀ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ... ਐਮਪੀ ਥੀ... ਹੈਂਡ ਫੋਨ
ਤੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਸਮਾਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਸਥਿਤੀਆਂ... ਵਸਤਾਂ... ਉਪਕਰਣ
ਕੁੱਝ ਜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਹੱਬਤ... ਮੋਹ... ਮਨੁੱਖ ...ਮਾਂ...।

ਉਹ ਪ੍ਰਦੇਸ 'ਚ ਹੈ... ਪਤਾ ਉਸ ਆ ਹੀ ਜਾਣਾ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ 'ਚ
ਕੋਈ ਹੁੰਦੈ ਪ੍ਰਦੇਸ ਤਾਂ ਦੇਸ ਵੀ ਓਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੈ
ਦੇਸ 'ਚ ਬੰਦਾ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਧਰ ਅੰਦਰ...!¹²

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਦੇਸ 'ਚ ਬੰਦਾ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ' ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਵ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਲਈ ਦੂਰ-ਦੇਸ/ਪ੍ਰਦੇਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਲਈ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਦੇਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਅੱਜ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਵੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਪੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪਿੱਛਲੀ ਉਮਰੇ ਬੇਸਹਾਰਾ/ ਇਕੱਲਤਾ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸਨੂੰ 'ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਧਰ ਅੰਦਰ' ਘੁੱਟ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਵੀ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੋਹਨ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮਾਂ, ਬਾਪ ਅਤੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਤਿਕੋਣ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੰਗ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਦੇ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁੱਤ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਪ ਦੇ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁੱਤ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਪ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲਾ ਕਾਵਿ 'ਮੈਂ' ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਾਤਸਲ-ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੋਹਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਇਹ ਵਿਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, ਸਾਹਿਤਯ-ਦਰਪਣ, (ਅਨੁ.) ਦੁਨੀ ਚੰਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1992, ਪੰਨਾ 95.
2. ਮਨਮੋਹਨ, ਅਥ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004, ਪੰਨਾ 58.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 92-94.
4. ਉਹੀ, ਨੀਲਕੰਠ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2008, ਪੰਨਾ 91.
5. ਉਹੀ, ਸੁਰ ਸੰਕੇਤ, ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998, ਪੰਨੇ 63-64.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 65-66.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 68.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67.
9. ਉਹੀ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2010, ਪੰਨਾ 27.
10. ਉਹੀ, ਅਥ, ਪੰਨਾ 74.
11. ਉਹੀ, ਨੀਲਕੰਠ, ਪੰਨਾ 77.
12. ਉਹੀ, ਜ਼ੀਲ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2017, ਪੰਨਾ 117.

ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਰੀਏ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਦਿ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਉਪਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ ਕਲਾ, ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਲੋਕ ਧਰਮ, ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਆਦਿ ਇਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਇਸਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਸੰਕਲਪ 1846 ਈ. ਵਿਚ ਵਿਲੀਅਮ ਥਾਮਸ ਦੇ ਐਥੋਨੀਅਮ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ Grimm brothers ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਲੀਅਮ ਥਾਮਸ ਦੇ ਪੱਤਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਥਾਮਸ ਰੋਏਬੱਕ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਖਾਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਂਝ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਵਾਂ ਉਪਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਇਕ ਛਾਨਣੀ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜੋੜਦੀ ਅਤੇ ਫਾਲਤੂ ਘਟਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨਤਰਣ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਹਿਣ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ, ਸਥਾਨਤਰਣ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।"

ਲੋਕਧਾਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕੋ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ ਸਗੋਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਬੁੱਟਰ
ਪਿੰਡ ਵਾਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੱਟੀ,
ਤਰਨ ਤਾਰਨ।
9781047457
gopi.buttar88
@gmail.com

ਸਭਿਆਚਾਰ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਆਦਿ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਉਪਜ, ਵਿਗਸ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ (E-FOLKLORE) ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਪਜ, ਵਿਗਸ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ (ਕੰਪਿਊਟਰ, ਮੋਬਾਇਲ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ) ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

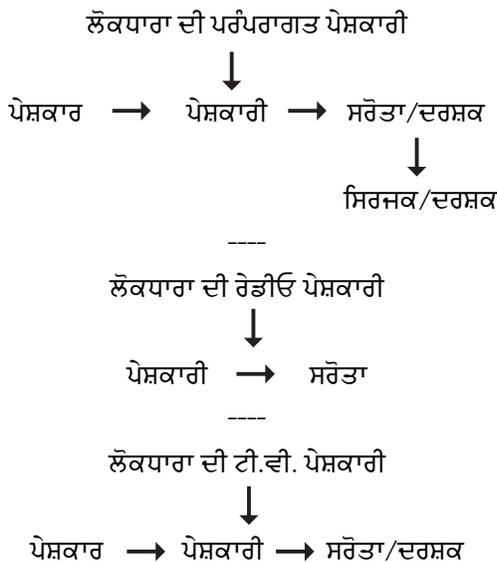
ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜ, ਵਿਗਸ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਪਜ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਹਾਂਡੂ FOLKLORISMUS² ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਪਜ, ਵਿਗਸ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ FOLKLORISMUS ਕਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ (E-FOLKLORE) ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚਿਤ ਹੈ।

ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ (E-FOLKLORE) ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਖੋਜਾਰਥੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ ਵਲੋਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ (E-FOLKLORE) ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਚਾਰ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

- (ੳ) ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੋਂ।
 - (ਅ) ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ।
- ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ, ਨਵੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ (E-FOLKLORE) ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲੋਂ ਰੇਖਾ ਚਿਤਰ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ³:

ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

- (1) Audio (ਸੁਣਨ) ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ
- (2) Audio-visual (ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ) ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ

(1) **Audio (ਸੁਣਨ) ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ**:-ਸੁਣਨ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਉਹ ਉਪਕਰਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਧੁਨੀ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਰੇਡੀਓ, ਆਡੀਓ ਸੀ.ਡੀਜ਼ ਆਦਿ। ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਨ 1927 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਿਸਥਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰੋਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਅਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਚਿਤਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

ਰੇਡੀਓ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਇਕ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ-ਗਾਇਕ ਆਪਣੇ ਫਨ ਦਾ ਮੁਜਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ, ਯਮਲਾ ਜੱਟ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ, ਨਰਿੰਦਰ ਬੀਬਾ ਆਦਿ ਨੇ ਰੇਡੀਓ ਜ਼ਰੀਏ ਹੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਜਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਥਾਂ, ਵਾਰ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ, ਲੋਕ-ਗਾਥਾ, ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕ-ਨਾਟਕ ਵਰਗੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ ਕੇਵਲ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਰੇਡੀਓ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚ:-

ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ,
ਔਰ ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਆਈ,
ਵਾਹਗੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਟੱਪ ਗਿਆ,
ਸੂਈ ਜਦ ਘੁਮਾਈ-
ਉੱਤਰ-ਰੇਡੀਓ।

ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਤਵਿਆਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਵਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ, ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲੋਕ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਵਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਆਡੀਓ ਸੀ.ਡੀਜ਼ ਹਨ, ਜੋ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ :-

ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ
ਜਵਾਨ ਹੈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ।
ਉੱਤਰ-ਆਡੀਓ ਸੀ.ਡੀਜ਼।

(2) **Audio-visual (ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ) ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ**:- ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਸਾਧਨ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਅਤੇ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਕੰਪਿਊਟਰ, ਸਿਨੇਮਾ, ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਆਦਿ।

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੂਰਗੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਲੋਕਧਾਰਾ ਮੌਖਿਕਤਾ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉੱਪਰ ਕਾਰਟੂਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮਿਥ ਅਤੇ ਪਰੀ ਕਥਾਵਾਂ ਆਧਾਰਿਤ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਅਲਿਫ਼-ਲੈਲਾ, ਵਿਕਰਮ ਬੇਤਾਲ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਕੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਜੈ ਹਨੂਮਾਨ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੀਰੀਅਲ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੀਰੀਅਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੀਰੀਅਲ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:- ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ, ਝਾਂਸੀ ਦੀ ਰਾਣੀ, ਯੁੱਗ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ, ਅਕਬਰ ਦ ਗ੍ਰੇਟ, ਚਾਣਕਿਆ ਆਦਿ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੀਰੀਅਲ ਲੋਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਬੋ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸੀਰੀਅਲ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਵਾਂਗ ਬੁਰਾਈ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੀਰੀਅਲ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦਾ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡਣਾ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ, ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਫ਼ਿਲਮਾਂ, ਵਿਗਿਆਪਨ, ਲੜੀਵਾਰ, ਬਾਲ ਕਾਰਟੂਨ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੋਂ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਬਹੁਤ ਚਰਚਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਸੰਦੀਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਾਰਟੂਨ ਛੋਟਾ ਭੀਮ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ ਇਹ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਟੂਨ ਐਨੀਮੇਸ਼ਨ ਫ਼ਿਲਮਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਹਨੂਮਾਨ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਛੋਟਾ ਭੀਮ) ਆਦਿ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਮਿਥ-ਕਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜੋ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋ ਕੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਭਾਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉੱਪਰ ਚਲਦੇ ਨਿਊਜ਼ ਚੈਨਲ ਧਰਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਜਿਵੇਂ- 'ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਦਾ ਰਹੱਸ, ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ, ਜਾਨੋ ਅੱਜ ਦਾ ਰਾਸ਼ੀਫਲ ਆਦਿ' ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਲਗੇ, ਪਰ ਇਹ ਕੜਵੀ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸੇ ਸ਼ਰਧਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਚੈਨਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੇ ਵਪਾਰਕ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਭੁਨਾਇਆ ਹੈ।⁴

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਜੋਤਸ਼ੀ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਬੈਠਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਨਿਦਾਨ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਸਮਝ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਚੈਨਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੋਤਸ਼ੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਫ਼ੋਨ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਚੈਨਲ ਤੇ ਚਲਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਕਦੀਰ ਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਵਿਚ ਜੋਤਸ਼ੀ ਲੈਪਟੋਪ ਤੇ ਬੈਠਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ੋਨ ਉੱਪਰ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਪਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਇਕ ਫ਼ੋਨ ਕਾਲ :

ਫ਼ੋਨ ਕਾਲਰ - ਸਰ ਮੇਰਾ ਘਰ ਕਦੋਂ ਬਣੇਗਾ ?
 ਅਸੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਕਦੋਂ ਜਾਵਾਂਗੇ ?
 ਸਾਡੀ ਲਾਇਫ ਕਦੋਂ ਸੈੱਟ ਹੋਵੇਗੀ ?

ਜੋਤਸ਼ੀ - ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੱਸੋ।

ਫੋਨ ਕਾਲਰ - ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ।

ਜੋਤਸ਼ੀ - ਤੁਹਾਡਾ ਘਰ ਮਈ 2018 ਤੋਂ 2021 ਦੇ ਵਿਚ ਬਣਨ ਦਾ ਯੋਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ

ਦੇ 100% ਚਾਨਸ ਹਨ।

ਐਂਕਰ - ਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸੋ ਕਿ ਘਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਣੇਗਾ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ?

ਜੋਤਸ਼ੀ - ਦੋ ਘਰ ਬਣਨਗੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ।

ਜੋਤਸ਼ੀ (ਉਪਾਅ) - ਘਰ ਵਿਚ ਪਏ ਟੁੱਟੇ ਚਕਲੇ ਵੇਲਣੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦੇਵੋ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਫੋਨ ਕਾਲ ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਵਾਲ ਪੁਛਦੇ ਹਨ। ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਸਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਉਮੰਗ ਅਤੇ ਚਾਹਤ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਇਵੇਂ ਦੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਠਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਚੈਨਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ "Third eye of Nirmal Baba" ਵਿਚ ਲੋਕ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਦਾਨ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

* ਬਾਬਾ- (ਇਕ ਭਗਤ ਨੂੰ) ਆਪ ਕੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੁਈ ਹੈ ?

ਭਗਤ- ਹਾਂ ਬਾਬਾ।

ਬਾਬਾ- ਲਾਸਟ ਟਾਈਮ ਸ਼ਾਦੀ ਮੇ ਕਬ ਗਏ ?

ਭਗਤ-ਚਾਰ ਮਾਂਹ ਪਹਿਲੇ।

ਬਾਬਾ- ਸ਼ਾਦੀ ਮੇ ਕਯਾ ਦਿਯਾ ?

ਭਗਤ-ਕੁਛ ਨਹੀਂ।

ਬਾਬਾ-ਅਬ ਦੇ ਆਓ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

* ਬਾਬਾ-ਆਪ ਨੇ ਚੂਹਾ ਕਬ ਮਾਰਾ ?

ਭਗਤ-ਬਾਬਾ ਜੀ ਚੂਹਾ ਮਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਕੜਾ ਹੂਆ ਦੇਖਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ-ਦੇਖ ਕੇ ਛੋਡ ਆਏ ?

ਭਗਤ-ਜੀ ਬਾਬਾ ਜੀ।

ਬਾਬਾ-ਲੱਭੂਓਂ ਕਾ ਡੱਬਾ ਹਨੂੰਮਾਨ ਕੇ ਮੰਦਿਰ ਮੇ ਚੜਾਓ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

* ਬਾਬਾ-ਆਪ ਨੇ ਗੋਲ-ਗੱਪੇ ਖਾਏਂ ਹੈਂ ?

ਭਗਤ-ਨਹੀਂ ਬਾਬਾ ਜੀ।

ਬਾਬਾ-ਮੋੜ ਪੇ ਜੋ ਦੁਕਾਨ ਹੈ ਉਸ ਸੇ ਗੋਲ ਗੱਪੇ ਖਾਓ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋਏਗੀ।

ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ (ਭਾਗਯ ਦਰਪਣ) ਸਿਨਮਾ ਟੀ.ਵੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਲੋਕ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਫੋਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (ਭੂਤ-ਭਰੇਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਦਿ) ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੀਡੀਏ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਫੈਲਾ ਕੇ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਖੁੰਢਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਮੋਟਿਫਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਘੱਟ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਉਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਫਿਲਮਕਾਰ/ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ (ਪੂੰਜੀਪਤੀ) ਲੋਕਮਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਰੀਝਾਂ ਅਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ ਉੱਪਰੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ

ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ-ਵਾਚਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
ਡਾ.ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਹਰਭਜਨ ਮਾਨ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਨਾਇਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੋਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਬਲਦੀ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਭਰੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭੋਇੰ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਆਸ ਹੋਰ ਮੱਧਮ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਪਨੇ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।⁵

ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਥੀਮ ਵੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਹਾਂਡੂ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਥੀਮਾਂ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਵੰਡਦਾ ਹੈ⁶:

- (1) Full myth films (ਪੂਰੀ ਮਿਥ ਆਧਾਰਿਤ ਫ਼ਿਲਮਾਂ)
- (2) Half myth films (ਅੱਧੀ ਮਿਥ ਆਧਾਰਿਤ ਫ਼ਿਲਮਾਂ)
- (3) Mythic theme films (ਮਿਥਿਥੀ ਥੀਮ ਫ਼ਿਲਮਾਂ)
- (4) Fairy tale pattern films (ਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ)

ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਨ, ਵਿਸਥਾਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਰਗੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਾਂਗ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ, ਨਾਇਕਾ ਅਤੇ ਖ਼ਲਨਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਲਨਾਇਕ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਲੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲ ਕੇ ਵੀ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵੀ ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਾਂਗ ਇਕੱਲੇ ਦਸ-ਦਸ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ, ਉੱਡਦੇ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਜਿਵੇਂ :- ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਸਮਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਭੂਤ-ਪਰੇਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ‘ਮਿਰਜ਼ਾ’, ‘ਪੰਨਾ-ਜੱਟ’, ‘ਬੀਬੀ-ਰਜਨ’, ‘ਮਾਂ ਸਰਸਵਤੀ’, ‘ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ’, ‘ਸੱਸੀ-ਪੁਨੂੰ’, ‘ਮਾਂ-ਕਾਲੀ’ ਆਦਿ। ਗੁਰਦਾਸ ਮਾਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵਾਰਿਸ-ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਟੀ.ਵੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਭਜਨ ਮਾਨ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ‘ਮਿੱਟੀ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦੀ’ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ-ਰਸਮਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਰਸਮ ਅਸਥੀਆਂ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਚਕਾ ਚੌਧ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖ਼ਸ਼ਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ।

ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀਡੀਓ ਫ਼ਿਲਮਾਂਕਣ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:- ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਚਲ ਰਹੇ ਮਨੀ ਐਂਜਲਾ ਦਾ ਗੀਤ (ਦਸੰਬਰ)

(ਟੁੱਟੇ ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਲੋਕਾਂ ਜ਼ੋਰ ਪੂਰਾ ਲਾਇਆ
ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਟੂਣਾ ਵੀ ਕਰਾਇਆ।)

ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵੀਡੀਓ ਫ਼ਿਲਮਾਂਕਣ ਵਿਚ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ (ਵੀਡੀਓ ਫ਼ਿਲਮਾਂਕਣ ਵਿਚ ਨਾਰੀਅਲ ਨਾਲ ਟੂਣਾ ਕਰਨਾ), ਗਾਇਕ ਬਲਰਾਜ ਦੇ ਗੀਤ ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ

(ਤੇਰੇ ਖੁਲਦੇ ਨਾ ਲੇਖ ਬੱਲੀਏ
ਕਈ ਚਾਨਸ ਲਏ ਦੇਖ ਬੱਲੀਏ
ਤੂੰ ਫਿਰੇ ਪੂਜਦੀ ਜਠੇਰੇ ਬੱਲੀਏ
ਨਾਲੇ ਨਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਰੋੜਦੀ)

ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ, ਜਠੇਰੇ ਪੂਜਣਾ ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਰੋੜਨਾਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਇਕ ਹਰਜੋਤ ਦੇ ਗੀਤ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਗਉ ਪੂਜਾ, ਪਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਾਂ, ਮੱਸਿਆ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਾਡੇ ਲੋਕ-ਧਰਮ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਸਥਾਂਤਰਨ ਕਰਕੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਦੇ ਵਿਚ ਹੱਕ ਵਿਚ ਘੱਟ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੇ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਪਨ ਵੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹ, ਮੋਟਿਫਾਂ, ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਉਂਤਿਆ ਤੇ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜ ਰਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਹ ਖ਼ਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁷

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਫਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰ ਕੋਕ/ਪੈਪਸੀ ਪੀਂਦਾ, ਲੇਅਜ਼, ਕੁਰਕੁਰੇ ਖਾਂਦਾ ਆਦਿ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਵਿਉਂਤਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਅਤੇ ਮੀਡੀਏ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਖ਼ਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵੀ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਖ਼ਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।⁸

ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਨ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਗੀ ਨਿਉਡਲ, ਕੋਕ/ਪੈਪਸੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਗਿਆਪਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਖ਼ਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਪਨ ਦੀ ਉਹੋ ਥਾਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਸੀ ਇਹ ਵਿਗਿਆਪਨ ਸਵਾਮੀਆਂ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੋਕ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁹

ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਮੰਡੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਉਤਪਾਦ ਵੇਚਿਆ ਹੈ।

ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਖ਼ਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਟੀ.ਵੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸਟੇਟਸ ਦੀ ਮਿਥ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹⁰

ਫਿਲਮੀ ਨਾਇਕ ਕੋਲਗੇਟ ਦੇ ਵਿਗਿਆਪਨ ਵਿਚ ਕਮਾਦ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਦੇਸੀ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਲਗੇਟ ਨਾਲ ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਥ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਦੇਸੀ ਵਸਤਾਂ ਵਰਤਣਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਟੇਟਸ ਨੀਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਥਾਂ ਤੋਂ 'ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ' ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਕਦਾ। ਡਾ.ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

ਜਿਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮੀਡੀਏ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਸਾਰਥਕ ਮਾਨਵੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦੀ ਥਾਂ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਜੁਗਤ ਅਧੀਨ ਇਹ ਦਰਸ਼ਕ/ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਰੀਝਾਂ ਅਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਰਸਾਈ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।¹¹

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਘੰਟੇ-ਘੰਟੇ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਖ਼ਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਚੈਨਲ ਸਹਾਰਾ ਵਨ ਉੱਪਰ ਚਲਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਹਨੂੰਮਾਨ ਚਲੀਸਾ ਯੰਤਰ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਤ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਯੰਤਰ ਦਾ ਗੁਣ-ਗਾਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਯੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਪਨ ਵੀ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਪੂਰੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। “ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਮਨ, ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ।”¹²

ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਨਾਇਕ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਮਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਵਰਤ ਕੇ ਖ਼ਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਲਾਭ ਕਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਨਾਟਕਾਂ, ਫ਼ਿਲਮਾਂ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ, ਬਾਲ ਐਨੀਮੇਸ਼ਨ ਫ਼ਿਲਮਾਂ, ਕਾਰਟੂਨ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ/ਲਾਭ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਕੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕੰਪਿਊਟਰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਲਿੱਕ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ.ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉੱਪਰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ¹³:-

1. ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਪਾਠ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ, ਲੋਕ ਨਾਚਾਂ ਦਾ ਵੀਡੀਓ ਆਦਿ।
2. ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਧਿਐਨ।
3. ਨਵੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਵੇਂ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਜੋਕ, ਫਨੀ ਵੀਡੀਓ, ਬਲੋਗ ਆਦਿ।

ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਾਹਕ ਹੈ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਾਂਭਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਣੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਾਂਭ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਨਵੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉੱਪਰ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੈਬ-ਸਾਈਟ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਈਟਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਲੋਕ-ਕਿੱਸੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੈਬ-ਸਾਈਟ ਜਿਵੇਂ:

* www.punjabialochna.com

* www.lokdharapunjabi.com/ etc.

ਵੈਬ-ਸਾਈਟਸ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਏ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੈਬ-ਸਾਈਟਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵੈਬ-ਸਾਈਟਸ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਨ ਲਾਇਨ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

‘ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਮਾਧਿਅਮ ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਡਾ.ਅਕਾਲ ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਬਣਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੀਜ਼ ਦਬਾ ਕੇ ਸੰਖੇਪ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਸੀਮਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਕਲਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਨ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ

ਕਰਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਗ ਬਣਦੇ ਹਨ।¹⁴

ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ/ਸਰੋਤੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਕਰੀਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ.ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ: 'ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ (ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ) ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਤੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਡਾ.ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ'¹⁵:

ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਉ
ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ ਸੰਦੇਸ਼

ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਅ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਦੇਸ਼
ਪੜ੍ਹਤ
ਪ੍ਰਤੀਉਤਰ/ਡਲੀਟ

ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਮੋਬਾਇਲ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਟਾਈਪ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਨੂੰ ਫਾਰਵਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਮੋਬਾਇਲ ਸਕਰੀਨ ਉੱਪਰ ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਭੇਜ, ਮਿਟਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀਉਤਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਤੇ-ਬੰਤੇ (ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ) ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:- ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ

(1) santa=mere padosi

ka bacha gum ho

gaya

banta=fir kya kiya?

santa=maina kaha

google pe search

karlo, mil jaya to

download kr lena.

(2) Wife to santa - collage ke bara me tumhara koi bura

anubhav hai?

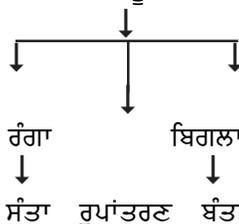
Santa - han, tumhari aur meri paheli mulakat

College me he to hui thi.

ਡਾ.ਦਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰ:

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਤੇ-ਬੰਤੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਕਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ 'ਰੰਗਾ' ਅਤੇ 'ਬਿਗਲਾ' ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਰੂਪ ਹਨ।¹⁶

ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਰੂਪ ਨਕਲਾਂ

ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਜੋ ਸਮਾਰਟ ਫੋਨ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਬੜਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ

ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਲੋਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਤੇ Text, Video, Images etc. ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦੇਸ਼, ਟੋਟਕੇ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਨਵੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਾਹਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਾਹਕ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੈਂਸਰ ਦੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੱਥ ਦਾ ਹੀ ਅਧੁਨਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ.ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆ ਅਨੁਸਾਰ:

ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੱਥ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੰਚ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ, ਘੜਨ, ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਦੇਣ ਅਤੇ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਅੱਜ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਚਾਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।¹⁷

ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਬਲਾਗ, ਸੋਸ਼ਲ-ਨੈੱਟਵਰਕ, ਵੈਬ-ਬਲਾਗ ਆਦਿ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

- * ਫੇਸਬੁੱਕ, (Facebook)
- * ਵਟਸਐਪ, (Whatsapp)
- * ਟਵਿੱਟਰ, (Twitter)
- * ਹਾਇਕ, (Hike)
- * ਯੂ-ਟਿਊਬ (You-tube) etc.

ਇਹ ਸੋਸ਼ਲ ਐਪ ਨਵੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਵੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। facebook 'ਤੇ ਬਣੇ ਗਰੁੱਪ ਅਤੇ ਵੈਬ ਪੇਜ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ- ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੈਬ ਪੇਜ ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਪੇਜ ਨੂੰ like and join ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਪੇਜ/ਗਰੁੱਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

- * ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ facebook group [official],
- * ਝੂਮਦਾ ਪੰਜਾਬ (ਗਿੱਧਾ, ਭੰਗੜਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ),
- * ਪੰਜਾਬੀ ਟੱਪੇ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ (www.punjabichetna.com),
- * ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਗੀਤ, ਆਦਿ।

jokes ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ facebook ਪੇਜ/ਗਰੁੱਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

- * Punjabi desi jokes,
- * Punjabi jokes,
- * Joke Punjabi,
- * Punjabi jokes and shayari, etc.

ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਰੁੱਪ/ਪੇਜ:-

- * ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ,
- * ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਤੱਥ ਆਦਿ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੇਜ/ਗਰੁੱਪ facebook ਉਪਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ whatsapp ਐਪ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਗਰੁੱਪ ਬਣੇ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਅਤੇ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ

ਅਜੋਕੀ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਜੋਕੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਡਾ.ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸਥਾਨਕ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਸੰਤੋ, ਬੰਤੋ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਠੱਗ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਡੱਬੀ ਬੰਦ ਲਤੀਫ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹⁸

ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ‘ਵਟਸਐਪ’ ਲੋਕਧਾਰਾ ਉਪਜਾਉਣ, ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਵਾਹਕ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਟਸਐਪ ਤੇ ਲੋਕ text, images, video, voice ਮੈਸੇਜਸ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦੇਸ਼, ਟੋਟਕੇ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ.ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ:

ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਟ-ਫੱਟ ਅਪਣਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹⁹

ਕਾਲੇ ਧਨ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਜੋ ਬਹੁਤ ਚਰਚਿਤ ਰਿਹਾ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਟਸਐਪ ਤੇ ਯੋਗ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ:

ਭਗਤ-ਬਾਬਾ ਕਾਲਾ ਧਨ ਵਾਪਸ ਕਬ ਆਏਗਾ?
ਯੋਗ ਗੁਰੂ - ਕਪਾਲ ਭਾਤੀ ਕਰਤੇ ਹੋ ?
ਭਗਤ - ਨਹੀਂ !
ਯੋਗ ਗੁਰੂ - ਕਪਾਲ ਭਾਤੀ ਕਿਆ ਕਰੋ ਏਸੇ ਖ਼ਿਆਲ ਮਨ ਮੇ ਨਹੀਂ ਆਏਂਗੇ।

ਅਜਿਹੇ ਵਿਅੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਭੜਾਸ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਲੋਕ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਯੋਗ ਗੁਰੂ ਵਰਗੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਛਾਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸੁਆਰਥ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਉਪਜ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ (ਸੰਤਾ-ਬੰਤਾ), ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਆਦਿ। ਜਿੱਥੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਫੈਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ। ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਪਜ, ਵਿਗਸ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਈ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਆਖਣਾ ਉੱਚਿਤ ਰਹੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਉਪਜੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ

ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ, ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਉਪਜਾਉਣ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਰੋਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਯੁੱਗ ਹੈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਪਜ, ਵਿਗਸ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਕੰਪਿਊਟਰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਉੱਪਰ ਬਲਾਗ, ਚੁਟਕਲੇ, ਗੀਤ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ, ਐਨੀਮੇਸ਼ਨਜ਼, images cartoons ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਵੀਆਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵੱਲੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿਉੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੂਜੀਵਾਦ ਵੱਲੋਂ ਵਿਕਸਤ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ/ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਰਕੇ ਜਨ-ਹਿੱਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੁਗਤਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

- (1) ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਅਤੇ ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਚਾਰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ-33, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਜੂਨ, 2015)
- (2) Handoo, Jawaharlal, folklorismus indian folklore and mass culture, Theoretical essays in Indian folklore, Zooni publication Mysore(2000) p.212
- (3) ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਲੋਕਧਾਰਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (2006) ਪੰਨਾ-43
- (4) ਸਿਧਾਰਥ ਕੁਮਾਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਮੰਡੀਕਰਨ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ-129, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (2009)
- (5) ਉਧਰਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ, pa.m.wikipedia.org/ /ਪੰਜਾਬੀ_ 11 ਮਈ 2015
- (6) Handoo, Jawaharlal, Theoretical essays in Indian folklore, Zooni publication Mysore (2000) p.213
- (7) ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਉਚੀ, ਪੰਨਾ-43
- (8) ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ (ਸੰਪਾ: ਡਾ.ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ), ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਮਸਲੇ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ (2014) ਪੰਨਾ-183
- (9) ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਤਵਿਕ ਮੀਡੀਆ ਪ੍ਰਾ:ਲਿਮਿਟਡ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰਨਾ-115, 116
- (10) ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਉਚੀ, ਪੰਨਾ-43
- (11) ਉਧਰਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ, pa.m.wikipedia.org/.../ਪੰਜਾਬੀ_ , 11 ਮਈ 2015
- (12) ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਉਚੀ, ਪੰਨਾ-46
- (13) ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), (ਸੰਪਾ: ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਸਮੱਗਰੀ:ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ (2011) ਪੰਨਾ-44
- (14) ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਵਿਚਲੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਜਿਲਦ 28, ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ-123, ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਜੁਲਾਈ 2005, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ
- (15) ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਉਚੀ, ਪੰਨਾ-23
- (16) ਦਰਿਆ (ਡਾ.), ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ:ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਤਿਉਤਰ (ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ), ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਅੰਕ 10, ਪੰਨਾ-67, ਜਨਵਰੀ 2012, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
- (17) ਵਾਲੀਆ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਹਾਸ਼ੀਏ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ (ਜੂਨ 2014)
- (18) ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਉਚੀ, ਪੰਨਾ-23
- (19) ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਐੱਸ.ਐਮ.ਐੱਸ ਵਿਚਲੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਜਿਲਦ 28, ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 127, ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਜੁਲਾਈ 2005, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮਿੱਟੀ ਬੋਲ ਪਈ/ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ

(ਨਾਵਲ)

ਇਹ ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਉਂਜ ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਸਾਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਨਾਮਵਰ ਤੇ ਪੌਢ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਬੋਲ ਪਈ ਨਾਵਲ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦੀ ਪੌਢਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਵਿਧਾਗਤ ਖਾਸੇ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਨਾਵਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੱਢ-ਹੰਢਾਈ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਪੂਰਕ ਨਾਵਲ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਗੋਰਾ (ਲੇਖਕ) ਤੇ ਬਾਬਾ ਦੋਵੇਂ ਦਾਦੇ-ਪੋਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਛਾਂਗਿਆ ਰੁੱਖ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਨਸਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਤੇ ਫੈਲੇ ਦਲਿਤ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਬੋਲ ਪਈ ਨਾਵਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਆਦਿ-ਧਰਮੀ ਅਰਥਾਤ ਆਦਿ-ਵਾਸੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਲਿਤ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਪਜੀ ਵਰਣ-ਧਰਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਰਣ ਇਥੋਂ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉੱਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਵਰਣ ਅਵਸਥਾ ਖਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੱਛੜੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਜਾਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਲਈ ਚੇਤਨ ਤੇ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਵੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼,

ਸਾਲ : 2020

ਪੰਨੇ : 302

ਮੁੱਲ : 600 ਰੁਪਏ

ਗੀਵਿਉਕਾਰ :

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

98722-66667

khalsacollegeamristar@

yahoo.com

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਦਾ ਦੁਆਬਾ ਏਰੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਂਚਿਲਕਤਾ ਐਸੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਆਂਚਿਲਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਵੱਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਂਗ ਮੌਲਣ/ਵਿਗਸਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਾ/ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਵਿਪਰੀਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ, ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬਾਬੇ (ਦਾਦੇ) ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਚਿੱਤ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਮਾਨਵੀਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਧਵੱਜ ਵਜੋਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇਕ

ਮਿਸਾਲੀ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਲੇਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵੀਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਜੋਂ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਬਲਦ ਵਜੋਂ ਧਰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦੀ ਲੋਅ ਤਹਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਨਬਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਜ ਪਾਲਕ ਪਾਤਰ ਹਨ।

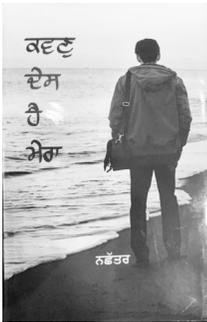
ਮਿੱਟੀ ਬੋਲ ਪਈ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਮ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਆਦਿ-ਧਰਮੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ/ਚੇਤਨਾ, ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਹੀ ਪਰਾਇ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਪਰ ਅਸਲੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੁਣ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈ ਰਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਸੱਚ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਪਰ ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਫਰਤ ਤੇ ਲਹਿਜ਼ੇ 'ਤੇ ਜੀਵਨੀ-ਰੂਪੀ ਗਾਲਪਨਿਕ ਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ-ਸਮਝਣ ਤੇ ਮਾਨਵੀਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਹਿਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਤੌਰ ਲੇਖਕ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਦਾ ਕੱਦ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਵਣੁ ਦੇਸ ਹੈ ਮੇਰਾ / ਨਛੱਤਰ

(ਨਾਵਲ)

ਇਹ ਨਛੱਤਰ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੇ ਸੱਤ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਨਛੱਤਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪਰਵਾਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਅਲਾਮਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਗਈ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਖਿੱਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਜਿਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਪਰਾ ਤੇ ਬੇਗਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਨੋ-ਸਮਾਜਕ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਤੇ ਕੌਣ ਦੇਸ਼ ਹੈ? ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਸਲੇ ਜਾਂ ਥੀਮ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਰੰਗੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਛੱਤਰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਤੰਦਾਂ ਤੇ ਤਰੰਗਾਂ ਦੀ ਥੀਮਿਕ ਇਕਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੜ੍ਹਿਆਂ-ਲਿਖਿਆਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਰੁਬਰੂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਆਈਲੈਂਟਸ ਤੇ ਸਟੱਡੀ ਵੀਜੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਝਾਣ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸੌਥੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ। ਕਿਉਂਕਿ, ਇਥੇ ਹਰੇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਭਵਿੱਖ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਵਾਸ ਵੀ ਕੋਈ ਸਹਿਜ, ਸਰਲ ਤੇ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਗਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ/ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਕਰੜੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਦੇਸ਼ (ਕੈਨੇਡਾ) ਗਏ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਤ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲੀ ਥੀਮ ਵਜੋਂ ਸਮਾਈ (ਰਮੀ) ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਥੀਮ ਸੰਬੰਧੀ ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸੂਤਰਧਾਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਵੇਂ ਆ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ਤਰੇ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਸਾਲ : 2021

ਪੰਨੇ : 192

ਮੁੱਲ : 275 ਰੁਪਏ

ਗੀਵਿਊਕਾਰ :

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

98722-66667

khalsacollegeamristar@

yahoo.com

ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਸਾਡੇ ਵਰਗੀ ਵੱਡੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੁੰਦੀ ਆਪਣੀ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੈਨੇਡਾ ਸੈੱਟ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੱਕ ਹੁਣ ਨਵਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਬਰੈਮਟਨ ਵਿਚ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸੈੱਟ ਹੋਏ ਕੁਝ ਪਰਵਾਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਵਾਂਗ ਆਪਸੀ ਕਾਂਵਾਂ-ਰੋਲੀ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਮਾਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜੋਕਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਜਾਤ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਵਰਗੇ ਕਈ ਪੱਖ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਭੇੜ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੁਸ਼ਾਹਦੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਨਵੀਂ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਮੁੱਖ ਥੀਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਇਕ ਘਾਟੇਵੰਦ ਸੌਦਾ, ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਆਰਥਿਕ ਗੁਰਬੱਤ, ਨਸ਼ਿਆਂ, ਅੱਤਵਾਦ-ਵੱਖਵਾਦ, ਸਟੇਟ ਤਸੱਦਦ, ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਰਨ, ਦਮਨ, ਜੱਸੂ, ਮਾਹੀ, ਮੀਤਾ, ਪਾਲ, ਤਾਰੀ, ਰੇਸ਼ਮਾ, ਦੇਬੀ, ਕੈਲਾ, ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਤਸਵੀਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਣੀ ਸਹਿਜ ਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਤਹਿਤ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੁਣ ਤਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਵਰਗੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜਕਾਰ/ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ
(ਖੋਜ-ਪੁਸਤਕ)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਮਿਹਨਤੀ ਅਧਿਆਪਕ, ਸਿਰਫ਼ੀ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਵਕਤਾ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ 'ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਨਾਲ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪੀਐੱਚ. ਡੀ. ਦੇ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਦੀਵੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

'ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜਕਾਰ' ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਪੜਨ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ 45 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਚੌਥਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆਂ ਨੂੰ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੋਜੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਆਖਰੀ ਚਿਰਾਗ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕੀ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਲਗਾਤਾਰ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੋਜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਅੱਠ ਲੇਖ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਆਖਰੀ ਦੋ ਲੇਖ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਸਾਲ : 2019
ਪੰਨੇ : 176
ਮੁੱਲ : 300 ਰੁਪਏ
ਗੀਵਿਊਕਾਰ :
ਡਾ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
9417534823
hsrandhawajal
@gmail.com

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਲਗਦੀ ਬਾਲ ਸਭਾ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋਸਤ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸਾਕਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਖੂਬ ਰੰਗ ਬੰਨਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਹ 'ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਇੰਝ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ/ਵਾਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ, ਇਸ ਖਿੱਚ ਨੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

'ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੋਜ ਚਿੰਤਨ' ਨਾਮੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਰਾਹੀਂ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ ਨੇ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੋਜ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਵਾਲੀ

ਹੈ।" ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਡਾ. ਸਿਰਸਾ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਬੜੇ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ "ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ"।

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ 'ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ' ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਆਇ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਭਾਗ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਖਾਨਦਾਨ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਤਕ ਦੇ ਰਚਨਾ ਸਥਾਨ, ਰਚਨਾ ਕਾਲ, ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਇਕ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਸ਼ਤਕ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਚਨਾਕਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਲੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ੁੱਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਧਾ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ, ਰਚਨਾਕਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ, ਰਚਨਾਕਾਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਮਸਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੋਜਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਸਬੱਬ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪੀੜ ਅਤੇ ਖਾਨਦਾਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸ਼ਤਕ ਦੇ ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ੀ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ ਕਲਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ਿਅਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਲਗਾਤਾਰ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧ/ਵਧਾ ਕੇ ਫਿਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਲਾਅ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਲੁਕੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਿੱਸੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ 'ਖੋਜ ਦਰਪਣ' ਅਤੇ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਵੇਂ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਿਆਰ ਬਣਾਇਆ, ਉੱਥੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਕ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਲੜਾਈ ਲੜੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਮੀਣਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚਲੇ ਦਸ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਦਕਿ ਅਖੀਰਲੇ ਦੋ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਪੱਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਾਮੱਗਰੀ/ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਅਖੀਰ ਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਉਥੇ ਢਲਦੀ ਉਮਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੋਜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੋਜ ਖੇਤਰ/ਪੱਖ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁੱਲਵਾਨ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣ ਸਕੀਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਸਿਰੜੀ/ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਭਾਵਨਾਂ ਵਾਲੇ ਖੋਜੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ / ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ

(ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ** ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਬੇਸ਼ੱਕ ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਆਲੋਚਕ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਸਫਰਨਾਮਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਜ ਲੰਬੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਵੀ ਉਸਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿਲੇਬਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ ਆਪਣੀ ਬਹੁ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ **ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ** ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਵਾਸਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੰਤਰ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਈਰਖਾ, ਜਾਤੀਵਾਦ ਹਉਮੈ, ਅਵੇਸਲਾਪਨ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤੰਤਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਬੇਵਸੀ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਉ ਵੀ ਹੈ, ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਹੋਸ਼ਾਪਨ ਤੇ ਭਗੋੜਾਪਨ ਵੀ ਹੈ, ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਬੁੜਾਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼
 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
 ਸਾਲ : 2020
 ਪੰਨੇ : 144
 ਮੁੱਲ : 295
ਗੀਵਉਕਾਰ :
 ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਰਕਾਰੀ
 ਕਾਲਜ,
 ਜੀ.ਟੀ.ਬੀ. ਗੜ੍ਹ (ਮੋਗਾ)
 ਮੋਬਾ. 84274-98822

ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। **ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ** ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਮਾਲ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ-ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਤੇਰੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਦਲਾਵ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1990 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ 1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਜਰਨੈਲ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ

ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਜਸਮੀਤ ਬੈਂਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਹਵਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਕੂਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਰਨੈਲ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜਸਮੀਤ ਨੂੰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਕੰਮ-ਢੰਗ ਤੇ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੇਸੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

"ਬੀਜੀ, ਐਵੇਂ ਗੁਆਢੀਆਂ ਵੱਲ ਨਿੱਤ ਤੁਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਓਂ ਏਥੇ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰੇ ? ਘਰਾਂ ਦੇ ਸੌ ਪਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।"

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਫਿਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬੈਂਡਰੂਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁੱਠ ਵਿਚ ਛਹਿ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਕਿਤੇ ਬੀਜੀ ਦੇ ਬਰੁੱਛ ਕਰਦਿਆਂ ਘਿਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਘ ਵਿਚਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਗੰਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਣੇ ਤਾਜਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਫਰਸ਼ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਕਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਵਿਥਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਰਾ ਬੈਂਡਰੂਮ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ।

ਮੱਧ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਸਟੇਟਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਦੇ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬੇਬੇ ਦੇ ਗੁਆਢੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਕੋਠੀ ਦੇ ਗਿੱਲੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਸਟੇਟਸ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਪੇਂਡੂ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਟੇਟਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਣ ਦੇ ਡਰ ਵਿਚੋਂ ਟਕਰਾਓ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਰਾਓ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਕਫ਼ੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਜਸਮੀਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫੇਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿਕਦੀਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਰਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਿਕਦੀਪ ਅਜੋਕੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਅਤੇ ਲੈਪਟੌਪ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਸੀਮਤ ਸਰਕਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਹਿਕਦੀਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਬੰਗਲੌਰ ਦੀ ਮਲਟੀਨੇਸ਼ਨ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸੈਕਟਰ ਖੁਨ ਚੂਸਣ ਵਾਲੀ ਜੋਕ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਮਹਿਕਦੀਪ ਦੇ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਮੌਮ! ਮੈਂ ਇਹ ਜੌਬ ਕੁਇਟ ਕਰ ਰਿਹਾਂ। ਆਈ ਜਸਟ ਫੀਲਿੰਗ ਬੋਰਡ ਹੀਅਰ। ਬਲੱਡ ਸੱਕਰ ਕਾਰਪੋਰੇਟ।

ਇਸ ਤਰਜ਼ੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਉਚਾਟ ਹੋਇਆ ਮਹਿਕਦੀਪ ਜਰਨੈਲ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਕਨੇਡਾ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਬੰਦਿਆਈ ਖਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਨੀਰੀ ਦੇ ਮੋਟਿਫ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਇਸ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਪਨੀਰੀ ਉਥੋਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਰੂਪੀ ਪਨੀਰੀ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਵਾਰਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਲਦੀਪ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਬਲਜੀਤ ਵੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਪਲਾਟ ਲੈ ਦਿਓ। ਏਥੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਕਾਹਦੀ ਜੂਨ ਆਂ ? ਨਾ ਚੱਜ ਦਾ ਸਕੂਲ ਨਾ ਪਹਿਨਣ ਪੱਚਰਣ ਦਾ ਸਵਾਦ।

ਬਲਜੀਤ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਛੋਟਾ ਬੋਟਾ ਰਣਜੋਧ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਲਦੀਪ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਵਾਰਸ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਟੇਟਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਵਾਰਸ ਬਣਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਨੂੰ ਮੱਧਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਸੋਝੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਭਗੌੜਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਓਨਾ ਕੁ ਹੀ ਲੜਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁ ਉਸਦੇ ਸਵਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਾਂਝਾਂ ਦੀ

ਸ਼ਤਰੰਜ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵਿਵੇਕ ਵਰਗੇ ਆਗੂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੁੰਗੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਜੀ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਖਾਸੇ ਬਾਰੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਇਓ ਦਾ ਈ ਹੁੰਦਾ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸੀ ਬੰਦਾ। ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨਵੈੱਸਟ ਕਰਦਾ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਸੰਤ ਦਾ ਕਤਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਦੇ ਪੋਸਟਰ ਛਾਪ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਮੂਕਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ:

ਇਸ ਵਕਤ ਸਟਾਫ਼ ਰੂਮ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਲੋਡੀ ਸਟਾਫ਼ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਭ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓ ਕੋਈ ਗੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਆਇਆ। ਸਭ ਓਨੀ ਕੁ ਹੁੰ ਹਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਬਿਨਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਸਭ ਨੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਹਤਰੀ ਸਮਝੀ। ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਉਥੋਂ ਖਿਸਕਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਓ ਬੜਾ ਹੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਹੈ। ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਜਮਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਨਿਮਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਜਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਮਾਨਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਸਲ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਹੋਈ ਦੁਰਗਤੀ ਕਾਰਨ ਬਾਪ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਪਨਾਹ ਦਾ ਮੁੱਲ ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਾ ਸਮਰਪਣ ਕਰਕੇ ਉਤਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਰੇ ਦਾ ਸੰਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਦਫੈਲੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਪਲਿਆ ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਲੋਹਾ ਤਾਂ ਮੰਨਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਸਪੈਂਡ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹਾਰਟ ਅਟੈਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਉਸ 'ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰੋਲ ਉਸਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਮੀਆਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਹਿਜਪਾਲ ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਖਾਂਤਕ ਸਿਮਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਕੋਲ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਾਲਖ ਕੋਠੜੀ ਅਤੇ ਵਾਰਸ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਖ ਕੋਠੜੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਗਲਿਆਰੇ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚਰਚਾ ਛੇੜੀ ਪਰ ਵੱਡੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਗੁੱਠੇ ਲਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਜੁਝਾਰ ਲੋਕ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਾਫ਼ਰੋਈ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਨੰਦ ਅਗਰਵਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਵੀ ਪੌੜੀ ਦੇ ਉਤਲੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਲੱਤਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਰਟੀ ਆਗੂ ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸੇਖੋਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਰੋਪ ਦੇ ਆਰੋਪ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਛਵੀ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੁਝਾਰ ਵਰਗੇ ਕਾਡਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਕੇ ਕਾਲਖ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪਾਰਟੀ ਆਗੂ ਦੇ ਇਹ

ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ:

ਭਲੇਮਾਣਸੋ! ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਕਾਲਖ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵੜਦੇ ਓ, ਏਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਓ ਤੇ ਕਾਲਖ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰੀ ਜਾਂਦੇ ਓ। ਇਹ ਸਭ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਗ ਸਕਦਾ ?.... ਇਵੇਂ ਹੈ ਤਾਂ, ਬੈਠੋ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ।

ਵਾਰਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਲਦੀਪ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰਲਾਭ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜੁੜ ਪਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰੋ. ਮਿੱਤਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰਲਾਭ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਤੱਤਾਂ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਭਗੋੜਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਲਾਭ ਕਨੇਡਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਲਟਾ ਉਹ ਕੁਲਦੀਪ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਭਗੋੜੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਭਰਵੀਂ ਤੇ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਾਈ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਕਾਰ ਲੰਬਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਲਾਟ ਲਮਕਵਾਂ ਤੇ ਢਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਵਾਕ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਪਿਛਲਝਾਤ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਖਾਸਾ ਉਭਾਰਨ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪੇਸ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਨੂਰੀ/ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ

(ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਕਥਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਜ਼ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਅੱਜਕਲ ਨਰਮਾ ਪੱਟੀ ਸਮੇਤ ਕੈਂਸਰ ਬੈਲਟ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਵੇਲੇ ਆਂਚਲ ਵਿਚੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਸ ਆਂਚਲ ਦੇ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਣ ਰਹੇਗਾ। ਇਥੇ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਬੈਠ ਜਾਈਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਬੈਠ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਇਸ ਪੇਪਰ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦੀ ਸੂਚੀ ਲਮੇਰੀ ਤੋਂ ਲਮੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਹਥਲੇ ਪੇਪਰ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਮਹਿਜ਼ ਨੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਧਾਰਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਤ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਿਤ ਕਰਨਾ ਮਹਿਜ਼ ਅਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕਤਾ ਜਾਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮਾਡਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਵ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੇ ਵਿਧਾਗਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਫੋਕਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਾਂਗਾ।

ਹਥਲੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅੰਦਰ ਮਹਿਜ਼ ਅੱਠ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਅਧਾਰਤ ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜਗਤ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਨਵ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਖੁਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਾਸਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਲੜਕਾ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖੁਸਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖੁਸਰੇ ਉਸ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਹੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜਕ ਡੇਰੇਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਜਾਗੀਰੂ ਕੀਮਤ ਪੈਟਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸੰਗਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਸਾਲ : 2020

ਪੰਨੇ : 122

ਮੁੱਲ : 250 ਰੁਪਏ

ਗੀਵਿਊਕਾਰ:

ਡਾ. ਸਾਕ ਮੁਹੰਮਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,

ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਬਠਿੰਡਾ,

8437226673

sakmr123456

@gmail.com

ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹਟਵੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਜੰਮਦੇ ਹਨ; ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤੀਜਾ ਉਹ ਨੱਚਣ ਦੇ ਗੁਨਰ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ; ਚੌਥਾ ਉਹ ਭੇਲੀ ਲੈਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਉਹ ਜਦੋਂ ਮਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਜਾਂ ਸਿਵੇ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਇਸ ਜੂਨੀ ਨਾ ਆਉਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਮੁਜ਼ਬ ਨੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨਰ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ; ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ-ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੇਲੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਵ-ਜਨਮੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰੱਖ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿੰਨਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਲਿਆ। ਹੁਣ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਧੇਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸਰਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਕਿਹੜੀ ਜਾਤੀ ਤੇ ਜਮਾਤ ਦਾ ਮਾਨਵ ਸਿਹਰੇ ਸਜਾ ਕੇ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਨ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਦੁਲਹਨ ਬਣਾਏਗਾ। ਨੂਰੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉਸ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਤੋਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਬਖੂਬੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਹੈ; ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੇ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਫੋਕਸ ਕਰਨ ਵੱਲ ਆਹੁਲਦਾ ਹੈ; ਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਵ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹੈ; ਚੌਥਾ ਉਹ ਬਦਲਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਚਿੱਤਰਪੱਟ ਉੱਤੇ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਤਰਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਇਹ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗੌਲਣ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਗੱਦ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦੀ ਮਹਿਜ਼ ਮਹਿਦੂਦੀਅਤ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਜ਼ਬ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਪੈਰਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਦਰਲੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਮਹਿਜ਼ ਸਲੇਬਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਦੂਜਾ ਨੋਟਿਸ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਤੀਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ- ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਦਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਬੁਝਾਰਤ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗਤਾ ਇਹ ਹੈ :

“ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਥੇ ਰਾਸ ਆਇ ਸੀ ਮੌਤ।”

ਇਸ ਵਾਕ ਅੰਦਰ ਪਰ ਨਾਲ ਵਾਕ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਉਪਵਾਕ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣਕ ਅਸੂਲਾਂ ਮੁਜ਼ਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੋਜਕ ਵਾਲਾ ਉਪਵਾਕ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਅਧੀਨ ਯੋਜਕ ਵਜੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਉਲੀਕਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕ ਉਪਵਾਕ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯੋਜਕ ਤੋਂ ਵੀ। ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਵਾਕ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, *“ਕਿੱਥੇ ਰਾਸ ਆਈਆ ਸੀ ਮੈਨੂੰ।”* (ਪੰਨਾ 25) ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਸ ਆਇਆ ਮੈਨੂੰ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਸੁੰਤਲਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹਿਜ਼ ਖਿਲਾਫਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਣ।

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅੰਦਰ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਬੁਝਾਰਤ ਅੰਦਰ ਮੱਧਵਰਗੀ ਮਾਨਵ ਦੇ ਕੀਤੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਸੰਗ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਕਹਾਣੀ ਪਿਲ ਕਥਾ ਅੰਦਰ ਮਹਿਜ਼ ਖੱਸੀ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਥਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਝ ਇਹ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਹਿਜ਼ ਮਲਵਈ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਮਾਨਵ ਦੇ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਅਹੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਲਵਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਗਲਪਕਾਰ ਉਭਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅੰਦਰ ਪਰਖਣਯੋਗ ਇਹ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਉਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਸਾਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਤਾ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਪਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ- ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਤਰ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਕੁਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਰਸਤ ਕਰਕੇ ਨਵੀਨ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਣ ਵੱਲ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਾਵੀਏ' ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਵਰਨਣ ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਠੇਠ ਮਲਵਈ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਵਾਨਗੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਲਵਈ ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਕਥਾਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਨੁਵਾਦਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰਚਨਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮਲਵਈ ਆਂਚਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਅਪੜਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ: ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ

(ਅਧਿਐਨ ਪੁਸਤਕ)

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਠਮੂਲਕ ਸਰੰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਧੀਗਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸਰੰਚਨਾਤਮਕ ਮਾਡਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ ਦਾ 'ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ' ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ (ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰੂਪਾਂ) ਲਈ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਾਡਲ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਡਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ ਦੀ ਪੁਸਤਕ Morphology of the Folktale ਦਾ ਜਗਰੂਪ ਸਿੰਘ ਛੀਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਵਕੇਲਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਗਿਣਨਾਤਮਕ ਤੇ ਗੁਣਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਯਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ ਨੇ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਦਰਖਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਘੜਨ ਲਈ ਕਰਤਾ ਸਾਰਣੀਆਂ, ਚਾਰਟਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਕਈ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਮਾਡਲ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੂਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੀ ਸਾਰੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਬਦਲਾਵ ਦੇ ਦੁਜੀ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਐੱਮ ਸਪੀਰਾਂਸਕੀ, ਬੋਲਦੇ, ਪੋਲੀਵਕਾ ਅਫਾਨਾਸੇਵ, ਵੁੰਡਟ, ਪ੍ਰੋ. ਵੋਲਕੋਵ, ਆਰਕੇ, ਏ.ਆਈ. ਨਿਕੀਫੋਰੋਵ, ਵੈਸਲੋਵਸਕੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਅਨੁ. ਜਗਰੂਪ ਸਿੰਘ ਛੀਨਾ
ਸਾਲ : 2019
ਪੰਨੇ : 184
ਮੁੱਲ : 300 ਰੁਪਏ
ਗੀਵਿਉਕਾਰ :
ਡਾ. ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ (ਇ.)
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
6239025551
rupinder.kareer
@gmail.com

ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕਤਰੀਕਰਣਾਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅੰਸ਼ਾਂ ਮੋਟਿਫ, ਤੱਤ, ਥੀਮ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਵੱਲ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਅਧੂਰੇ ਹਨ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਲਈ ਨੇਮਾਂ ਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਤਾਰੇ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਭਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪਛਾਣਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਹੀ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਨਿਖੇੜ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ ਚਾਰ ਸੂਤਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

- 1) ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- 2) ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਹੈ।
- 3) ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- 4) ਆਪਣੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਾਪ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮਾਡਲ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ ਪਰਾਪ ਨੇ ਅਫ਼ਾਨਾਸੇਵ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਕਤਰੀਕਰਣ ਵਿਚੋਂ ਨੰਬਰ 50 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੰਬਰ 151 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਹੀ ਕਥਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਲਈ ਵੈਸਲੋਵਸਕੀ ਨੇ ਮੋਟਿਫ/ਰੂੜੀ ਬੇਦੀਅਰ ਨੇ ਤੱਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਖੰਡ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ 31 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ 31 ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- 1) ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : β)
- 2) ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮਨਾਹੀ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : α)
- 3) ਨਾਇਕ ਦੁਆਰਾ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਉਲੰਘਣਾ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : ζ)
- 4) ਖਲਨਾਇਕ ਮੁੱਢਲਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਮੁੱਢਲਾ ਸਰਵੇਖਣ ਸਥਾਪਤੀ : ε)
- 5) ਖਲਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ/ਮਕਸਦ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਸਪੁਰਦਗੀ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : ζ)
- 6) ਖਲਨਾਇਕ ਧੋਬੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ/ਮਕਸਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਚਲਾਕੀ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : ")
- 7) ਨਾਇਕ ਖਲਨਾਇਕ ਦੀ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਸਹਿਭਾਗੀ/ਦਰਸਹਿਯੋਮ) ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : θ)
- 8) ਖਲਨਾਇਕ ਨਾਇਕ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸੱਟ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੀਚਤਾ/ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : A)
- 9) ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਖਲਨਾਇਕ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮਧਿਆਸਥਤਾ, ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : B)
- 10) ਨਾਇਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਲਈ ਆਰੰਭਕ ਪੜਾਅ/ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣਾ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ: ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : C)
- 11) ਨਾਇਕ ਦੀ ਘਰ ਤੋਂ ਰਵਾਨਗੀ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਰਵਾਨਗੀ, ਸਥਾਪਤੀ : ↑)

- 12) ਨਾਇਕ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਪਰਖ ਕੇ ਜਾਦੂਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਦਦਗਾਰ ਬਣਨਾ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਮਦਦਗਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : D)
- 13) ਨਾਇਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਦਦਗਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਨਾਇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : E)
- 14) ਨਾਇਕ ਜਾਦੂਈ/ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਜਾਦੂਈ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : F)
- 15) ਨਾਇਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਗਲਾ ਕਦਮ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਦੋ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਥਮਈ ਬਦਲਾਵ, ਅਗਵਾਈ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : G)
- 16) ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕ ਵਿਚ ਟਕਰਾਓ/ ਸੰਘਰਸ਼ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਸੰਘਰਸ਼, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : H)
- 17) ਨਾਇਕ ਦੀ ਚਿਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸਥਾਪਤੀ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਛਾਪ/ਨਿਸ਼ਾਨ, ਸਥਾਪਤੀ : J)
- 18) ਖਲਨਾਇਕ ਦੀ ਹਾਰ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਜਿੱਤ ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : I)
- 19) ਆਰੰਭਕ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਜਾਂ ਘਾਟ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋਣਾ (ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : K)
- 20) ਨਾਇਕ ਦੀ ਵਾਪਸੀ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਵਾਪਸੀ, ਸਥਾਪਤੀ)
- 21) ਨਾਇਕ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਜਾਣਾ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਤਲਾਸ਼, ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : Pr)
- 22) ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਨਾਇਕ ਦਾ ਬਚਾਅ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਬਚਾਵ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : Rs)
- 23) ਨਾਇਕ ਦਾ ਅਣਪਛਾਤਾ ਹੀ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣਾ (ਭਾਵ ਸਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਣਾ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਅਣਪਛਾਤੀ ਪਹੁੰਚ ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : O)
- 24) ਨਕਲੀ ਨਾਇਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਾਅਵੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਦਾਅਵੇ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : τ)
- 25) ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਣਾ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : M)
- 26) ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨਾ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਹੱਲ ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : N)
- 27) ਨਾਇਕ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : G
- 28) ਨਕਲੀ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਖਲਨਾਇਕ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣਾ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਪਾਜ-ਉਘਾੜਾ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : EX)
- 29) ਨਾਇਕ ਦਾ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ/ਨਵੀਂ ਹੋਂਦ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : T)
- 30) ਖਲਨਾਇਕ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣਾ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਸਜ਼ਾ ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : V)
- 31) ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਵਿਆਹ, ਸਥਾਪਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ : W)

ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਚਨਾ, ਤਿਕੜੀ (ਤਿੰਨ ਦਾ ਜੋੜ) ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਵੀ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ 31 ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਹੋਣ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਕਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੱਤ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤੱਤ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਸੀਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਤ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ।

- 1) ਖਲਨਾਇਕ : ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼/ਟਕਰਾਓ ਕਰਨ ਵਾਲਾ
- 2) ਦਾਨੀ : ਨਾਇਕ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਦੂਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ
- 3) ਮਦਦਗਾਰ : ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ
- 4) ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ : ਜਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਾਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- 5) ਭੇਜਣ : ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਰਵਾਨਗੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ
- 6) ਨਾਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ
- 7) ਨਕਲੀ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ : ਨਾਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।
ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਾਇਕ, ਨਕਲੀ ਨਾਇਕ, ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਅਤੇ ਰਵਾਨਾ

ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਤਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖਲਨਾਇਕ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਕਾਰਜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਲਨਾਇਕ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਟਕਰਾਓ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਮਦਦਗਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਦਦਗਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਧੋਖੇ ਦੁਆਰਾ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾਨੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਾਨੀ ਤੋਂ ਜਾਦੂਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖ ਅਤੇ ਨਾਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਚੁੜੇਲ ਮਨਫੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕਤਾ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸੁਖੜਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚੋਂ ਪਾਠ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਇਹ ਨੇਮ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਸੂਤਰਬੱਧ ਕਰਨ ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ ਦੇ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- 1) ਪਾਠ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਵਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ
- 2) ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਸ ਧਰਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
- 3) ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
- 4) ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਹੀ ਲਏ ਜਾਣ।
- 5) ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹਰੇਕ ਤੱਤ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਕਾਇਆ ਪਲਟਾਅ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸੰਭਵ ਹੈ।
- 6) ਇਸਦੀ ਹਰੇਕ ਮਟ ਨੂੰ ਇਕ ਅਹੁਦਾ ਦੇ ਕੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਧੀਗਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਗਲਪ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਮਾਡਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਰਚਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣ ਸਕਣ।

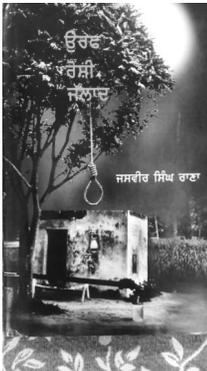

ਉਰਫ ਰੋਸ਼ੀ ਜੱਲਾਦ/ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ

(ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਉਰਫ ਰੋਸ਼ੀ ਜੱਲਾਦ (2020) ਲੇਖਕ ਦਾ ਚੌਥਾ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰਾ (2003), ਖਿੱਤੀਆਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਨੇ (2008), ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ (2015) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿਜ਼ਦਗੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਿੰਨਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (2015), ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ (2015), ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ-ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ (2013) ਅਤੇ ਨਾਵਲ-ਇੱਥੋਂ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦਿਖਦਾ ਹੈ (2017) ਵੀ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਉਰਫ ਰੋਸ਼ੀ ਜੱਲਾਦ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਤਣਾਓਸ਼ੀਲ ਪੀੜਾ, ਜ਼ਖਮੀ ਹਉਂ, ਜ਼ਿੱਲਤ ਅਤੇ ਤਲਖੀ ਭਰੇ ਵਿਕਲੋਤਰੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸੁਰਤੀਆਂ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਆਰੋਪਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੀ ਕੁੰਠਾਗੁਸਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਉਰਫ ਰੋਸ਼ੀ ਜੱਲਾਦ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਰੋਸ਼ਨ ਦੇ ਜੱਲਾਦ ਬਣਨ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੱਲਤ ਸਹਿੰਦੇ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਤਮ ਹੌਂਤਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰੋਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ “ਸਿਰੋਂ ਲੱਥੀ ਚੁੰਨੀ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾ ਉਹ ਇੱਕ ਰਾਤ ਪੱਖੇ ਨਾਲ ਝੂਲ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਈ ਨੇ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਬਲਦਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਭੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਾਂਭਿਆ। ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬੀਬੀ ਨੇ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਲੜ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਉਸਦੀ ਬੇ-ਇੱਜ਼ਤੀ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਕੰਧ 'ਤੇ ਟੰਗ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ ਸੀ।” ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੇ ਰੋਸ਼ੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਣਚਾਹੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਵੱਲ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਾ ਪਰਤ ਸਕਿਆ। ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਫਾਇਨਾਂਸ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਅੱਗੇ ਟੰਗ ਕੇ ਰੋਸ਼ਨ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਤਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਉਸ ਕਰਜ਼ੇ ਤੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੱਲਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਆਟਮ ਆਰਟ ਪਟਿਆਲਾ

ਸਾਲ : 2020

ਪੰਨੇ : 95

ਮੁੱਲ : 175 ਰੁਪਏ

ਗੀਵਿਊਕਾਰ :

ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

9988322870

mk.bedi@gmail.com

ਵੱਡੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੈਦੀ ਬਣ ਕੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੱਲਾਦ ਬਣ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ । ਰੋਸੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਹੰਢਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜਾ, ਆਰੋਪਿਤ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਗਿਲਾਨੀ ਦੇ ਤੀਬਰ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ “ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ । ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਤੱਕ ਆਏ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ । ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਪਰਤਿਆ ਇੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਫਾਂਸੀ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਲਾਈ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਲਾਵਾਂਗਾ । ਪਰ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਜੀ । ਫਿਰ ਚੌਥੀ ਪੰਜਵੀਂ । ਮੈਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਬਾਰਾਂ ਬੰਦੇ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ । ਜਿਸ ਦਿਨ ਫਾਂਸੀ ਲਾ ਕੇ ਬੈਰਕ ਵਿੱਚ ਪਰਤਦਾ । ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਛਾ ਜਾਂਦੀ । ਹਰ ਕੈਦੀ ਓਪਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵੇਖਦਾ । ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਇੱਕ ਖੂੰਜੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠਦਾ । ਡਿਊਟੀ ਵਾਲੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮੈਥੋਂ ਖੌ/ ਖਾਂਦੇ । ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਲ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਰੂਹ ਨਾ ਮੰਨਦੀ । ਦਿਨ ਰਾਤ ਇੱਕ ਹੀ ਸਵਾਲ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ”ਇਕ ਗੱਲ ਦੱਸ ਰੋਸ਼ੀ !...ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਾ ਕੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜੱਲਾਦ ਵਿੱਚ ਕੀ /ਰਕ ਹੁੰਦਾ.....?” ਇਹ ਕਥਾ ਜਿੱਥੇ ਰੋਸ਼ੀ ਵਰਗੇ ਇੱਕ ਕਰਜ਼ਾਈ ਜੱਟ ਨੂੰ ਜੱਲਾਦ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕੱਲੂ ਅਤੇ ਮੰਮੂ ਵਰਗੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਕਲੰਕ ਧੋਣ ਦੀ ਮਨੋ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਆਪਣੀ ਕੁੰਠਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਗਿਲਾਨੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਚੇਤਨਾ-ਬੋਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ- “ਮੁਝੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕੋ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਗਮ ਹੈ....! ਮੈਂ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨੀ ਕਲੰਕ ਕੋ ਧੋਨਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ !...ਇਸ ਲੀਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਅਜ਼ਮਲ ਕਸਾਬ ਕੋ ਫਾਂਸੀ ਦੇਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਅਗਰ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਾ ਰਹਾ !... ਉਸਕੋ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਫਾਂਸੀ ਪਰ ਲਟਕਾਏ !... ਯੇ ਮੇਰੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੈ....!” ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਇੰਨੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜੱਲਾਦ ਬਣੇ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਕਹਾਣੀ ਕੁਝ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਨੇ ਕਿੰਨਰ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠਦੇ ਸੈਲਾਬ ਦੀ ਅਕਹਿ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਇਕ ਬੁਝਾਰਤ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਕ ਪਰਿਚੈ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਕਿੰਨਰਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਲਈ ਧੜਕਦਾ ਹੈ । ਗਜ਼ਾਲਾ ਮਾਈ ਨਾਮ ਦੀ ਕਿੰਨਰ ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਬਤ ਛੈਲਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬੇਕਰਾਰ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਛੈਲਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਗਜ਼ਾਲਾ ਮਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਪੂਰੇਪਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਦਰਦ ਸਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ- “ਉਫ ! ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਔਰਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਔਰਤ ਦੀ ਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਧਾ ਅਪੂਰਾ ਸੀ । ਕੁਝ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਾ ਲੱਭਾ । ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਲਈ ਉਹ ਪੂਰੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਿਆ ਸੀ । ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਈ । ਦੇਹ ਟੋਟਾ-ਟੋਟਾ ਹੋ ਖਿੱਲਰ ਗਈ ।”

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਥਾਕਾਰ ਕਿੰਨਰ ਵਰਗ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਰਗੀ ਵਿਕਰਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਥਰਡ ਜੈਂਡਰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਸੈਂਟਰ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਰ ਬਣਨ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਇਸ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਕਿੰਨਰ ਪਾਤਰ ਨੇਕੀ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵਾਂ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਲੁੱਟਮਾਰ ਅਤੇ ਕਤਲ ਵਰਗੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਬਤ ਮੰਗੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਵੀ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਕਲੀ ਹਮਜਿਣਸਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਨੇਕੀ ਦੁਆਰਾ ਕਹੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਤੁਫਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ “ਮਾਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਾਹਰ-ਬਾਹਰ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਕੋਠੀ ਐ ਨਾ !... ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਕਲੀ ਹਮਜਿਣਸ ਬਣਨ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦਿੰਦੇ ਨੇ !... ਟਰੇਨਿੰਗ ਲੈ ਮੁੰਡੇ ਅਸਲੀ ਮਹੰਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦੇ ਨੇ !...ਮੇਰਾ ਮੰਗੀ ਨਕਲੀ ਹਮਜਿਣਸਾਂ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਮਾਈ !...ਤੇਰੇ ’ਤੇ ਗੋਲੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਲਾਈ ਸੀ !...ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਾਂਗਾ ਨਹੀਂ....!” ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ, ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਕਿੰਨਰ ਵਰਗ ਦੀ ਕੁੰਠਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲੀ ਬੇਚੈਨੀ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ।

ਖੋਰ-84 ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਥਾਕਾਰ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚੌਰਾਸੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਖੋਫਨਾਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਖੋ/ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਖੋ/ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਅਤੇ ਚੌਰਾਸੀ ਵਿੱਚ ਖਾਏ ਹੋਏ ਜ਼ਖਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਿਣਗ ਵਾਂਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਲਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੌਰਾਸੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੇ ਸੁਰਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਹੈ। ਕਥਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸੁਰਤੀ ਡਰੀ ਹੋਈ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ- ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬਾਬਰ ਦਾ ਘੋੜਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਮੱਸਾ ਰੰਗੜ..... ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ..... ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਾਡੇ ਘਰ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ‘ਜੈ ਬਜ਼ਰੰਗ ਬਲੀ’ ਦੇ ਨਾਅਰੇ “ਨਾਅਰਾ-ਏ -ਤਕਬੀਰ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲੱਗੇ ਹਨ।”

ਸੁਰਤੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦਾ ਇਕ ਬੇਟਾ ਕਮਲ ਅਤੇ ਬੇਟੀ ਸਿਮਰ ਹਨ। ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿਮਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਿਖਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਦੰਗਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝ ਕੇ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਸੁਰਤੀ ਨੂੰ ਗਹਿਰੇ ਸਦਮੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਡਰੀ-ਸਹਿੰਮੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਕਮਲ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨਾਲ ਜੂਝਦੀ ਹੋਈ ਸੁਰਤੀ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਵਾਂਗ ਬੋਲਦੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ - “ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਟੋਟੇ ਕੀ ਕਰੇਂਗੀ !...ਟੋਟੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਸੀਂ ਕੀਤੇ ਸੀ !... ਉਹ ਖ਼ੂਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਭੁੱਲ ਗਈ !... ਜਦੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਪਾਏ ਸੀ !... ਜੇਕਰ ਭੁੱਲ ਗਈ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਵੇਖ !...ਆਪਣੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖ !...ਤੈਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਹੀ ਟੋਟੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ....!”

ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਖੋ ਚੁੱਕੀ ਸੁਰਤੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਬਹਿਰੂਪੀਆ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਹਿਣ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਬੇਬਸ ਹੈ- “ਉਹ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਚਿਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ-ਇਕ ਇੱਟ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੱਟੀ-ਕਮਾਈ ਦਫ਼ਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰਤੀ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਸਿਮਰ ਤੇ ਕਮਲ ਖੇਡੇ ਸਨ। ਉਹ ਘਰ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਾਹ ਪਏ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਪੈਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁਰਾਸੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੁੰਨੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ।” ਬੇਘਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਇੰਦਰ ਚੌਂਤੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ, ਗੋਧਰਾ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਹਿੱਲਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵ ਨਾਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਲੜਕੀ ਕੈਫੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੈਫੀ ਦੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਦੇਵ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਨੀ ਇਸ ਕਦਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਕੈਫੀ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪਤਨੀ ਤਨਵੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਥਾ ਵਿਚ ਦੇਵ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕਥਾ ਵਿਚਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿਹਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇਵ ਦੇ ਦਿਲੋਂ-ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਇਸ ਕਦਰ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮਨਫੀ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ- “ਸ਼ਨੀ ਦੀ ਯੱਥ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੀਆਂ ਨਸਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜਨ ਲੱਗੀ, “ਅੱਗ ਪਾਣੀ ਸੰਗ ਖੇਡੇ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਦ ਮਾਹੀਆ !... ਇੱਕ ਨੇ ਖੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ, ਇਕ ਨੇ ਪਾਉਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ !...ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਟਿਕਣ

ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ !.....ਤੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਗਵਾਹ ਬਣਨੇ.....!

“ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੈਫੀ ਐ !.....ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਨੀ ਐ !.....ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ ਤਨਵੀਰ.....!!”

ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੇ-ਵਫ਼ਾਈ ਵਿਚਲਾ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਸਾਹਿਲ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਚਿੰਤਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਲ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਲ ਦੁਆਰਾ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਣ ਦੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਦਾਗ਼ਦਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਮਗਰੋਂ ਸਾਹਿਲ ਦਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਂ ਇਸੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੈਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ‘ਕੁੜੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਦੱਲਾ’ ਵਰਗੇ ਕਟਾਖਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਆਪਾ ਕਿਸੇ ਅਣਚਾਹੀ ਘੁਟਣ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਲੜਕਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਦੁਆਰਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਖਰਾਬ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਾਹਿਲ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਸੀਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਲ ਦੁਆਰਾ ਰਵਨੀਤ ਨੂੰ ਕਹੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ “ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਨਾ ਦਿਲ, ਨਾ ਦਿਮਾਗ, ਨਾ ਰੂਹ ਵੇਖਦੀ ਐ !.....ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖਦੀ ਐ.....!” ਰਿਸ਼ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਰਪਣ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਜੁੜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੌੜ ’ਤੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਬਿਖਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਵਨੀਤ ਦੁਆਰਾ ਦੇਵ ਨੂੰ ਕਹੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ‘ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਸੀ’ ਅਣਚਾਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਭਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ ਘਟਨਾ ਨਾਲੋਂ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਵੱਜੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭੋਗੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਤਰਪਟ ਦੁਆਰਾ ਉਚਰਿਤ ਕਰਨਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪਸਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਕਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛਲਝਾਤ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਕ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਗੁੱਝੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਸਵੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕਥਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਯਥਾਰਥਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਬਿਰਤਾਂਤਕ-ਸੰਗਠਨ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਕਰਕੇ ਟੁੰਬਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੀੜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਵਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਬੋਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਖੋਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਪਾਲਿਸੀ

ਸੰਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਆਲੋਚਨਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇਕ 'ਪੀਅਰ ਰਿਵਿਊਡ/ਰੈਫਰੀਡ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ' ਹੈ ਜੋ 2015 ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹਰ ਛਿਮਾਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਰਨਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਮਿਆਰੀ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ :

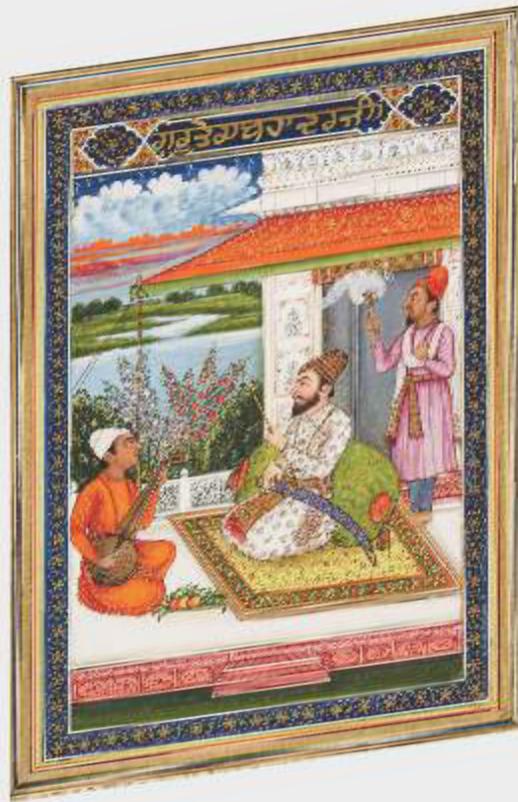
- ◆ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ 4000-10,000 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ, ਸਾਰ, ਮੁੱਢਲੇ-ਸ਼ਬਦ, ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ, ਚਰਚਾ, ਸਿੱਟੇ/ਨਤੀਜੇ ਜਾਂ ਮੁਲਵਾਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਨਾਲ 100 ਤੋਂ 150 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰ (Abstract) ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ।
- ◆ ਇਸ ਜਰਨਲ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਟਾਈਪ ਹੋਏ/ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਭੇਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਟਾਈਪ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਸਿੱਧੇ ਵੈਬਸਾਈਟ (www.sanvad.org) ਜਾਂ ਈਮੇਲ (sanvadpunjabi@gmail.com) ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ 'ਸੰਵਾਦ' ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਤੇ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ) ਵਿਚ ਹੀ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ◆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਅਤੇ ਟਾਈਪਿੰਗ ਗਲਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ।
- ◆ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਕਿਤਾਬ, ਜਰਨਲ, ਕਾਨਫਰੰਸ ਪਰੋਸੀਡਿੰਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਭੇਜਿਆ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਨਕਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ (ਜੇ ਹਨ ਤਾਂ) ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਖਰੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਾਦ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਜਰਨਲ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਜਾਂ ਰੀਵਿਊਅਰ ਨੂੰ ਜਰਨਲ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਰੜੇ/ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ, ਰੱਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਹੈ।
- ◆ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੈਫਰੀਡ ਜਰਨਲ ਦੀ ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਜਰੂਰ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ, ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨ-ਦੇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਐਡੀਟਰ ਜਾਂ ਬੋਰਡ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

-ਸੰਪਾਦਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਵੱਲੋਂ
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ 400 ਸਾਲਾ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਪੁਸਤਕ

ਜੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ

ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਗੌਰਵ

ਜੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ
ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਗੌਰਵ

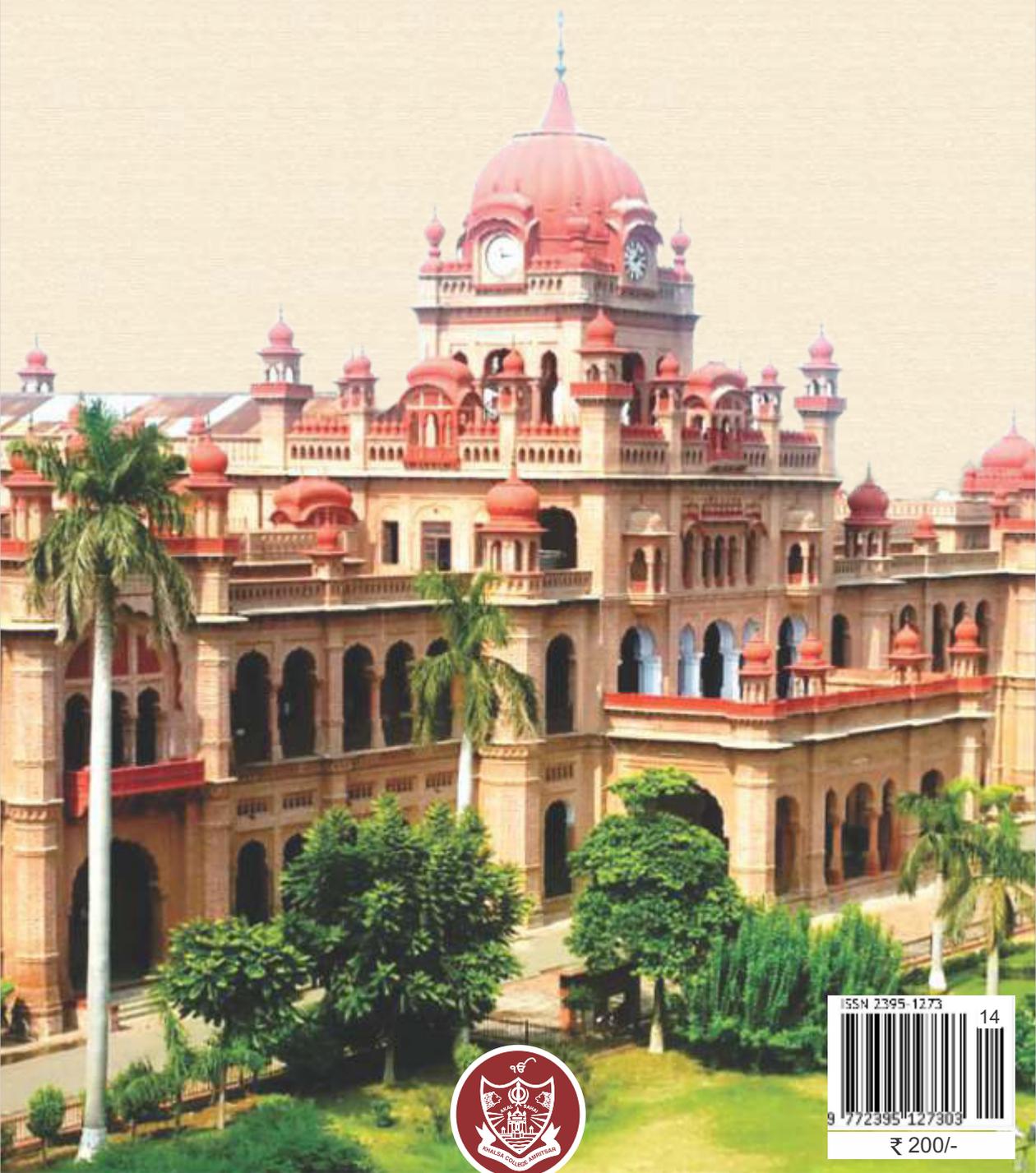
ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ
ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ
ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ISSN 2395-1273 14
9 772395 127303
₹ 200/-

ESTD. 1892

Post Graduate Department of Punjabi Studies
Khalsa College Amritsar

E-mail : sanvadpunjabi@gmail.com Website: www.sanvad.org